

NSV LIIDU AJALUGU

I
OSA

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

NSV LIIDU TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

PROF. K. V. BAZILEVITŠ, PROF. S. V. BAHRUŠIN,
PROF. A. M. PANKRATOVA, DOTS. A. V. FOHT

NSV LIIDU AJALUGU

I OSA

PROF. A. M. PANKRATOVA TOIMETUSEL

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1956

Originaali tiitel:

История СССР, ч. I. Под редакцией проф. А. М. Панкратовой.
Учпедгиз, 1955.
Утвержден Министерством Просвещения РСФСР.

Tõlge
kinnitatud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt.

2

MEIE MAA KAUGES MINEVIKUS.

I p e a t ü k k .

ÜRGGOKUKONDLIK KORD MEIE MAA TERRITOORIUMIL.

§ 1. Vanim inimühiskond.

Inimühiskonna algus. Esimesed jäljed inimese olemasolust Euroopas kuuluvad väga kaugesse ajastusse. Siis valitses siin soe ja niiske kliima. Tihedais igihaljais metsades, kus kasvasid loorberid, pukspuud, jugapuud ja teised puud, samuti jõekaldail elasid loomad, kes nüüdisajal on kas välja surnud (ürgelevant, erilist tõugu ninasarvik) või leiduvad ainult lõunamaades (leopard).

Inimesed elasid väikeste gruppidenä («ürgaegse hordina»). Inimese esimesed tööriistad olid algeliselt töödeldud kivid. Üheskoos korjasid inimesed toiduks tigused, putukaid, puuvilja ja söödavaid taimejuuri. Jahipidamine väiksematele loomadele kandis veel juhuslikku iseloomu. Sooja kliima tõttu ei vajanud inimesed erilist peavarju ega kehakatet kaitseks külma vastu.

Aegamisi algas külmenemine. Kliima muutus niiskemaks. Põhjas tekkisid suured jääliustikud, mis laskusid mägedelt alla. Lopsakad metsad taandusid lõunasse, ja ühes nendega asus lõunasse osa loomi. Mõned loomad surid välja. Jääliustikud katsid tohutuid maalasid.

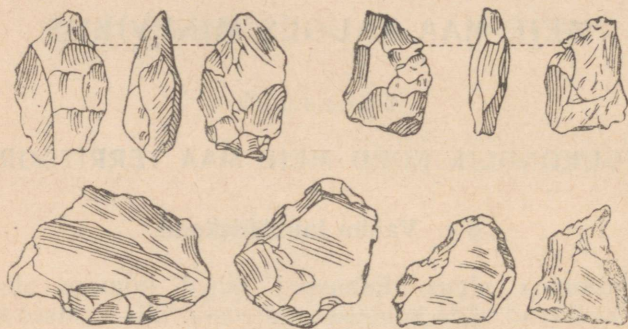
Inimene õppis kasutama tuld ja jäi elama uutesse, karmimatesse kliimalistesse tingimustesse. Esialgu inimene ainult hoidis tuld alal, hiljem aga hakkas teda saama kuivade puutükkide üksteise vastu hõõrumise või kivist sädemete löömise teel. Tuli soojendas inimest, kaitses teda metsloomade eest ning võimaldas valmistada toitvamat, keedetud liha- ja kalatoitu.

Vanimad inimese asupaigad meie maal on avastatud Kaukaasias ja Krimmis. Koopais Simferopoli lähedal on leitud suur hulk lõhkilõõdud loomaluid koos algeliste kiviriistadega. Neis kohtades olid ürgaegsete küttide asupaigad, kes kasutasid looduslikke koopaid kaitseks metsloomade ja peavarjuks halva ilma eest.

Suurimal jäätumise ajal ulatus võimas jääkate meie maa territooriumi Euroopa-osas kuni Doni keskjooksuni ja Dnepri alamjooksuni. Siberis oli jäätumine väiksema ulatusega.

Palju kümneid tuhandeid aastaid lasus jääkate meie maal. Aeglaselt toimus jääliustike sulamine. Jääpiir taandus aga järkjärgult põhja poole, jättes vabanenud maa-alale rändrahnude reastikke.

Jääliustikest vabanenud maa kujutas endast esmalt tundrat. Sulavete vood moodustasid jõesüsteemid. Niiskusekül'us tõi kaasa

Vanimaid tööriistu NSV Liidus. *Paleoliitikum. Tööriistad, mis on leitud Kük-Koba koopa alumises kihis (Krimmis).*

taim- ja metskatte arenemise. Steppides, metsades ja veekogude kaldail elutsesid suured metsloomad: mammutid, ninasarvikud, põdrad ja teised põhja- ning polaarloomariigi esindajad. Mägedes ja koopais elutsesid inimese kardetavamad vaenlased: koopalövi, koopakaru ja koopahüään.

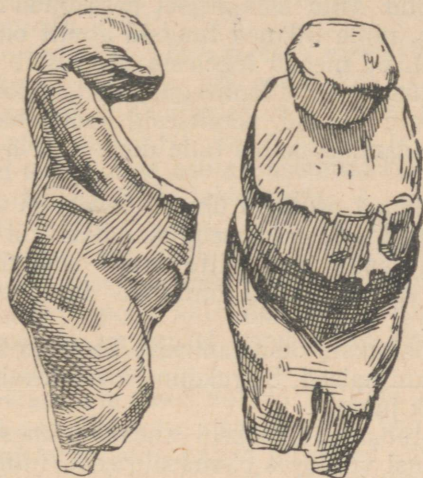
Taanduva jääliustiku kannul tungis inimene põhja poole.

Ürgaegne kogukond. Kasutades kõikaid, teritatud keppe ja kõige lihtsamaid kiviriistu, ei olnud inimene võimeline üksinda pidama võitlust karmide looduslike tingimuste ja kiskjate loomadega. Igal sammul varitses teda hädaoht. Ainult üksteist abistades suutsid inimesed end kaitsta loomade kallaletungi vastu ja muretseda vajalikku toitu. Eriti tarvilik oli vastastikune abistamine jahil suurte metsloomade, näit. mammuti, ninasarviku, metshärgade jt. peale. Mammut sarnles välimuselt elevantiga, kuid oli temast veel suurem ja tugevam. Peamiseks kaitsevahendiks olid mammutil tema tohutud ülespoole kõverdatud kihvad.

Mammut oli taimetoitlane ning kardetav ainult tema tagajamisel. Et sellist suurt metslooma kätte saada, korraldasid inimesed üheskoos tõkgetarasid, varitsedes saaki loomade joogikohtadel või järsakute läheduses.

Inimeste kooselamine tõi kaasa ürgaegse kogukonna tekkimise. Kõik, välja arvatud mõned väikesed esemed, kuulus kogukonnale; eraomandust veel ei olnud. Ürgaegses kogukonnas ei olnud rikkaid ega vaeseid, ei olnud inimese ekspluateerimist inimese poolt, ei olnud klasse.

Hoolimata üksteise vastastikusest abistamisest, mis kergendas elatusvahendite muretsemist, tuli selle perioodi inimestel kulutada palju vaeva oma elu alalhoidmiseks. Inimene oli alles jõuetu loodusnähtuste ees, tal ei olnud ei kogemusi ega oskust töös.

Vanimaid inimkujusid NSV Liidu territooriumil. Statuetid kivist (kõvast kriidist): Kostenki (Voroneži lähedal).

Kaitseks talvise pakase vastu õppisid inimesed ehitama muld-
onne ja okstest kodasid. Sellise elamu jäänused on avastatud Doni-
maal Gagarino küla lähedal. Kodade põhja moodustas madal
ovaalne kaevand, mille küljed olid kaetud ümberringi suurte kivi-
lahmakate ja suurte luudega. Ülal olid kinnitatud kokkujooksvad
teibad, mis olid kaetud okste ja loomanahkadega. Koja sisemuses
oli laiali pillatud mammuti, ninasarviku, härja ja mitmesuguste
väikeste loomade luid. Leiti ka ehteasju: väikeste kiskjaliste ham-
baid, teokarpe, luust nikerdatud naistekujukesi.

Tänu nõukogude arheoloogiateaduse arengule on meie maal
avastatud enam kui 200 vanima inimühiskonna asupaika, mis on
laiali pillatud mitmesugustes kohtades NSV Liidu Euroopa-osa
lõunapoolel, Altai mägedes, Lääne- ja Ida-Siberis. See annab tun-
nistust inimühiskonna iidsest vanadusest meie maal.

§ 2. Emajärgne sugukond.

Emajärgse sugukonna tekkimine. Kliimaliste tingimuste muutu-
mise tagajärjel hakkasid muutuma ka looduslikud tingimused,
lähenedes aegamööda meie aja oludele. Muutus loomariik; suured
metsloomad — mammutid, koopalõvid — surid välja.

Ürgaegne kogukond ei omanud algul kindlailmelist koosseisu ja lagunes kergesti. Ent ühine majapidamine nõudis kindlat ja püsivat kooselu. Alalist abielu aga tolle aja inimesed ei tundnud. Lapsed olid seotud ainult emaga. Seepärast kujunes ühiskonna rakukeseks emajärgne perekond. Mitu emajärgset perekonda moodustasid emajärgse sugukonna, mille liikmed tundsid ainult oma naisliinist esivanemaid. Täisealised mehed tegelesid peamiselt küttimisega, naised tegelesid koduse majapidamisega, kogusid toidutagavara, valmistasid toitu, tegid rõivaid, hoolitsesid kodukolde eest. See naise osatähtsus majapidamises andis talle domineeriva koha perekonnas ja sugukonnas.

Sugukonna liikmed osutasid üksteisele abi ja kaitset. Kui keegi võõrast sugukonnast solvas kaassugukondlast või tappis tema, siis tasus solvatu või tapetu eest kätte kogu sugukond. Sugukonna liikmed jälitasid solvajat seni, kuni nad ta tapsid. Selles seisis veretasukohustus.

Tähtsamate küsimuste otsustamiseks kogunes kokku terve sugukond, nii mehed kui naised. Sugukonna koosolekuil valiti või tagandati vanemaid ehk juhte.

Paljude aastatuhandete jooksul andsid inimesed põlvest põlve edasi oma kogemusi võitluses olemasolu eest. Inimene õppis kõvast kivist ja luust välja töötama mitmesuguse suuruse ja vormiga tööriistu: kirveid, vasaraid, nuge, kaabitsaid, peitleid, uuritsaid, odaotsi jne. Kiviriistade pinda hakkasid inimesed lihvima, mis parandas ja hõlbustas nende riistade kasutamist. Väga suur tähtsus oli vibu ja noolte leiutamisel, mille abil jahimehed hakkasid looma tabama kaugema maa tagant.

Nõusid õppisid inimesed valmistama savist. Algul valmistati anumaid puust, vitstest ja nahast. Et neile suuremat vastupidavust anda, hakati hiljem puunõude külgi savitama. Veel hiljem hakati nõusid voolima ainult savist. Lõpuks hakati kasutama pottsepa ketra. Nii tekkis saviasjade valmistamine. Nõude välispind kaeti ilustustega — augukestega, kuuseoksa taoliste joonistustega. Vits-test ja kõrkjaist korvipunumiselt läksid inimesed üle metsikult kasvavate taimede kiudude punumisele. Nii tekkis riidevalmistamine. Jämedat, kätega punutud kangast tarvitati rõivaiks, kottideks jne.

Inimeste majanduslik tegevus muutus keerukamaks ja mitmekesisemaks. Kalapüügil hakati kasutama kiududest punutud võrke. Jahipidamises said peamisteks relvadeks piigid, viskeodad, vibud ja nooled. Kaevamistel leiavad arheoloogid mõnikord suurte kiskjate luid nendesse sügavale sisse-murdunud ränikivist nooleotstega.

Viljade korjamiselt läksid inimesed üle teravilja külvamisele ja mugultaimede istutamisele. Selleks väljavalitud maatükk, mis hari-likult oli jõeorus, tehti kohedaks teravdatud kepiga — kõplaga. Siis külvati otra, hirssi ja nisu. Nii tekkis primitiivne kõblaspõllundus.

Metsloomade taltsutamine pani aluse karjapidamisele. Esimene koduloom oli koer. Põhjamaades taltsutati põhjapõder.

Sugukondlike kogukondade asupaigad meie maal. Kogu meie riigi territooriumil Musta mere kaldaist ja Taga-Kaukaasia mäestikuorgudest kuni kõige kaugema Põhjana ja Valgevene maast kuni Ida-Siberini on leitud palju sugukondlike kogukondade asupaiku; nende materjalide järgi selgitavad õpetlased selle kauge ajastu inimeste elu-olu.

NSV Liidu Euroopa-osa põhjapoolses metsavööndis ehitati asulad jõgede ja järvede kaldaile. Iga asula kuulus eri sugukonnale ning koosnes vähestest muldonnidest või okstest punutud kodadest. Elanikud tegutsesid peamiselt kalapüügiga ja osalt ka jahiga. Mõnes kohas olid sugukonna asulad asetatud rühmadena, mis osutab sugukondlike hõimuliitude tekkimisele.

Lõunapoolses rohtlate osas, eriti viljakais jõeorgudes, sai elanikkonna peategevuseks kõblaspõlluharimine. Selle ajastu ürgaegse põllumajapidamise näiteks võib olla Tripolje kultuur, mis avastati kõige enne Tripolje küla ümbruses (Kiievi lähedal). Tripolje kultuuri asupaiku on suurel arvul leitud Ukrainas, lääne pool Dnepri jõge.

Nende asupaikade elanikud valisid asulate jaoks kohad kas kaldakõrgendikel või järsakute nõlvul, mille põhjas voolasid ojad. Eluasemeks valmistatud koha katsid inimesed savikihiga, mille hiljem põletasid kõvaks tulelökete abil. Majaseinad ehitati postidest ja varbadest, mis savitati üle. Nii valmis suur, mitme koldekohaga elamu, mis mahutas kuni sada ja rohkemgi inimest. Elamute lähedale külvati nisu, otra ja hirssi. Maapinna kobestamiseks kasutati kiviotsaga puust kõplaid. Viljaterade käsitsi peeneksjahvatamiseks olid suured kiviplaadid ja hõõrutid. On leitud suur hulk savist loomakujakesi. Neile kujukestele omistati nähtavasti maagilist tähendust. Nad pidid kaitsma koduloomade karja ning kaasa aitama selle paljunemisele. Mõnede koduloomade kujutusi leidub ka anumail.

Tripolje kultuuri asupaigas tuleb mõnikord juba ette ka vaskesemeid. Leitud valuvormikesed osutavad, et vähemalt osa neist esemeist valmistati kohapeal. Metallesemete laialdane levik langeb ühte selle ajaga, millal emajärgne sugukond hakkas lagunema.

§ 3. Isajärgne sugukond.

Karjapidamise arenemine. Metsloomade kodustamisel oli sugukondlike kogukondade majapidamises suur tähtsus. Omades koduloomi oli inimestel alaline toidutagavara ja nad ei sõltunud enam jahi tulemustest, mis alati polnud edukad. Koerte ja põtrade (põhjamaail) järel ilmusid teised koduloomad: härjad, kitsed, lambad, sead, hobused. Aegamööda sai karjapidamine majapidamise peamiseks haruks. Algul hoiti kari kogu aasta asulate läheduses välistoidul. Siis hakati talitoiduks valmistama heina, põhjamaail aga kuivatatud ja lühikeseks raiutud peenikesi lehtedega oksti. Talveks aeti kodu-

loomad samadesse ruumidesse, kus elasid inimesedki. Hiljem hakati loomade jaoks ehitama erilisi ruume — lautu. Suured loomakarjad ei võinud kauaks jääda ühele kohale. Seepärast hakkasid inimesed koos karjaga rändlema, otsides väljakurnamata karjamaid. Nii tekkis laialdastel rohtla-aladel rändkarjapidamine. Üheaegselt karjapidamise arenemisega tekkis piimamajandus, algas juustu ja või valmistamine. Inimesed õppisid ümber töötama loomade villa, õppisid saama sellest lõnga ja lõngast sooje riideid, mis kaitsesid hästi külma eest. Leiutati kangaspuud.

Koduloomade pidamine võimaldas nende jõu kasutamist pinnase kobestamiseks. See soodustas esimese künniriista — puuadra leiutamist. Ader valmistati puutüvest, millel oli kõver oks või tugev juurikas; nende otsad teritati.

Isajärgse sugukonna tekkimine. Karjapidamine oli meeste peamine töö. See suurendas nende tähtsust majapidamises. Naiste töö seevastu kaotas oma endise tähtsuse. Mehed said karjade ja varanduse valdajaks, mille pärandasid edasi oma lastele. Seepärast hakati sugulust arvestama mitte enam nais-, vaid meesliini järgi. Varem valitsenud emajärgne sugukond lagunes; teda asendas isajärgne sugukond, s. o. ühisest esivanemast — mehest põlvnevate sugulaste liit.

Isa varanduse lastele pärandamise kindlakskujunenud tava viis rikkuste kuhjumisele perekonnas. Rikkad perekonnad eraldusid sugukondlikust kogukonnast. Selle tagajärjel algas ürgkogukondliku korra lagunemine.

Vase-pronksikultuuri arenemine. Isajärgse sugukonna arenemine langes ühte ajaga, millal kiviriistu hakkasid välja tõrjuma vask- ja pronksriistad. Looduslikke vasetükke, mis inimesed leidsid, taoti algul külmana. Kuid puhtast vasest valmistatud esemed olid liiga pehmed, nürinesid ruttu ja paindusid kergesti. Seepärast oli metallriistade omaduste parandamises suur tähtsus vase ja tina sulami (pronksi) leiutamisel. Pronks sulab madalamas temperatuuris kui vask. See kergendas pronksesemete valamist ja valmistamist. Vasest palju kõvema pronksi tarvitamine võimaldas tunduvalt parandada tööriistu ja relvastust. Inimese töö muutus tootlikumaks ja tema relvad — täielikumaks.

Vanimad meie maalt leitud vaskesemed kuuluvad kolmandasse aastatuhandesse enne meie ajaarvamist. Esiailgu toodi neid sisse lõuna- ja idamailt. Mitte hiljem kui teisel aastatuhandel enne meie ajaarvamist tekkis ka kohalik pronksesemete valmistamine. Kaukasuse, Kesk-Aasia, Altai ja Uraali mäed said koldeks pronksikultuurile, mis hiljem levis stepide ja metsade piirkondadesse.

Kõige vanemal ajal, kui inimeste peamine tegevusala oli jahipidamine, ei olnud üksikute ürgaegsete kogukondade elus erinevusi. Pärastpoole kujunes majanduslik tegevus mitmekesisemaks. Metsarikkais kohtades, kus metsloomi leidus külluses, säilitas jahipidamine oma endise tähtsuse. Jõgede ja järvede piirkonnas hakkasid inimesed tegelema peamiselt kalapüügiga. Viljakais jõeorgudes

tekkis põlluharimine. Rohurikkad stepid said karjamaadeks koduloomadele.

Põlluharijate ja karjapidajate kogukonnad arenesid kiiremini kui jahipidajate kogukonnad. Niiviisi edenes inimühiskonna arenemine ebaühtlaselt. Meie maal need erinevused tugevnesid märgatavalt teisel ja eriti esimesel aastatuhandel enne meie ajaarvamist.

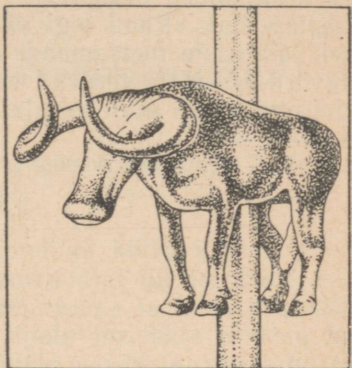
NSV Liidu Euroopa-osa metsavööndi ja Siberi tohutute metsaalade elanikud jäid peamiselt jahimeesteks ja kalapüüdjateks. Inimesed elasid siin väikestes eraldi asulates. Neil püsis veel ürgkogukondlik kord.

Rohuga kaetud Lõuna-Siberi, Kesk-Aasia ja Musta mere äärseil tasan-dikel oli peatööks karjapidamine. Viljakais orgudes arenes põlluharimine.

Nendes kohtades toimus ürgkogu-kondliku korra lagunemine kiiremini. Lõunapoolseis Musta mere äärseis steppides leidub hulk kurgaane, millele lahtikaevamisel leitakse inimese luustikke, mis on värvitud punaseks. Matmisel kaeti laip ookri või mennigiga, mis pärast sadestus kontidele. Surnu kõrvale pandi relvi ja mitmesuguseid tarbeesemeid. Mõnikord leidub ühes kalmus kõrvuti mehe ja naise luustikke. Võib oletada, et valitses komme tappa naine mehe — perekonnapea — surma puhul ja matta ta koos mehega. Nende kurgaanide hulgas on rikkalikke ja kehvi haudpanuseid, mis annab tunnistust varandusliku ebavõrdsuse tekkimisest. Eriti rikaste haudpanuste näiteks, mis kuulusid sugukondade ja hõimude juhtidele, võib olla kurgaan Maikopi linna lähedal. See kurgaan oli 10,5 meetrit kõrge. Kalmu pearuumist leiti menningiga helepunaseks värvitud luustik. Surnu oli maetud riietuses, mis oli üle külvatud kuldilustustega — härjakujukeste, sõrmuste, rosetikestega, ent samuti kullast, karneolikivist ja türkiisist helmeste ja muude väikeste asjakestega. Kõrval leidis kullast ja hõbedast nõusid. Laiba kohale oli ehitatud baldahiin, mis tugines õõnsaile kullast ja hõbedast jalgadele. Neid jalgu kaunistasid massiivsed härjakujukesed kullast ja hõbedast. Selle kalmu eri osades lamas veel kaks luustikku: koos juhiga pidid surema ka temale lähedased inimesed.

Pronksikultuur saavutas oma hiilgava õitsengu teisel aastatuhandel ja esimese aastatuhande algul enne meie ajaarvamist Kaukasuse, Taga-Kaukaasia ja Altai mägedes. Paljudes kohtades on seal avastatud vanad kaevandused, millest saadi maaki tooraineks kohapealsele pronksivalmistamisele.

Esimese aastatuhande algul enne meie ajaarvamist hakkas

Kuldhärja-kujuke.
Maikopi kurgaanist.

Taga-Kaukaasia lõunapoolseis mägedes ja Väike-Aasias juba kujunema klassiühiskond.

Rauakultuuri algus. Teise aastatuhande lõpul enne meie ajaarvamist ilmusid meie maal rauast valmistatud esemed. Algul tarvitati rauda pronksesemete ilustamiseks. Esimese aastatuhande esimesel poolel enne meie ajaarvamist tekkis mitmesuguseis kohtades juba raudesemete valmistamine, mis hakkasid pronksrelvi ja tööriistu välja tõrjuma. Esimese aastatuhande keskel e. m. a. oli raud meie maa rahvastiku poolt juba laialdaselt tarvitusele võetud. Ta aitas kaasa edaspidisele tööviljakuse tõstmisele, eriti põllu- ja käsitöö alal. «Raud tegi võimalikuks põlluharimise suuremail aladel, laialdaste metsamaade põlluks harimise, ta andis käsitöölisele niivõrd kõvad ja teravad tööriistad, millele ei saanud vastu ükski kivi ega mingi muu tol ajal tuntud metall.»¹

¹ F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 162.

II peatükk.

VANIMAD RIIGID MEIE MAA TERRITOORIUMIL.

§ 4. Vanimad orjanduslikud riigid Kaukaasias ja Kesk-Aasias.

Orjandusliku korra alus. Ürgkogukondliku korra ajal ei olnud ülimust ega rõhumist. Sugukondliku korra ajal oli tootmine äärmiselt arenemata. Karjapidamise, põlluharimise ja koduse käsitöö arenemisega said inimesed võimaluse tootaprodukte rohkem kui oli tarvis elu alalhoiuks. See pani aluse saaduste vahetamisele sugukondlike kogukondade vahel. Ühes tootmisvahendite eraomanduse kasvamisega hakkas vahetus tekkima ka üksikute isikute vahel. Vahetus soodustas tootmise edaspidist laienenemist. Laienenud tootmine ei tulnud läbi üksiku perekonna või sugukonna tööjõududega. Uut tööjõudu andsid sõjad: vange ei tapetud, nagu varem, vaid nad muudeti orjadeks. Sellest ajast peale saab sõdade peaeesmärgiks vangide võtmine ja riisumine. Sõjad suurendasid veel rohkem varanduslikku ebavõrdsust. Rikkad said võimaluse muuta orjadeks ka sugukonna või hõimu liikmeid. Nii tekkis ühiskonna jagunemine klassideks: ilmus orjapidajate klass ja orjade klass. Orjapidaja pidas orja samasuguseks täielikuks omandiks, nagu ükskõik missugust teistki temale kuuluvat asja. Ta võis orja müüa, osta ja tappa nagu looma. Orjal omandust ei olnud. Orjade tööd kasutati majapidamises laiaulatuslikult.

Orjandusliku riigi tekkimine. Koos varandusliku ja klassilise ebavõrdsuse arenemisega tekib riik. See oli vajalik varanduseomanikele, et kindlustada neile omandatud varanduse ja võimu orjade ning varanduseeta elanikkonna üle. Riik tekkis ürgkogukondliku korra varemeile.

Varandusliku ebavõrdsuse tekkimisega hakati sugukondade ja hõimude juhte valima rikastest perekondadest. Röövsõjad rikastasid ja tugevdasid juhte veel enam, võrreldes oma sugukonnaga. Juhtidega koos rikastus ka neid ümbritsev družiina (kaaskond), mis aitas omakorda kaasa rahva poolt valitavate juhtide võimu lõplikele muutumisele päritavaks kuningavõimuks. Et hoida orje ja

varanduseta elanikkonda sõnakuulmises, oli vajalik eriline relvas-
tatud jõud, kes asendaks endist hõimu malevat. Tekkis kohus,
mis teenis valitseva vähemuse huve. Sugukondlik ühiskond valit-
ses end tavade alusel, mis elu ise oli välja töötanud. Riigis tekki-
sid seadused, mis kaitsesid valitseva klassi huvisid. Nii kujunes
riiklik võim, mis ürgkogukondliku korra ajal oli tundmatu.

Muistsed riigid laienesid nõrgemate naaberhõimude alistamise
teel. Seesugused paljudest hõimudest koosnevad riigid ei olnud
kindlad, sest neid ei hoidnud koos majanduslikud sidemed, vaid
vallutaja võim. Seepärast nad liitusid või lagunesid sõltuvalt ühe
või teise väejuhi ja kuninga edust või ebaedust

Muistsed Taga-Kaukaasia riigid. Esimesed orjanduslikud riigid
meie maal tekkisid Taga-Kaukaasias, Assüüria naabruses. Teise
aastatuhande keskel enne meie ajaarvamist asustasid Vani järve
ümbruse mägismaid väikesed hõimuliidud. Assüüria kuningad võt-
sid sageli nende vastu ette sõjaretki. Maad, mis asus Tigriise
ja Eufrati ülemjooksul ja Vani järve ümbruses, nimetati Urartu
maaks.

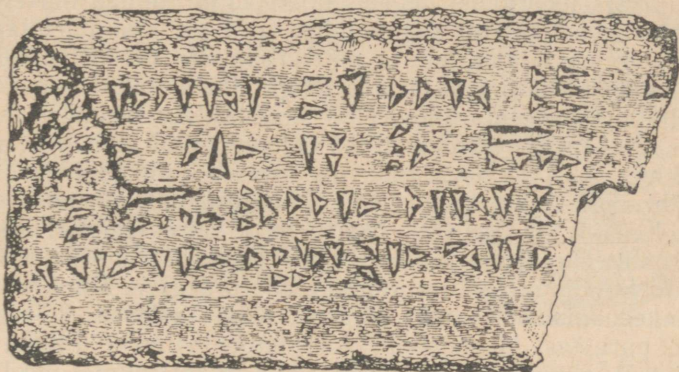
Esimese aastatuhande algul e. m. a. toimus Urartu maal väi-
keste hõimude ühinemine tugevamate hõimude juhtimisel. Maa
nime järgi nimetame selle elanikke urartlasteks. Selle riigi võim-
sad kuningad löid edukalt tagasi mitte ainult assüürlaste rünna-
kud, vaid hakkasid ka ise ette võtma sõjaretki nende maale. Vani
järve kaldale oli ehitatud pealinn (praeguse Vani linna lähedal),
mis oli lõuna poolt hästi kaitstud mägede ahelikuga. IX ja VIII
sajandi jooksul e. m. a. olid Urartu riigi valdused väga suured.

Oma võitude mälestuseks jätsid Urartu kuningad järele pealis-
kirjad, mis on tehtud kiilkirjas kividele ja kaljudele, mõnikord
raskesti ligipääsetavasse kohtadesse. Suurte pingutuste tulemu-
sena selgitasid teadlased (nende hulgas ka vene teadlased) nende
kiilkirjade sisu, mis jutustavad Urartu ajaloo tähtsaist sündmus-
test.

VIII sajandi keskel e. m. a. saavutas Urartu riik oma ülima
suuruse ja võimsuse. Põhjas vallutasid urartlased Araksi jõe oru.
Õnnestunud sõjaretkede ajal naabrite maale hävitasid urartlased
asulad ja kindlused, viisid kaasa rikkaliku saagi, ajasid ära kari-
loomad, tapsid inimesi või viisid neid kaasa, muutes orjadeks.
Kuningas Argišti teatas Vani järve kaldal kaljusse raiutud pealis-
kirjas, et ainuüksi ühel sõjaretkel tema osalt saatis surma, osalt viis
kaasa elusaina üle 64 000 inimese. Maadel, mis kuulusid Urartu
kuningale ja tema võimukandjaile, kaebasid tuhanded orjad kana-
leid, töötasid majapidamistes ja ehitasid kõrgeile kaljudele ligi-
pääsematuid losse. Ehitused püstitati ilma kinnitamislubjata väga
suurtest, tihedasti üksteisele laotud kividest. Samuti raiuti avaraid
ruume kivikaljude sisemusse. See nõudis määratu suurt tööjõu-
kulutust. Imestustäratavad on keerukad vesivarustuse ja niisutus-
seadmed. Pealinna Vani joogiveega varustavat kanalit kasutati üle
kahe tuhande aasta. Niisutatavais rajoonides ja jõeorgudes kasva-

tati vilja ning viinamarju. Suur majanduslik tähtsus oli karjapidamisel. Urartlased olid kuulsad kaunite pronksrelvade ja teiste pronksesemete valmistajaina. See riik oli orjapidajate riik. Kuningas ja temale lähedal seisvad võimukandjad olid kõige rikkamad orjapidajad.

VIII sajandi lõpul enne meie ajaarvamist hakkas Urartu riigi võimsus märgatavalt langema. Põhja poolt surusid urartlastele peale rändrahvad. Tigrise jõel tugevnes jällegi Assüüria riik.

Kuningas Argištise kiilkirjalise pealiskirjaga ehituskivi Urartust.

Kindlusevaremed Erevani lähedal. Ajaloomuuseum Moskvas.

Pealiskirja tõlge. «Argištis, Menuase poeg, ehitas selle kindluse neist 10 000 kivist.»

Assüüria kuningas Sargon purustas Urartu kuninga väed, muutis rusudeks tema pealinna ning viis sellest välja määratu suured rikkused. Ta raius kaljusse oma võidust seesuguse pealkirja: «Kui Urartu kuningas sai teada oma vägede kaotusest, siis hakkas ta süda värisevama, nagu väriseb kulli eest põgeneva linnu süda.»

Umbes sel ajal lagunes Urartu riik lõplikult. Osa elanikkonnast lahkus põhja poole; ülejäänud osa segunes teiste hõimudega, kes asusid elama Vani järve piirkonda ja sellega piirnevale territooriumile. Mälestus Urartu riigist jäi püsima Ararati mäe nimes.

Endise Urartu territooriumil tekkisid VI sajandil e. m. a. uued sugukondlike hõimude ühendused, kelledest kasvas kaks rahvast — grusiinlased ja armeenlased. Vanad armeenlased elasid Vani järve ümbritseval maal. Kartvelid (kartid) ja teised nende sugulashõimud, kes elasid Araksi ja Kura jõe orgudes ning nendega piirnevais mäestikurajoones, moodustasid gruusia rahva. VI sajandi lõpul e. m. a., Pärsia kuninga Dareios I Hüstaspese ajal, oli Armeenia sunnitud alistuma tema võimule. Suures pealiskirjas oma vallutustest teatab Dareios, et armeenlased tõusid tema vastu üles;

üleštõus suruti maha alles pärast viit verist lahingut. Armeenia pidi maksma suurt andamit Pärsia kuningale.

Kesk-Aasia muistsed rahvad. Esimesel aastatuhandel enne meie ajaarvamist olid Kesk-Aasia steppide alad hõivatud rohkearvuliste rändkarjapidajate hõimude poolt. Kreeklaste jutustuste järgi olid need hõimud silmapaistvad oma suure sõjakuse ja vaprusega. Kõik nende relvad — nooled, odad, mõõgad, taprid — olid valmistatud mitte rauast, vaid vasest ja pronksist. Naised omasid suuri vabadusi ning olid isegi sõjas väejuhtideks.

Viljakais jõeorgudes tegeles elanikkond põlluharimisega. Põldu harival rahvastikul oli sugukondlik kord sel ajal juba lagunemas. Majapidamine toimus suurte patriarhaalsete peredena, kelle koosseisu kuulusid ka orjad. Orjade tööga olid ehitatud kunstlikud veebasseinid ja kanalid, millel oli suur tähtsus põuastes rajoonides. Kõige tähtsamad põllunduslikud rajoonid olid Horesm Amu-Darja jõe alamjooksul ja Sogdiana, mis asetses Zeravšani jõe ümbruses.

Läbi Kesk-Aasia kulgesid karavaniteed, mis ühendasid Kaspiaäärseid maid Ida-Aasiaga. Nende teede ääres asuvail linnadel oli tähelepanuväärt suur kaubanduslik tegevus. Suurim neist linnadest oli Sogdiana pealinn Marakanda (praegune Samarkand).

Makedoonia Aleksandri sõjaretk Kesk-Aasiasse. Sõjaretkel Idamaale purustas Makedoonia Aleksander viimase Pärsia kuninga Dareios III sõjaväe ja kevadel a. 329 e. m. a., minnes üle Hindukuši mägede, laskus alla Kesk-Aasia tasandikule.

Sogdiana elanikud osutasid makedoonlastele väga visa vastupanu. Kasutades Makedoonia Aleksandri äraolekut, kes läks oma peajõududega Sõr-Darja äärde, hävitas üleštõusnud elanikkond eesotsas oma juhi Spitameniga linnades asuvad Makedoonia garnisonid. Makedoonia Aleksander tuli siis kiiresti tagasi Sogdianasse ja laskis selle kohutavalt ära rüüstata. Ometi jätkas elanikkond määratu suurist kaotusist hoolimata vastupanu. Spitamen oma ratsurite salkadega tegi ootamatuid rünnakuid makedoonlastele ning hoidis neid alatises alarmikorras. Pärast kauaaegset võitlust õnnestus makedoonlastel lüüa Spitameni, kes pärast seda taganes steppi koos temaga liidus olnud rändrahvastega. Viimased, kartes makedoonlaste kättemaksu, tapsid Spitameni ja saatsid ta pea Aleksandriale. Nii hukkus see sogdiaanlaste energiline juht.

Lõpetanud Kesk-Aasia vallutamise, võttis Makedoonia Aleksander ette sõjaretke Indiasse. Aastal 323 e. m. a. süri ta uute vallutuste ettevalmistamise ajal.

Pärast Makedoonia Aleksandri surma lagunes tema riik, mis koosnes suurest hulgast vallutatud maadest, mis ei olnud omavahel millegagi seotud. Makedoonia Aleksandri poolt vallutatud territooriumil tekkis mitu iseseisvat riiki, mille eesotsas seisid Makedoonia väejuhtide järeltulijad. Pärast Makedoonia Aleksandri vallutusi hakkas Idamaale tungima kreeka (helleeni) kultuur. Kreeka sõiamehed olid rajanud tee kaupmeestele ja käsitöölisele. Tugevnesid kaubanduslikud sidemed Idamaade ja Kreeka vahel. Seepärast

kannavad Makedoonia Aleksandri vallutuste ja tema riigi lagunemise tagajärjel tekkinud Idamaade riigid «hellenistlike» riikide nimetust.

Süürias tekkinud Seleukiidide riik (Makedoonia Aleksandri väejuhi Seleukose nime järgi) alistas oma võimule Taga-Kaukaasia ühes Gruusia ja Armeeniaga ning osa Kesk-Aasiat Sogdianaga. Kuid nende maade elanikkond hakkas järk-järgult Seleukiidide võimu alt vabanema. Rändhõimud, kes elasid Kaspia merest kagu pool, löid neist lahku ja rajasid iseseisva Partia riigi, mis ulatus suuremale osale Pärsia maa-alast.

Armeenia Tigranes II ajal. Pärast Seleukiidide riigi purustamist roomlaste poolt aastal 190 e. m. a. alustasid armeenlased ülestõusu süürlaste vastu ja moodustasid iseseisva Armeenia riigi oma kuningate dünastiaga. Armeenia saavutas oma suurimad piirid I sajandil e. m. a. kuningas Tigranes II ajal, kes hävitas Partia kuninga võimsuse. Pärast seda võitu hakkas Tigranes II end nimetama «kuningate kuningaks» ja kuulutas enese isegi jumalaks. Ta asutas endale toreda idamaise õukonna. Tema õukonnas leidsid ulualust Rooma tagakiusamise eest põgenenud kreeka õpetlased ja kirjanikud. Sõjaretkede ajal võttis Tigranes II vangid ja asustas oma linnadesse elama hulga kreeklasi, juute ja arablasi. Nende ümberasujate abil püüdis ta arendada käsitööd ja kaubandust.

Tigranes II toetus maad valitsedes suurmaaomanikele. Põldudel, mis kuulusid kuningale, templeile, või rikkaille suurnikele, töötasid orjad. Tigranes II-sel oli väga suur ja hästi korraldatud sõjavägi. Tarviduse korral ta kutsus kokku maaomanikest ja neile alluvaist meestest koosneva maakaitseväge. Sõjavägi oli organiseeritud rooma süsteemi järgi.

Gruusia ja Albaania. Armeeniast põhja pool asus Gruusia, mis koosnes kahest suurest osast — Iberiast ja Kolhiidast. Kolhiida nime kandis maa, mis piirnes Musta mere rannikuga. See maa oli kuulus oma kulla- ja hõbedakaevanduste poolest. Kolhiidast ida pool oli Iberia. Selle mägises osas tegeles rahvastik karjapidamisega ning oli veel säilitanud sugukondliku korra. Tasandiku-osas olid arenenud põllundus ja aiandus. Siin kujunes välja juba I sajandil e. m. a. orjanduslik majandus.

Kaspia mere läänekaldal asus Albaania. Albaania mäestike piirkondades ja madaliku-osas elas suur hulk väikesi hõime, igaühel neist oli valitsejaks oma vürstike. Need hõimud tungisid sageli naabrite — iberlaste (grusiinlaste) ja armeenlaste kallale.

Münt Armeenia kuninga Tigranes II kujutusega

Viimaks nad ühinesid nende hulgast kõige tugevama albaanide hõimu juhtimisel (selle hõimu nimest on tuletatud tookordne maa nimetus — Albaania). Muistse Albaania rahvastiku järealtulijad jäid hiljem aserbaidžani rahvuse koosseisu.

§ 5. Põhjapoolsete Musta mere äärsete maade rahvad kuni meie ajaarvamise IV sajandini.

Sküüdid. VIII—III sajandil enne meie ajaarvamist elas Volga ja Dnestri vahelistel stepialadel rahvastik, keda nimetati ühise nimega — sküüdid. Tegelikult sküüdid koosnesid mitmesuguseist hõimudest, kelle hulgas oli nii karjapidajaid kui ka põlluharijaid. Kõik nad olid ühendatud tugevate rändhõimude võimu alla, kes andsid oma nime kogu tookordsele põhjapoolsete Musta mere äärsete steppide rahvastikule.

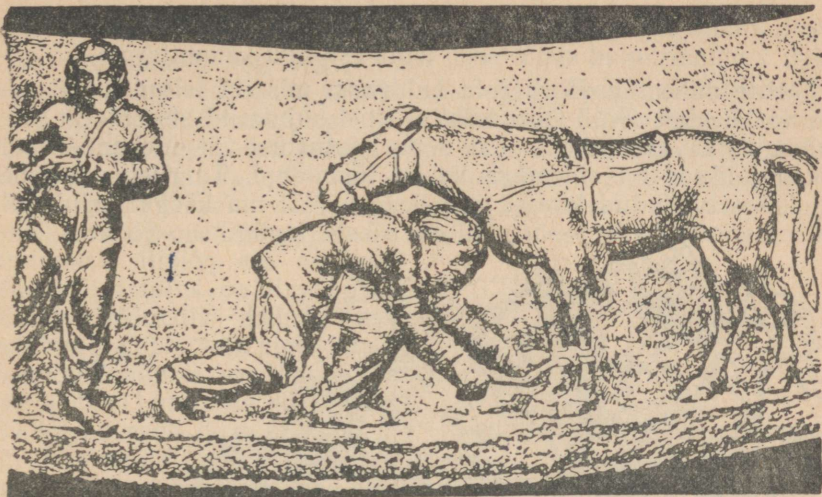
Hõbevaas Tšertomlõki kurgaanist. Ermitaaž (Leningrad).

Kreeka kirjanike jutustused kujutavad rändsküüdi elu. Kogu sküüdi varandus oli mahutatud nelja- või kuuerattalisse kibitkasse, mille ette oli rakendatud kaks või kolm paari härgi. Iga kibitka kujutas vildist majakest; kus asusid naised ja lapsed. Sküüdid ajasid enestega kaasa hobuse-, lehma- ja lambakarju. Uhele kohale jäid sküüdid niikauaks, kuni jätkus rohtu karja toiduks. Pärast seda nad läksid uuele söödamaale. Rändrahvaste massi hulgast eraldus rikas ülemkiht, kellel oli suuri lamba-, lehma- ja hobusekarju. Karjapidamises olid töötetijaiks orjad.

Sküüdid olid tuntud oma suure sõjakuse, vastupidavuse, julguse ja julmuse poolest vaenlase vastu. Tapetute kolpadest tegid nad viinapeekreid, laibalt nülitud nahka tarvitasid nooletuppede valmistamiseks. Vahvale sõdurile osutati suurimat austust. Igal aastal korraldati pidustus, kus ühisest peekrist jõid ainult need, kes olid surmanud vaenlasi.

Igal hõimul oli oma kuningas, kel oli suur võim. Kui kuningas suri, veeti tema laip veokil ringi kogu maal. Kuninga laibale vastu tulles pidid elanikud avaldama sügavaimat kurbust: nad lõikasid maha juukseid, lõikasid maha osa kõrvast, kriimustasid nägu, torikasid noolega läbi vasaku käe. Kuningaid maeti suurtesse kurgaanidesse. Nendega koos maeti ka relvi, kuld- ja hõbenõusid, suur arv tapetud hobuseid. Koos kuningaga maeti ta naine ja teenijad.

Meie maa lõunaosas tõusevad nüüdisajalgi steppides kõrgele suured sküütide kurgaanid, ulatudes 10—12 m kõrguseni. Paljud

Hobust kammitšasse siduv sküüt. Tšertomlõki vaasi detail.

neist on lahti kaevatud. Nendest leitud suurepärased esemed kaunistavad meie muuseumide kogusid.

Suure Tšertomlõki kurgaani lahtikaevamisel (Dnepri kaldal asuva Nikoopoli linna lähedal) leiti suurepärase hõbevaas, mis on kaunistatud kujutistega rändsküütide elust.

Kuldvaas Kull-Obast. Ermütaaz.

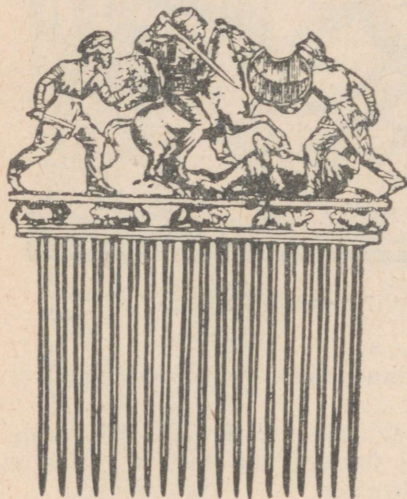

Sküüt vibunööri vibule tõmbamas. Kull-Oba vaasi detail.

Nendel kujutistel näeme metsikute hobuste püüdmist ja taltsutamist. Algul kujutatakse kaht hobust, kes söövad stepi vabaduses. Teises stseenis sküüdid püüavad vaevaga paigal hoida kinnipüütud metshobust. Edasi on kujutatud kolm sküüti, kes katsuvad hobust

pikali maha lükata. Viimaks on hobune näidatud pärast taltsutamist: kummardunud sküüt seob tema esijalgu kammitsasse.

Mitte vähem huvitav pole kuldvaas, mis on leitud kurgaanist Kertši lähedalt (Kull-Oba mäe!t). Uhel kujutatud stseenidest istuv sküüt, nähtavasti juht, kuulab sõduri jutustusi või ettekannet. Juhi pikad juuksed on sidemega kokku tõmmatud. Ta riietus koosneb lühikesest vöötatud kuuest ja pükstest. Mõlema käega toetub juht

Kuldkamm võitlevate sõdurite kujutusega.

Solohha kurgaanist. Ermitaaž.

pikale piigile. Sõdur istub kuninga ees põlvili laskununa. Järgnevalt on kujutatud sküüti, kes tõmbab vibunööri vibule. Tema taga üks sküüt puudutab sõrmega teise sküüdi hammast. Lõpuks on kujutatud kaht sküüti, kellest üks seob teise haiget või haavatud jalga. Mõnede sküütide peakatteks on teravaotsaline paslik. Küljel ripuvad kõigil nooletüped ühes nooltega ja vutlarid vibude jaoks.

Ühes (Solohha) kurgaanis leiti kuldkamm, mis nähtavasti kuulus mõnele sküüdi kuninga!e. Kammi ülaosa kujutab kolme sõduri võitlusstseeni: kaks jala-sõdurit (üks nendest on kahtlemata sküüt) ründavad kreeka ratsameest.

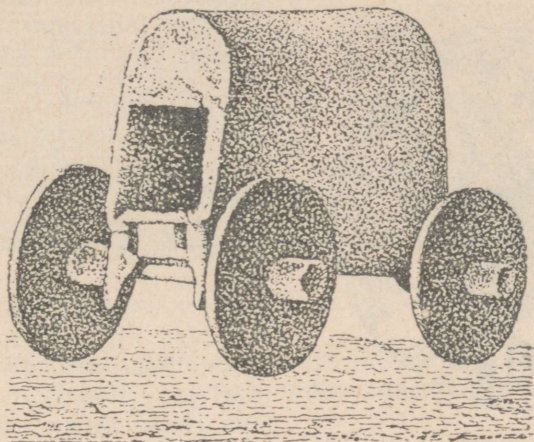
Kreeklaste asulad Musta mere ja Kaukaasia rannikul.

Sküütide valitsemisaega lõunasteppides langeb ka Musta mere kallaste asustamine kreeklaste poolt. Algul oli kreeklastel nendest maadest väga vähe teateid. Fantastilised jutud Musta mere rannikumaa elanike kohta on säilinud mõnes kreeka legendis kuldvillakust, Odüsseuse rännakuist jt. Esimesed neid kaldaid külastanud kreeklased olid kalamehed ja kaupmehed, kes astusid kaubavahetusse kohalike elanikega. VII sajandist e. m. a. alates hakkasid Musta mere kaldail tekkima alalised kreeklaste kolooniad. Južnõi Bugi ja Dnepri limaanis tekkis koloonia O'bia, praeguse Sevastopoli lähedal Hersonesos, Krimmi kagukaldal Feodossia ja Pantikapaion (praegu Kertš). Doni jõe suudmele Aasovi mere äärde oli ehitatud Tanais. Kreeka kolooniaid tekkis ka Kaukaasia rannikul — Phasis Rioni jõe suudme lähedal, Dioskurias (praegune Suhumi) jt.

Iga Kreeka koloonia keskuseks oli kivimüüri ümbristatud linn. See müür kaitses kreeka koloniste vaenuliku elanikkonna kallale tungi eest. Seespool linna müüri olid elumajad, laod ning mitmesugused ühiskondlikud ehitused: templid, saunad jne. Ehituste hul-

gas leidis kreeka arhitektuuri kauneid teoseid, kaunistatud marmorsammaste ja kujudega.

Musta mere äärseile Kreeka kolooniaile oli väga tähtis kaubandus Kreekaga, Idamaadega ja Ida-Euroopa rahvastega. Laevadele, mis sõitsid Kreekasse, laaditi vilja, orje, karusnahku ja kalu. Kreekast toodi relvi, kangaid, savi- ja klaasnõusid, kalleid ehteasju, luksusesemeid ja veini. Osa sisseveetud kaupadest rahuldab kohaliku kreeka kõrgema kihi vajadusi; osa kaupadest läks vahetuseks tera-

Sküütide veok. Savist mänguasi sküüdi kurgaanist.

vilja ja teiste produktide vastu, mis toodi Musta mere põhjaranniku elanike poolt. Hiljem tekkis Kreeka linnades oma käsitööstuslik tootmine. Paljud esemed, mis on leitud sküütide kurgaanidest, on pärit Musta mere äärsete kolooniate töökodadest. Kolooniais kogunes vaba kreeka elanikkond, nagu Kreekaski, «rahvakoosolekuiks», mitmesuguste küsimuste arutamiseks ja ametikandjate valimiseks. Kogu valitsemine oli rikaste orjapidajate ja kaupmeeste käes.

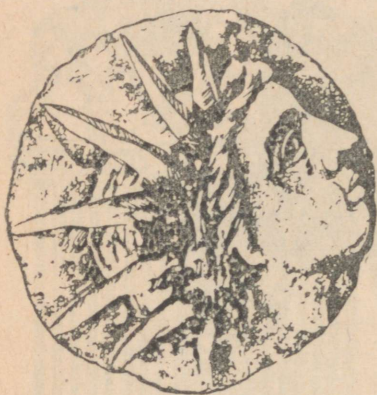
Iga linn-koloonia moodustas eraldi riigi. Üks neist — Pantikapaion — ühendas oma võimu alla suure maa-ala, mis sai nimeks Bosporose riik. Selle eesotsas seisid kuningad, kes andsid võimu pärandusena üle isalt pojale.

Alates III sajandi lõpust enne meie ajaarvamist hakkas Kreeka kolooniate olukord Musta mere äärseil mail halvenema. Kaspia-äärseisse steppidesse ilmusid sküütide sugulashõimud — rändsarmaadid. Sarmaatide surve all nihkus osa sküüte ja teisi rändrahvaid lääne poole ja jõudis välja Doonauni; teine osa sküüte siirdus Krimmi ning võttis enda alla selle põhjapoolse, stepi-osa.

Endistele kohtadele jäänud sküüdid segunesid sarmaatide ja teiste hõimudega. Kreeka linnad suutsid end vaevu kaitsta rändrahvaste kallaletungide vastu.

Krimmi asunud sküüdid tungisid II sajandil e. m. a. tihti Hersonese ja Bosporose riigi kallale. Sel ajal tekkis Musta mere lõunakaldal Väike-Aasias Pontose riik. Hersonesos, kel polnud võimalusi kaitsta end oma jõududega, sõlmis abistamislepingu Pontose kuningaga.

Orjade ülestõus Krimmis. II sajandi lõpul enne meie ajaarvamist toimus sküütide-orjade ülestõus Bosporose riigis. Bosporose kuninga ori Saumak tappis kuninga ja asus ülestõusnute etteotsa.

Münt Saumaki kujutusega.

Ülestõusu surus maha Pontose kuninga Mitridates VI Eupatori väejuht Diofantos, kes tuli Hersonesosesse, et kaitsta seda sküütide eest. Ta võttis Saumaki vangi ja saatis ta Mitridatesele Väike-Aasiasse. Tänutäheks abi eest sküütide vastu püstitasid Hersonese valitsejad linna akropolis (kremlis) kõige austatavama jumalanna altari lähedale Diofantose pronksist kuju täies relvastuses. Nad raiusid kuju marmorist alusele pealiskirja Diofantose teenest ja võitudest. See pealiskiri leiti Hersonese varemeist.

Orjade ülestõus Krimmis polnud ainuke sellelaadne. Samasugused massilised orjade ülestõusud toimusid II—I sajandil e. m. a. paljudes teistes orjapidamisriikides — Väike-Aasias, Kreekas, Itaalias, Sitsiilia saarel ja teistes kohtades. Need orjade ülestõusud näitasid, et orjanduslik ühiskond hakkas lagunema.

Rooma vallutused Musta mere äärsetel maadel. Esimesel sajandil e. m. a. laienesid Rooma valdused ida suunas kiiresti. Väike-Aasia vallutamiseks tuli Roomal purustada Pontose riik ja Armeenia. Peaaegu 18 aastat kestis võitlus Rooma ja Pontose kuninga Mitridates VI vahel. Lõpuks löid Rooma leegionid rängasti Mitridates VI ja tungisid Tigranes II valdustesse. Nad riisusid paljaks Armeenia rikka pealinna (Tigrise jõel asuva Tigranokert'i), kuid hiljem tabas neid ebaõnn. Siis saadeti Tigranes II vastu uute leegionidega väejuht Pompeius. Koos armeenlastega võitlesid roomlaste vastu grusiinlased, meedlased ja teised rahvad. Kasutades ära tülisid armeenia ülemkihi hulgas, sundis Pompeius Tigranes II rahu tegema. Armeenia kuningas sai «Rooma rahva sõbra ja liitlase» tiitli, mis tähendas alistumist Roomale. Pärast seda alistasid roomlased suure osa Gruusiast.

I sajandil e. m. a. kindlustasid roomlased end tugevasti Musta mere äärseil mail. Bosporose kuningad said Rooma keisrite vasallideks ning täitsid kuulekalt nende käske. Hersonesosesse ning teistesse Kreeka linnadesse Krimmis ja Kaukaasias jäid Rooma

legionid. Musta mere rannikule olid ehitatud Rooma kindlused, mille tornidest valvati vaenulike laevade ilmumise järele.

Bosporose kuningad hakkasid endile võtma Rooma keisrite nimesid ja kandma rooma riietust. Nad said Roomast võimutunnused: valitsuskepi keisri kujutusega ja kuningakrooni.

Mitusada aastat püsinud Kreeka kolooniate endiste kolonistide järeltulijad segunesid kohaliku rahvaga. Mitmeist hõimudest sisse-

Hersonesose rahvakoosoleku määrus Diofantese auks.

rändajad jäid paikselt elama mereäärseis linnades ning võeti nende kodanikeks. Nii toimus Krimmis mitmesuguste kultuuride segunemine.

Rooma impeeriumi nõrgenemisega langes järsult Rooma mõju Musta mere äärsetel maalidel. III sajandiks m. a. j. tühjenesid Rooma kindlused Krimmis ja Kaukaasia rannikul. Endised Kreeka linnad said uuesti iseseisvaks. III sajandil tekkis Musta mere äärsete maade lõunapoolseis steppides uus hõimude koondis, mida tuntakse gootide nime all. Nende hulgas olid ka ida-germaanlased, kes enne elasid Visla jõe alamjooksul. Alates III sajandi keskelt hakkasid goodid tungima Doonau-tagusesse Rooma valdustesse. Samal ajal goodi mereröövlid riisusid Musta mere rannikumaid Kaukaasias ja Väike-Aasias, tungisid Egeuse merre ning põletasid Kreeka linnu. IV sajandil lõid roomlased goote sõjas tugevasti.

Gootide kallaletungid Rooma valdustele idas olid mitmesuguste Ida-Euroopa hõimude ja roomlaste vahelise võitluse alguseks. Samal ajal käis Lääne-Euroopas võitlus roomlaste ja germaani hõimude vahel. «Barbarite» (mitteroomlaste) kallaletungid kiirendasid Rooma orjandusliku riigi hukkumist.

§ 6. Rändrahvaste liikumine.

Rändrahvaste koondised Siberis ja Kesk-Aasias. Laialdased stepialad lõunapoolseis Siberis ja Kesk-Aasias olid asustatud mitmesuguste rändhõimudega, kelledest hiljem tekkisid türkide ja mongoli rahvused. Mitu sajandit enne meie ajaarvamist asutasid

rändrahvad, kes elasid põhja pool Hiinat, suure hõimuliidu. Hiinlased nimetasid sellesse liitu kuuluvaid rändrahvaid hunnideks. Hiinlaste võitlus hunnidega oli väga raske ja kestis sajandeid. Rändrahvad tungisid ootamatult Hiina põhjapoolsete maade kallale, purustasid linnu, hävitasid viljasaagi ning viisid elanikud enestega kaasa. Kui kogunes suur Hiina sõjavägi, läksid rändrahvad tagasi steppi ning hajusid selle mõõtmatu avarustesse.

Piiri kaitseks ehitasid hiinlased juba III sajandil e. m. a. kindlad kivikindlustused, mis said nimeks «Suur Hiina müür». Vähehaaval hakkas rändrahvaste juurde tungima hiina mõju. Hunnide rändriigi pea võttis endale aunimeks «päikesest ja maast sünnitatu, päikese ja kuu poolt ametisse seatu». Hunnide vürstid saatsid oma poegi teenima Hiina keisrikoja juurde.

Rändrahvaste valitsev kiht hakkas omaks võtma hiina kombeid ja hiina riietust. Ülirikkalikes hunnide juhtide kalm-kurgaanides Põhja-Mongoolias, kus uurimisi toimetas nõukogude ekspeditsioon P. K. Kozlovi juhtimisel, leiti kaarikuid, hiina siidi, tore vaip tiivulise looma kujutusega, kes murrab põtra, väärtasju, au-päevavarje ja muid esemeid.

I sajandil e. m. a. suur hunnide riik lagunes. Osa hunne lahkus läände. Aasia steppides, kus varem valitsesid hunnide hõimud, tõusid esile uued hõimud, kes enne olid nende võimu all.

Türkide kaganaat. VI sajandil m. a. j. tekkis Mongoolias hõimude koondis, mis on tuntud nime all «Türkide kaganaat». Selle riigi juht kandis nimetust kagaan. Kaganaadi võimu all oli suur arv rändlevaid ja osaliselt ka põlluharijaid hõimusid. Valitsevad hõimud, eesotsas kagaaniga, korraldasid alatasa rüüsteretki naabritele ja laiendasid oma võimu määratu suure territooriumi üle. Kõrgest soost ja rikkad isikud juhtisid väesalku ja valitsesid alistatud hõimude üle. Rändrahvastiku põhimass elas omaette sugukondlike kogukondadena.

Orhoni jõe orus on säilinud türkide kagaanide hauasambad, millel on raidkirjad suurtest sõjaretkedest ja muudest kõige silmapaistvamatest sündmustest.

Türkide kagaanid vaenutsesid kirgiisidega (hakassidega), kes elasid Jenissei ülemjooksul ja Altai mägedes. Ühes pealiskirjadest kõneldakse, kuidas türkide kagaan istus valge täku selga ja läks oma sõjaväega kirgiiside vastu. Ühe kirgiisi ta virutas lahingus hobuselt maha. Oda käes, tungis ta siis vaenlaste ridadesse. Seejuures kannustas ta nii tugevasti valget täkku, et murdis selle küljeluud. Kirgiiside khaan tapeti ning rahvas alistus türkide kagaani võimule.

Türkide riik Mongoolias ja Kesk-Aasias lagunes VIII sajandil m. a. j. Pärast türkide kaganaadi langemist osutusid kõige tugevamaks kirgiisid (hakassid). Kirgiisid olid arvukas rahvas ja võisid välja panna kuni 80 000 sõjameest.

Sel viisil paljude sajandite jooksul lõunapoolse Siberi ja Kesk-Aasia määratu suurteil maa-aladel kord tekkisid, kord lagunesid

rändrahvaste koondised. Rändrahvaste liikumine paremate karjamaade ja saagi otsimisel haaras suurema osa Kesk-Aasia steppidest. Osa rändrahvaid jäi paigale uutes kohtades, osa liikus edasi läände. Neid meelitasid sinna rammusad, rohurikkad stepid, mis tiheda vaibana katsid maad loode pool Kaspia merd.

Rändrahvaste sissetungimine Ida-Euroopasse. Rändhõimud, kes ilmusid IV sajandi lõpul Aasovi mere äärde, said Euroopas tuntuks ühise nime all — hunnid. Pärast seda, kui hunnide riik Mongoolias oli lagunenud, mõned hõimud, kes kuulusid sellesse riiki, rändasid hiinlaste eest põgenedes edasi lääne poole. Pärast mõnd sajandit nende järeltulijad, kes teel olid segunenud teiste rahvastega, ilmusid Ida-Euroopasse. Kaasaegsed nimetasid hunne «kõige raevukamaiks võitlejaiks». Hunnide riigi koosseisu kuulusid peale mongoolia hunnide põhjapoolsete Musta mere äärsete maade põliselanikud.

Hunnid purustasid goodid ja kihutasid nad läände. Hunnide peahord peatus Doonau ja Tisza jõe vahel. Siin tekkis lühikeseks ajaks tugev hunnide riik, mille kuningaks oli Attila. Pärast tema surma 453. aastal hunnide riik lagunes: osa hunne asus Doonau paremale kaldale, osa siirdus tagasi Musta mere äärseisse steppidesse.

Hunnide liikumine Volgast läände mööda Musta mere põhjarrannikut kutsus esile ka teiste hõimude edasiliikumise. Hunnide järel ilmusid Kaspia-äärsetesse steppidesse bulgaarlased. Kuid ka bulgaarlased ei saanud teiste rändrahvaste surve tõttu kaua püsida.

§ 7. Varafeodaalsed riigid Taga-Kaukaasias.

Rooma ja Pärsia vaheline võitlus Armeenia ja Gruusia pärast. Roomlastele, kes olid kindlustanud end Taga-Kaukaasias pärast võitu Armeenia kuninga Tigranes II üle, osutasid kohalikud elanikud tugevat vastupanu. Üheaegselt roomlastega püüdsid Taga-Kaukaasiat vallutada ka Partia kuningad. Rooma mõju Taga-Kaukaasias hakkas märgatavalt nõrgenema meie ajaarvamise III sajandi algusest peale. Sel ajal kujunes Pärsias kohaliku Sassaniidide dünastia võimu all tugev riik, mis hävitas Partia riigi. IV sajandi alguses alistasid Sassaniidid oma võimule Albaania (Aserbaidžani) ja suure osa Gruusiast ning Armeenias. Ainult väike osa läänepoolsest Armeenias ja läänepoolsest Gruusiast jäi Rooma võimu alla. IV sajandi lõpul lagunes Rooma impeerium kaheks — Ida-Rooma ja Lääne-Rooma riigiks. Ida-Rooma keisririik (Bütsants) jätkas võitlust Pärsia riigiga Armeenia ja Gruusia pärast.

Feodaalsuhete tekkimine Armeenias ja Gruusias. Umbes I sajandi keskpaiku hakkasid Armeenias valitsema Aršakiidide dünastiast kuningad. Rooma keiser Nero võttis Roomas Armeenia saatkonna suure toredusega vastu ning pani ise krooni Armeenia kuninga pähe. Esimestel sajanditel m. a. j., Aršakiidide dünastiast

kuningate ajal, hakkasid Armeenias kujunema feodaalsed vahekorrad. Orjade töö oli vähetootlik. Põlluharimise ja käsitöö arenemisega ning tööriistade täienemisega muutus orjade töö ebatulusaks. Seepärast tõrjuti see töö välja feodaalselt sõltuvate inimeste töö poolt. Pärisorjuslikel talupoegadel, kes elasid feodaalide maal, oli oma majapidamine vajaliku inventariga. Nad harisid feodaali põldu ja kandsid tema kasuks muid koormisi. Feodaal ei võinud enam karistusega tappa talupoega, nagu varem tappis orja, kuid ta võis teda müüa ja osta.

Orjapidamise süsteemis ei võinud orjal töö vastu mingit huvi olla. Feodaalseis suhetes on pärisorjal-talupojal olemas mõnesugune huvi majapidamise vastu, mis on talle vajalik elatumiseks ja feodaalile naturaaltasu maksmiseks — ühe osa viljaga oma lõikusest. Suurmaapidajad sundisid talupoegi tegema nende majapidamises kõiki töid ja kandma mitmesuguseid koormisi. Igal rikkal feodaalil oli oma loss ja oma eri sõjavägi. Feodaalidest ülemkiht haaras enda kätte tähtsaimad ametid. Suurfeodaalid moodustasid kuninga õukonna, võtsid osa pidulikest tseremooniaist ja said seal kohti sugukondade vanuse järgi.

Armeenia kuningas ja ülemkiht võtsid III sajandi lõpul vastu ristiusu, mis sai Armeenia riigiusuks. Bütsants toetas ristiusu kirikut, sest ta kasutas seda oma mõju suurendamiseks. Kirik aitas kaasa feodaalse korra lõplikule kindlustamisele Armeenias. Kuid talurahva hulgas püsisid veel kaua vanad paganausu kultused.

IV sajandi lõpul kaotati Bütsantsile kuuluvas Armeenia osas kuningavõim. Maad hakkasid valitsema Bütsantsi keisri poolt saadetud ametnikud. Varsti langes kuningavõim ka Sassaniidide võimule alluvas Armeenias. Pärast kuningavõimu langemist tugevnesid suurmaomanikud veel rohkem.

Munk Mesrop Maštots, kes põlvnes talupoja perest, täiendas V sajandi algul armeenia alfabeeti. Sellest ajast algas armeenia kirjanduse arenemine: koolides toimus õpetamine emakeeles, noorsugu saadeti teadmisi täiendama Egiptusse ja Bütsantsi, tekkis laiaulatuslik algupärane ja tõlkekirjandus.

Muistse Kolhiida territooriumil (Gruusias) tekkis IV sajandil m. a. j. Lääne-Gruusia riik, mida roomlased ja kreeklased nimetasid valitseva hõimu (laside) nime järgi Lazikaks. Selle riigi keskuseks oli Rioni jõe viljakas org, mis oli kaetud viinamarjaväljade ja aedadega. Selles orus oli hulk linnu, mis tegelesid kaubandusega. Bütsants säilitas oma võimu Lazikas pärast visa võitlust Pärsiaga. Idapoolsed grusiinlaste maad kuulusid teise riigi — Kartlia (muistse Iberia) piiridesse. V sajandi algusest sai Kartlia kuningas Sassaniidide vasalliks. Nagu Armeenias nii ka Gruusias tugevdas feodaalsuhete arenemine põllumajanduslikku ülemkihti, kes püüdis piirata kuninga võimu. Ristiusk hakkas Gruusiasse tungima Musta mere äärsete linnade kaudu. Bütsantsi abil jäi ta Kartlias lõplikult riigiusuna püsima IV sajandi teisel kolmandikul. Lazikas aga VI sajandi algul. Ristiusk kõvendas kultuurilisi sidemeid

Gruusia ja Bütsantsi vahel. Ühel ajal kirikuraamatute tõlgetega hakkasid ilmuma ka kreeka filosoofiliste ja ajalooliste teoste tõlked. See soodustas gruusia kirjanduse arenemist.

V sajandi lõpul astus Kartlia kuningas Vahtang, hüüdnimega «Hundipea» (kuninga kiivril oli kujutatud hundi pea), võitlusse Sassaniididega. Ühes lahingus sai ta surmavalt haavata. Pärast tema surma hävitasid Sassaniidid Gruusia feodaalse ülemkihi nõusolekul kuningavõimu Kartlias. Maad hakkas valitsema Pärsia kuninga asevalitseja, kes asus Tbilisis.

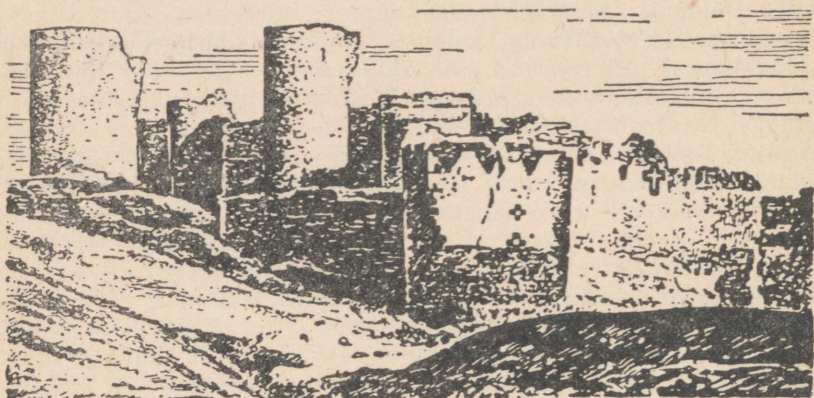
Taga-Kaukaasia rahvaste võitlus Pärsia ja Bütsantsi ülemvõimu vastu. Bütsantsi ja Pärsia ülemvõimuga Gruusias, Armeenias ja Albaanias (Aserbaidžanis) kaasnes nende maade hirmus rõhumine ja laastamine. Elanikkond oli viidud meeleheitele üle jõu käiva andami ja raskete koormistega. Vallutajad võtsid Armeenia ja Gruusia noormehi oma sõjaväkke. Seepärast puhkesid Gruusias, Armeenias ja Albaanias (Aserbaidžanis) sageli verised rahvaülestõusud. Need muutusid eriti tugevaks, kui grusiinlased ja armeenlased ühinesid võitluseks ühiste vaenlaste vastu. Innustatuna vihast orjastajate vastu, võitsid grusiinlased ja armeenlased korduvalt vaenlase rohkemaarvulisi ja paremini relvastatud vägesid. Sel ajal kui rahvas ennastalgavalt ja visalt võitles kodumaa vabastamise eest, said suurfeodaalid tihti äraandjaiks ning läksid üle vaenlaste poole. See kergendas Pärsial ja Bütsantsil rahva ülestõusude mahasurumist.

Taga-Kaukaasia rahvaste võitlus araablatega. Babeki ülestõus. Pärsia ülemvõim Armeenias ja Gruusias kestis kuni VII sajandini, mil araablased purustasid Pärsia riigi ning varsti pärast seda valutasid Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia. 642. aastal vallutasid araablased Armeenia pealinna Dvini ning mõne aasta pärast viisid lõpule Armeenia ja Ida-Gruusia vallutamise. IX—X sajandil oli Taga-Kaukaasias suur arv rikkaid kaubanduskäsitööstuslikke linnu (Tbilisi, Derbent jt.), millede kaupmehed käisid kaupadega Ida-Euroopas. Tbilisi sai araablaste emiiri (vürsti) asukohaks. Koos araablatega hakkas Taga-Kaukaasiasse tungima ka muhamedi usk.

Taga-Kaukaasias tõusid talupojad mitmel korral üles vallutajate-araablaste vastu, kes laostasid maad liigsete maksudega ning muutsid kohaliku rahva oma orjadeks ja pärisorjadeks. Kõige suurem talupoegade, käsitööliste ja orjade ülestõus toimus IX sajandi esimesel poolel Aserbaidžanis andeka juhi Babeki juhtimisel. Babek jäi lapsena orvuks. Pärast isa surma anti 10-aastane poiss karjaseks rikka karjapidaja juurde. Hiljem sai Babek kaameliajajaks. See andis talle võimaluse hästi tutvuda Aserbaidžani rahvastiku eluga. Raskete riigimaksudega ja mitmesuguste liigsete maksudega koormatud rahva kannatused kutsusid Babekis esile lepitamatu vihatunde rõhujate ja orjastajate, eriti Araabia võimu vastu. Kaheksateistkümne-aastase noorukina liitus Babek alanud rahvaülestõusuga ning sai varsti selle juhiks. Tuginedes ligipääsmatuile

kõrgmäelistele rajoonidele, pidas Babek vihast sõda araablastega. Mitu korda said ülestõusnud arvukate araablaste vägede üle võitu.

Alles kauaaegse võitluse tulemusena läks araablastel korda hõivata ülestõusu pearajoonid. Pärast seda jätkas Babek, varjates end mägedes, veel mõne aja partisanisõda araablastega ja rahva reetureiks saanud kohalike feodaalidega. Kõik katsed Babekit sisse piirata ja vangi võtta nurjusid. Siis üks suurfeodaal, teeseldes Babeki poolehoidjat, kutsus ta oma lossi. Siin Babek vangistati reet-

Ani. Kindluse varemed X sajandi teiselt poolelt.

likult ja anti välja araablastele. Kaliifi käsul Babek hukati. Nii suruti ülestõus maha pärast pikka ja visa võitlust, mis kestis ligi 20 aastat.

Araabia kalifaadi lagunemine, mis algas IX sajandi lõpul, viis kohalike valitsejaperekondade võimu taastamisele Gruusias ja Armeenias.

Aastal 885 sai ühe Armeenia võimsaima sugukonna esindaja Ašot I Armeenia kuningaks ja pani aluse uuele Bagratiidide dünastiale, kes valitses XI saj. keskpaigani. Sellel dünastial õnnestus ühendada suur osa Armeenias. Bagratiidide pealinnaks sai Ani linn (Karsi linna lähedal), mis muutus kaubavahetuse keskuseks Ida ja Lääne vahel. Linn kaunistati hulga ehitustega, mis viitavad armeenia kunsti suurele tõusule. Ani linna varemed on läbi uuritud nõukogude õpetlaste poolt, kes taastasid muistse Armeenia kultuuriajaloo.

Gruusia jagunes pärast Araabia kalifaadi langemist reaks iseisvaiks feodaalvürstiriikideks, kes olid omavahel vaenujalal. Alles X sajandi teisel poolel ühendas üks neist — Tao-Klardžetia — need vürstiriigid Gruusia Bagratiidide dünastiast kuningate võimu alla.

Armeenia epos «Sassuuni David». Mälestused armeenia rahva pikaajalisest võitlusest vallutajate-araablaste vastu kajastuvad suurepärasel eepilisel poeemis «Sassuuni David». Selles jutustatakse nelja vägilassugupõlve seiklustest ja vägitegudest. Kõrgeis mägedes ehitasid kaks venda hiiglasuurtest kividest kindluse ning andsid sellele nimeks «Raev» (Sassuun). Mitmelt poolt tulid vaesed inimesed Sassuuni kaitse alla, mis sellest ajast peale sai rahva võitluse kantsiks kodumaa vaenlaste vastu. Ühe venna pojapoeg — David — on poemi peakangelane. Juba noormehena alustas ta võitlust araablatega, kes rõhusid rahvast. Siis araablaste valitseja (melik) läks suure sõjaväega Sassuuni vastu. Sõjamehi oli nii palju, et igaühe juues ühe sõõmu vett nad kuivatasid jõed oma teel. Kuid vaenlase jõud ei ehmatanud Davidit. «Vennad ja õed,» ütles David, «ärge kartke vaenlasi, mina lähen teie eest lahingusse melikuga!» Isalt päritud imehobusel asub David võitluses rohkearvuliste vaenlastega. Ta lööb maha vaenlase sõjamehi, kuid halastab neile, kes olid väevõimuga sõtta saadetud. Siis ta surmab meliku enese ja laseb vangivõetud sõjamehed vabadasse, öeldes:

Te võite vabalt minna kõik.

Kõik sinna minge nüüd, kust tulnud olete.

Teid kodud ootavad, seal elage kui enne
ning makse teilt ei vaja mal

Davidil oli poeg Mger Noorem, samuti tugev ja vapper kui isagi. Jäänud orvuks, jätkas Mger Noorem võitlust kodumaa vaenlastega. Ta võitles kurjusega seni, kuni ta koos hobusega hakkas vajuma maamulda. Siis Mger läks kalju juurde ning lõi selle tugeva hoobiga lõhki. Vanaisa imeväärusel hobusel läks ta tekkinud kaljulõhesse. Ta jääb kalju alla seniks, kuni pole hävitatud vana, ebaõiglane maailm.

Kuni see maailm on kurjust täis,

kuni jääb valelikuks maa,

si'n ilmas ei ela ma.

Kui puruneb maailm ning uuesti sünnib,

kui nisul on vili kui pähkliterad,

kui oder on suur kui metsroosi mari,

siis saabub mu päev, —

siit ilmun taas päeval sel.

Nendes Mger Noorema poolt öeldud sõnades väljendas armeenia rahvas mitte kunagi vaibunud unistust paremast elust. Mööduisid saiadid, vahetusid sugupõlvad. Rahvalaulikud aga kahtsid sajandist sajandisse edasi jutustusi Sassuuni vägilastest, nende vägitegudest võitluses kurjusega ning nende suurest armastusest kodumaa vastu.

§ 8. Kesk-Aasia rahvad võitluses araablatega.

Kesk-Aasia vallutamine araablaste poolt. Ajajärgul, mil Kesk-Aasia vallutati araablaste poolt, koosnes see mitmest riigist, kes pidasid üksteisega alatist võitlust. Kõige suurem neist riikidest oli

Sogdiana. Selle territooriumil olid laialipillatuna üksteisest peaaegu sõltumatute maaomanike-vürstikeste lossid. Kõige tugevam oli Samarkandi valdaja, kes nimetas ennast «Sogdiana kuningaks». Samarkandist lääne pool asus Buhaara. Amu-Darja jõe alamjooksul oli Horesm.

Kesk-Aasia põlluharimise rajoonides oli kõrgelt arenenud põllumajandus. Stepid olid endiselt rändhõimude käes. Ida pool üha suurenes türkide hõimude pealesurumine. VIII sajandi algul türgid oma katses hõivata Kesk-Aasia põllumajanduslikke rajoonid ja selle rikkaid kaubalinnu, pörkasid kokku araablasega, kuid nad löödi tagasi.

Elanikkond osutas araablase vallutussõjale väga visa vastupanu. Põlluharijatele tulid abiks rändrahvad. Seepärast kulus araablasele Amu-Darja ja Sõr-Darja vahelise maa täielikuks vallutamiseks ligi 75 aastat. VIII sajandi keskel said Horesm, Sogdiana, Buhaara ja teised Kesk-Aasia maad Araabia kalifaadi osaks.

Enamail juhtudel jätsid araablased kohalikele vürstikestele nende maad ja võimu alles, kuid muutsid nad oma maksualuseiks. Suuremaise linnadesse ilmusid kaliifi asevalitsejad ja alalised araabia garnisonid.

Jõukas kauplemisega tegelev elanikkond kasutas araablase vallutusi kauplemiseks kalifaadi kuuluvate maadega. Kohaliku rahvastiku valitsevas kihis levis muhamedi usk, araabia keel sai kirjan- dus- ja riigikeeleks.

Põllundusega tegelev elanikkond, kes varem täitis mitmesuguseid koormisi oma maaomanike vastu, koormati araablase poolt raske naturaalmaksuga, mis ulatus kuni pooleni kogu viljasaagist. Seepärast korraldasid juba VIII sajandi teisel poolel talupojad, orjad ja vaesem linnarahvas mitu korda ülestõuse araablase ülemvõimu vastu.

Mukanna ülestõus. Kõige tugevam ülestõus toimus VIII sajandi 70-ndail aastail. See sai nimeks «valgesärklaste ülestõus», sest põllumehed kandsid lihtsat valget riietust. Rahva ülestõusu juhiks oli Hašim-ibn-Hakim, kes oli rahva hulgas tuntud Mukanna hüüdnime all, mis tõlkes tähendab «katte all olija».

Noorena oli Mukanna pesupesija. Ülestõusu ajal juhatas ta üht salka ülestõusnud. Oma vaenlaste poolt vangivõetuna viibis Mukanna mitu aastat vanglas. Pärast põgenemist hakkas ta ette valmistama talupoegade ühist ülestõusu maaomanike ja Araabia ülemvõimu vastu. Ülestõus kestis umbes 7 aastat. Sellest võttis osa suur hulk Kesk-Aasia talupoegi. Ülestõusnud vallutasid ja põrutasid losse, tapsid kohalikke maaomanikke ja hävitasid araabia garnisonid linnades. Talupoegade ülestõusu mahasurumiseks kogusid araabia emiirid suure sõjaväe, varustades selle müüripurustamise masinatega. Tekkis mitu vihasat lahingut, milles talupoegade armee sai raske kaotuse osaliseks. Kuid ka pärast Mukanna ülestõusu mahasurumist ei lõppenud rahvaliidumised.

Samaniidide riik. Araabia kalifaadi lagunemisel tekkis IX

sajandi teisel poolel Kesk-Aasias Samaniidide Tadžiki riik (tadžikkideks hakati hiljem nimetama Sogdiana põlisrahvast). Samaniidide dünastiast kuningad, kelle pealinn oli Buhaara, püüdsid luua tugevat tsentraliseeritud võimu, mis oli vajalik rändrahvaste vastu võitlemiseks. Seepärast pidasid Samaniidid visa võitlust üksikute iseseisvusele püüdvate valitsejatega.

Tänu Samaniidide tugevale võimule hakkas Kesk-Aasia stepides valitsema rahu. See soodustas kaubanduse ja linnaelu õitsengut. Kõige suuremad linnad (Buhaara, Samarkand ja Merv) kauplesid vilkalt ida- ja läänemaadega, nende hulgas Hiina ja Volgamaadega.

Samaniidide ajastul tõusid kirjandus ja teadus kõrgele arenemistasemele. Luuletajad ja õpetlased (filosoofid, arstid, maateadlased, matemaatikud, ajaloolased jt.) löid väga rikkaliku kirjanduse araabia ja pärsia keeles. Buhaara palee raamatukogus hoiti hulka hinnalisi käsikirju. Siin töötas X sajandi lõpul noor Avicenna (Ibn-Sîna), pärastine kuulus filosoof, looduseuurija ja arst. Tema teosed tõlgiti ladina keelde ning need said keskaegses Euroopas suure leviku osaliseks. Avicenna sõnade järgi oli Samaniidide raamatukogus iga teadus- või kirjandusharu jaoks määratud eri tuba. Raamatukogu kataloogi järgi võis kiiresti kätte leida ükskõik millise teose.

§ 9. Kasaarid ja bulgaarlased Volga ääres.

Kasaari riik Volga ääres. VII sajandil tekkis Volga alamjooksul tugev Kasaari riik. Kasaarid olid pooleldi rändrahvas. Talvel nad elasid linnades, kevadel aga läksid oma karjadega steppidesse rohumaaadele. Karjapidamine jäi nende peamiseks tegevusalaks, kuid koos sellega nad tegelesid ka põllunduse ja viinamarjakasvatamisega. Kasaaridel oli veel säilinud jagunemine sugukondadesse, kellest igaühel oli oma osa maad. Kuid sugukondlik kord oli juba lagunemas; sugukondade koosseisus eraldus mõjuvõimas sugukonna ülemkiht. Kasaari riigi eesotsas seisis kagaan (kuningas), keda ümbritsesid rikkad aukandjad. Kuningale anti jumalikku au. Kuid riigi üle valitses mitte kagaan ise, vaid tema asemik.

Kagaan elas Itilis, mis asus Volga suudme lähedal. See oli suur ja rahvarikas linn Volga harujõe mõlemal kaldal. Linna ümbritseva müüri taga asetsesid puust majad ja vildist jurtad. Saarele, mis oli kaldaga ühendatud ujuva silla abil, oli ehitatud telliskivist kagaaniloss. Linna idaosas elasid sissesõitnud kaupmehed — araablased, kreeklased, juudid, horesmlased jt. Siin oli palju turge, kus võis leida mitmesuguseid Kesk-Aasia, Kaukaasia, Volgamaade ja slaavi-maade tooteid. Itil oli kagumaade kaubanduse suurim keskus. Eriti suure tähtsusega oli talle kauplemine Horesmiga. Kasaarid võtsid kaupmeestelt makse; see oli kuninga laekale üks tähtsaim tulu. Alatine läbikäimine kultuursemate Idamaa rahvastega avaldas

suurt mõju Kasaari riigi struktuurile ja ta elanikkonna elu-olule. Kasaaride valitsev kiht koos kagaaniga võttis vastu juudi usu.

Teine suurem Kasaari linn oli Sarkel Doni ääres. Sarkel oli ehitatud Bütsantsi inseneride abiga ning ta pidi kaitsma maad rändrahvaste sissetungide vastu.

Kasaari riik tõusis oma võimsuse haritipule IX sajandil. Lõunas sõidid kasaarid (olles liidus Bütsantsiga) araablatega ja tungisid edasi isegi Araksi jõeni. Lääne pool Volgat kuulusid kasaaridele Kaspia ja Aasovi mere vahelised maad. Üksvahe nad alistasid osa Krimmist ja maksustasid slaavlaste hõimud, kes elasid Dnepri ja Oka ümbruses. Põhjas ulatus kasaaride võim Volga keskjooksuni.

Kasaaride lähedasimaiks naabreiks olid petšeneegid, kes IX sajandil rändlesid Jaiki (Uraali) ja Volga jõe vahel. Sama sajandi teisel poolel liikusid petšeneegid teiste rändhõimude ja ka kasaaride pealesurumisel edasi lääne poole ning võtsid enda alla stepid Doni ja Dnepri vahel.

Bulgaaria riik Volga ja Kaama jõel. Bulgaaria hõimude liit lagunes koost teiste rändrahvaste hoopide all. Osa bulgaarlasi siirdus Doonau äärde. Siin sulasid bulgaarlased ühte slaavlastega, kuid jätsid neile oma hõimu nime. Teine osa bulgaarlasi läks piki Volga jõge ülespoole ja moodustas Kaama alamjooksu ning Volga keskjooksu aladel oma iseseisva riigi. Volgale ja Kaamale siirdumise perioodil olid bulgaarlased alles rändrahvas. Enda alla võetud maades alistasid nad kohaliku elanikkonna, kes tegeles põlluharimise ja karjapidamisega. Uutes kohtades läksid bulgaarlased üle põllundusele. Araabia kirjanike jutustuste järgi kasvasid bulgaarlased nisu, otra ja hirssi.

Bulgaaria riigis kuulus võim kuningale, hõimuvürstikestele ja hõimu ülemkihile. Suurem osa linnu oli Volga ja Kaama ühinemise lähikonnas. Bulgaarlaste pealinna, mis asus Volga jõel, nimetasid araablased «Suureks linnaks». Bulgaaria pealinna sõitis igal aastal kokku kaupmehi slaavi maadest ja Kesk-Aasiast. Slaavi mailt toodi tugevaid sihvakaid orje ja kalleid karusnahku. Araabia kaupmehed tulid damaskuse terasest mõõkadega, siidist ja puuvillast kangastega ning mitmesuguste kallite ehteasjadega.

Bulgaarlased ise sõitsid karusnahku tooma põhjamaile, mida nad nimetasid «pimedusemaaks». Selle maa loomapüüdjatega pidasid nad vahetuskaubandust. Bulgaaria kaupmehed asetasid toodud kaubad teatud kohale ning eemaldasid siis. Järgmisel päeval nad leidsid oma kaupade kõrval metsloomade nahku. Kui kaupmees oli rahuldatud, võttis ta karusnahad ning jättis oma kauba kohale. Vastasel korral ta ei puudutanud karusnahku, vaid võttis ära oma kauba. Ühes idamaise kaubandusega tungis Bulgaaria riiki kõrgem araabia kultuur. Juba X sajandil võttis bulgaaria rahvastiku valitsev kiht araablalt vastu muhamedi usu. Araablaste eeskujul hakkasid bulgaarlased lööma oma münte.

X sajandi algul külastas Bulgaariat Araabia saatkonna koosseisus Ibn-Fadlan, kes koostas oma reisist väga huvitava kirjelduse. Bulgaarlaste kuningas võttis saadikud vastu pealinna lähedal. Saadikud võeti hiljem vastu suures, rikkalikult sisustatud jurtas, mille põrandat katsid armeenia vaibad. Kuningas istus troonil, mis oli kaetud bütsantsi brokaadiga. Tema paremal käel istusid talle alluvad hõimude juhid. Pidusöögi ajal kostitati külalisi lihatükkide ja meejoogiga. Ibn-Fadlan nägi sissesõitnud vene kaupmehi. Need olid tugevad, saledad mehed. Igaüks neist oli relvastatud tapri, noa ja mõõgaga, milledest nad kunagi ei lahkunud. Kui suri rikas venelane, asetati tema laip kaldale tõmmatud paati, mis täideti surnud isiku asjade, relvade, mitmesuguste toiduainete ja ohvriks toodud hobustega. Matusepäeval tapeti üks naisorjast, paat aga koos kõigi esemetega, surnukeha ja tapetud neiuga põletati ära.

Pärast Kasaari ja Bulgaaria riigi asutamist omandas Volga väga suure tähtsuse kaubandussuhetes Aasia ja Euroopa vahel. Oma algusega ulatub Volga väga lähedale Zapadnaja Dvinaa jõe, mis suubub Balti merre. Seetõttu kujunes peaaegu katkematu veete Kaspia merest Balti merre ja tagasi. Jõgede vahel toimetati paadid jõest jõkke «tassimise» teel.

Araabia kaupmehi sõitis VIII—X sajandil suurel arvul Volga veeteel kauplemise eesmärgiga. Ostetud kaupade eest maksid nad väikeste hõbemüntidega, mis kandsid nime «dirhem». Dirhemid levisid hiljem üle kogu Ida-Euroopa, sattusid Baltimaale, Skandinaaviasse ja isegi Saksamaale.

Sel viisil oli Ida-Euroopa VIII—IX sajandil tõmmatud kaubanduslikesse suhetesse nii Ida kui ka Läänega.

KIIIVI-VENEMAA.

III peatükk.

KIIIVI RIIGI TEKKIMINE JA ÖITSENG.

§ 10. Slaavlased VI—IX sajandil.

Slaavlased VI—VII sajandil. Juba igivanadest aegadest saadik võtsid slaavlased, ühe Euroopa suurima rahva esivanemad, enda alla suurema osa Ida-Euroopast. Rooma kirjanike jutustuste järgi I—II saj. m. a. j., kes tundsid slaavlaste veneede nime all, asusid slaavlased Visla jõe kaldail ja Balti mere lõunarannikul.

VI sajandil eristasid bütsantsi kirjanikud lääneslaavlaste idaslaavlastest, keda nad nimetasid antideks. Idaslaavlased elasid tookord Dnestri ja Dnepri jõe ümbruses kuni Musta mere rannikuni ning kaugemal ida pool. Nad tegelesid põlluharimisega, karjapidamisega, kalapüügi ja küttimisega. Nad tundsid ka metallide töötlemist. Nad elasid hagudest või kõrkjaist pununud onnides, mis olid üle savitatud. Asulad olid piiratud kraavide, muldvallide ja puutaradega.

Idaslaavlastel oli tol ajal alles sugukondlik kord. Asjad otsustati hõimu koosolekul; seesuguse koosoleku nimetuseks oli «veetše» (sõnast *вещать* — rääkima). Kogukonnast eraldusid vanemad ehk vürstid; mõnedel neist oli mõju mitte üksi oma, vaid ka naaberhõimudele. Slaavi hõimud ühinesid juba tol ajal suurteks hõimuliitudeks, milledest kasvasid edaspidi esimesed vana-vene riigid.

Idaslaavlastel oli patriarhaalne orjapidamine, kuid nende majapidamises ei etendanud orjatöö tõhusat osa. Sõjavange kas müüdi välismaa kaupmeestele, lasti lunahinna eest kodumaale tagasi või anti neile pärast mõneaastast vangipõlve vabadus ja õigus elada kogukonnas vabade inimestena.

Slaavlased võtsid ette röövretki Bütsantsi keisririigi territooriumile. Nende retkede peamine eesmärk oli saada sõjasaaki ja -vange, kes hiljem läksid müügile. Slaavlased rüüstasid aastast aastasse Doonau-äärseid maid, mis kuulusid Bütsantsi keisririigi koosseisu. Suurekasvulistena ja tugevaina ning väga vastupidavaina talusid slaavlased kergesti palavust, külma ja nälga. Sõjas

ilmutasid nad palju osavust ja kavalust; relvastatult ainult kilpide ja viskeodadega tormasid nad julgesti vaenlaste peale. Päästes end vaenlaste eest, pugesid slaavlaste üleni vette ja hingasid läbi pilliroo, mida hoidsid suus. Sõdade ajal Bütsantsiga tutvusid slaavlaste bütsantsi sõjatehnikaga ning õppisid käsitsema bütsantsi relvi paremini kui bütsantslased ise.

VI sajandist alates ei piirdunud slaavlaste röövretkedega Bütsantsi keisririigi piiridest maadesse, vaid asusid vallutatud maal ka elama. Nad asustasid kogu Balkani poolsaare põhjaosa peaaegu Konstantinoopolini ja tungisid isegi sügavale keisririiki.

VII sajandil tungis Doonau orgu bulgaarlaste rändhord. Kultuuri poolest seisid Doonau-äärsete maaharijad-slaavlaste palju kõrgemal karjapidajaist-bulgaarlastest. Seepärast Doonauaumaile asunud bulgaarlased slaavlastest ruttu. Bulgaaria vürstide järeltulijad hakkasid juhtima slaavi riiki, mis tekkis VII sajandi lõpul Doonau lõuna pool ja sai nimeks Bulgaaria (või Doonau-Bulgaaria, et eristada teda Kaama-Bulgaariast).

Slaavi hõimud VIII—IX sajandil. VII—IX sajandil jagunesid idaslaavlaste mitmeks hõimuks. Slaavi hõimud, kes kunagi asusid Musta mere äärses steppides ja Musta mere rannikul, olid enamikus rändrahvaste voolu poolt üra pühitud. Kesk-Dnepril Kiievi ümbruses stepi piiridel elasid poljaanid (sõnast *поле*, s. o. stepp). Poljaanidest lääne pool (praeguse Ukraina lääneosas) elasid duleebid ehk volöönlaste, ja loode pool kuni Dnepri harujõe Pripjatiini elasid drevljaanid («metsaelanikud»). Pripjatist põhja pool kuni Zapadnaja Dvinaa jõeni olid «sooelanike» dregovitšide asupaigad (*дрягва* — soo). Dnepri vasakul kaldal, tema haru Desnaa kaldal oli severjaanide asupaik. Suure maa-ala Dnepri ülemjooksul, alates Smolenski rajoonist, ja Zapadnaja Dvinaa ümbruse võtsid enda alla kriviitid. Eri hõimu moodustasid radimitšid, kes elasid Dnepri harujõe Soži kaldal. Slaavlaste, kes asusid Ilmeni järve kaldal, on tuntud Ilmeni slaavlaste või, Novgorodi linna järgi, Novgorodi slaavlaste nime all. Dnepri vesikonnast ida pool, Okaa ja selle haru Moskva-jõe piirkonnas elasid vjatitšid.

Idaslaavlaste tegevusalad ja ühiskondlik kord. Kirjeldataval ajal olid idaslaavlaste peamiselt põlluharija rahvas. Metsarikkais kohtades hariti põldu ikka veel alemaadel. Aletegemiseks raiuti maha võsa, suurtelt puudelt aga kisti maha koor, et nad ära kuivaksid. Aasta pärast põletati kogu künniks valmistatud maatükk üle ja tehti kohedaks kõblastega või künti üles adraga. Ühes põlluharimisega oli majapidamise tähtis koht ka metsatööstusel (jahipidamine, metsmesindus, s. o. meekorjamine metsmesilastelt) ja kalandusel.

Lõunapoolseis rajoonides oli põlluharimisel suurem tähtsus kui põhjas.

IX sajandiks oli sugukondlik kord idaslaavlaste juures tunduvalt laostunud, kuid mõnesugused igandid sellest säilisid isegi kuni XI sajandini. Kestis edasi veretasu, kuigi mitte sellisel määral kui

sugukondliku korra juures. Olid säilinud patriarhaalsele sugukonnale iseloomulikud pulmakombed. Mõne mahajäänuma hõimu juures jätkati naiste «tõmbamist», s. o. röövimist. Teiste juures osteti naisi «veeno», s. o. lunaraha eest. Kes oli rikkam, sel oli mitu naist. Kuid sugukonda sõna täies mõttes enam ei olnud. Sugukonnad olid lagunened üksikuiks suurperedeks. Üksikud perekonnad, kes polnud omavahel suguluses, vaid elasid ühisel territooriumil, moodustasid maa-kogukonna, mis kandis idaslaavlaste juures nimetust «verv». Põlluharijaid, kes kuulusid kogukonda, nimetati «smerdideks». Vervi ühisomanduseks olid metsa-alad ja karjamaad. Igal kogukonda kuuluval perekonnal oli õigus hoida karja ühisel karjamaal, ühisel metsas võtta puuõõnest metsmesilaste mett, panna välja «paelu», s. o. võrke metsloomade ja lindude püüdmiseks. Künnamaad olid üksikute perekondade täielikuks omandiks. Kogukonna keskuseks oli kindlustatud linnus, mis oli kogukonna liikmeile hädaohu korral pelgupaigaks. Kogukondlaste hulgast eraldub aja jooksul grupp jõukamaid vanemaid ehk «vanu», kelle kätte koonduvad suured maatükid. Neid maid harisid mitte ainult perekonnaliikmed. Osa sõjavange muudeti nüüd orjadeks ja sunniti neid ka töötama. Kuid siiski, nagu mõni teine kesk-aegne Euroopa rahvas (näit. keldid, germaanlased), läksid slaavlaste mõõda orjanduslikust formatsioonist ning siirdusid sugukondlikust korrast otse feodalismi.

Sõdade ajal valiti vanemate hulgast väejuhid — vürstid. Juhtimine sõjas andis vürstide kätte uued rikastumisvahendid, sest sõjasaagi ja sõjavangide jagamisel läks lõviosa vürstidele. See võimaldas neil oma kulul ülal pidada sõjameeste salku ehk družiinasid, kellele sõda oli peamine elatusvahend. Družiina kaasabil haarasid vürstid võimu oma hõimus.

Iga hõimu eesotsas seisis mitu vürsti, kelledest üht peeti peavürstiks. Kõigis küsimustes, mis puutusid hõimusse, pidi peavürst nõu pidama teiste hõimu vürstide ja vanematega. Mõnikord kutsuti kokku hõimu üldkoosolek — veetše.

Niisugused vürstiriigid kujunesid IX sajandil kõigil Ida-Euroopa slaavlaste hõimudel. Nende vürstiriikide keskusteks olid linnad, mis olid vürstide ja nende družiinade asukohaks. IX sajandil olid tuntud järgmised linnad: poljaanidel — Kiiev, severjaanidel — Tšernigov, kriviitšidel — Smolensk Dnepri ääres ja Polotsk Zapadnaja Dvinaa jõel, Ilmeni slaavlastel — Novgorod jne. Kiievi ja Novgorodi vürstiriik koondasid enda ümber naaberhõimud ja kujundasid kaks väikest riiki.

Idaslaavlaste usund. Kuni X sajandini olid slaavlastel paganad. Nad hingestasid loodust ja omistasid temale inimomadusi. Kõik, mis neid ümbritses — kivid, ojad, puud, taimed olid nende meelest täis imejõude. Seepärast tõid nad neile ohvreid: riputasid pühade puude okste külge riidetükke ja heitsid ohvriande vette. Samasuguseid imeomadusi evisid slaavlaste arvates ka mõned loomad ja linnud. Kogu maailm oli slaavlastel täis vaime. Slaavlastel uskusid, et

igas metsas on oma metsavaim, kellest sõltub jahiõnn. Enne jahi algust jätsid slaavlased metsavaimule tükikese leiba kannule.

Jõgede võrendikes elas slaavlaste arvates vetevaim. Enne kala-püügi algust püüdsid nad ohvrianniga võita vetevaimu heatahtlikkust. Peale vetevaimu elasid vees ka näkid.

Igal slaavlasel oli majas oma kodujumal — koduhaldjas, kes aitas teda koduses majapidamises.

Kõiki loodusnähtusi seletasid slaavlased eriliste üleloomulike olendite — jumalate olemasoluga. Peajumalaks oli päike ehk Daž-jumal, taevajumala Svarogi poeg. Päikese auks korraldasid slaav-lased suvel kõige pikemate päevade ajal suure pidustuse. Muistsel ajal õöl vastu 24. juunit (vana kalendri järgi) uputati vees noor neiu ohvriks jumalale. Pärastpoole uputati neiu asemel nukk, ini-mesed aga suplesid jões. Seda ööd nimetati Kupala ööks. Tuld pida-sid slaavlased päikese pojaks. Piksejumalaks oli Perun. Kõueilma ajal näis slaavlastele, et Perun sõidab oma kaarikuga mööda tae-vast ning hävitab tulinooltega kurje vaime. Tuulejumalaks peeti Stribogi. Karjakasvatuse ja põllutöö kaitsjaks oli «karjajumal» Veles. Teda peeti ka laulikute kaitsevaimuks.

Slaavlaste uskumuste järgi jätkasid surnute hinged elu ka pärast surma. Toitumiseks jätsid slaavlased neile sööki kalmudele. Ka matusekombed olid slaavlastel ühenduses surnute kultusega. Mitmesuguste slaavi hõimude juures olid need kombed erisugused: mõnes paigas maeti laip hauda, teisel põletati laip ning tuhk maeti mulda (mõnikord anumasse). Hauda kohale tehti kääbas. Surnule pandi hauda kaasa mitmesuguseid majatarbeid (nuga, tuleraud, relvad, toidunõud jne.), mida nende arvates vajati tulevases elus. Rikka inimesega maeti koos üks tema naistest ja orjadest. Pärast seda, kui hauakääbas oli valmis, peeti kadunu auks peied, s. o. korraldati sõjalisi mänge ühes pidulauaga, millest, nagu arvati, võt-tis osa ka surnu ise.

Idaslaavlastel ei olnud templeid. Puust jumalakujud püstitati lahtise taeva alla. Et enda poole võita jumalaid, saavutada nende abi ja vaigistada nende viha, toimetati ohverdamisi. Mõnikord ohverdati inimesi. Slaavlased uskusid, et on olemas inimesi, kes oskavad jumala tahtmist aimata; seesuguseid inimesi nimetasid slaavlased «tarkadeks» ehk nõidadeks. Neid arvati teadvat erilisi «nõiasõnu», millele abil nad võivat allutada enesele loodusjõude, arstida haigusi, moonduda loomadeks (libahundid) jne.

Sellised slaavlaste paganlikud uskumused, nagu usk koduhald-jasse, metsavaimusse ja muud ebausud, püsisid rahva hulgas sajandeid.

Slaavlaste naabrid. Balti mere ranniku kaguosa Neemeni jõest kuni Zapadnaja Dvinaa jõeni oli asustatud leedulastega. Nad koos-nesid reast väikestest hõimudest. Neemeni ja Visla vahelisel maal asus leedu hõim — preislased. Neemeni alamjooksul parempoolsete harujõgede piirkonnas asusid žmuudid. Neemeni keskjooksuala oli asukohaks puhtleedulastele (lietuva). See nimetus sai pärast ühi-

seks kõigile leedu sugulashõimudele. Zapadnaja Dvinaa alamjooksu paremal kaldal asusid letgallid, vasakul kaldal — semgallid. Nendest kahest hõimust tekkis hiljem läti rahvas. Balti merre suubuvate jõgede kaldaäärsed maad olid kaetud tihedate metsadega ning rikkad soode poolst. Leedulased elasid neis metsapadrikuis väikestes asulates, neil polnud linnu ega kindlustusi. Väikesed sugukondlike hõimude liidud polnud eneste vahel millegagi seotud. Rahvastik tegeles küttimise, põlluharimise ja osalt ka karjapidamisega. Mererannas elavad leedulased tegelesid merendusega, korjasid merevaiku, mida tol ajal hinnati väga kõrgelt, ning kauplesid naaber-rahvastega (skandinaavlaste ja teistega).

Leedulastest ja slaavlastest kirde pool elasid tšuudid (eestlased), merjalased, mordvalased, tšeremissid (marid) jt. Nad asusid Kirde-Euroopa metsarikkail aladel. Rahva peategevusalaks jäi väga kauaks ajaks küttimine ja kalapüük. Põhjamaade metsad olid rikkad sooblite, nugiste, oravate, rebaste ja teiste väärtuslike karusloomade poolst; nende karusnahku ostsid meeleldi Idamaade kaupmehed Volga ääres ja Euroopa kaupmehed Balti mere rannikul.

Rahvastik elas muldonnides, valides asumiseks paigad, mis olid looduslikult kaitstud ja varjatud vaenlaste kallaletungide eest.

Varjaagide röövretked Ida-Euroopasse. Läbi idaslaavlaste poolt asustatud maa kulges veetee, mis ühendas Balti merd Musta merega: «tee varjaagide juurest kreeklasteni», s. o. varjaagide maalt — Skandinaaviast — Bütsantsi. See tee käis Soome lahest mööda Neevat Laadoga järve, edasi mööda Volhovi jõge selle ülemjooksu suunas kuni Ilmeni järveni ja Ilmeni järvest Lovati jökke, millest laevad tassiti Zapadnaja Dvinaa ülemjooksule. Niimoodi läheneti Dnepri ülemjooksule ning Dneprit mööda laskuti alla Musta merre. Seda teed kaudu käisid IX sajandil saagi otsimisel jõugud varjaage, nagu Ida-Euroopas nimetati Skandinaavia elanikke — normanne. Normannid ajasid sel ajal oma röövretkede kogu Lääne-Euroopale hirmu peale. Idaslaavlaste maale tungisid nad riisumise ja röövkauplemise eesmärgiga. Varjaagid moodustasid sõjasalku. Nad tungisid slaavlaste ja teiste hõimude kallale, võtsid neilt ära karusnahad, võtsid kaasa sõjavange ning viisid röövsaagi müügiks Konstantinoopoli või toimetasid Volga kaudu bulgaarlaste maale ja kasaaride pealinna Itilisse.

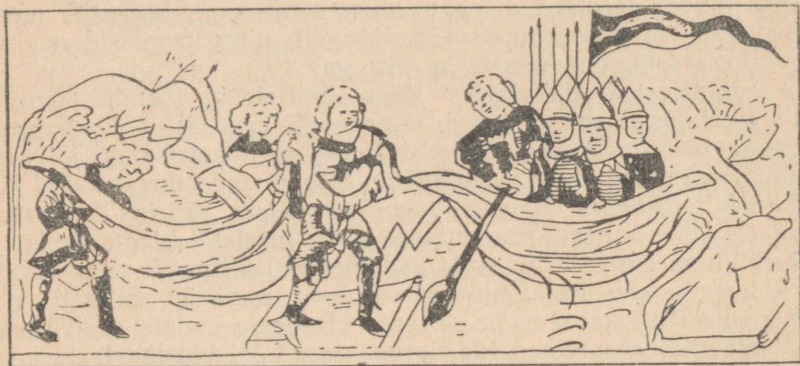
Slaavlased ja nende naaberrahvad tõusid mitmel korral röövlite vastu üles ning kihutasid nad minema.

Üksikud varjaagi pealikud koos oma kaaskondadega vallutasid soodsamaid punkte «teel varjaagide juurest kreeklasteni» ja maksustasid ümbruskonna slaavlastest elanikkonda andmitemega. Mõnikord nad hävitasid või allutasid oma võimule slaavlaste kohalikud vürstid ning asusid ise nende asemele.

Pärimuse järgi IX sajandi keskel üks seesugune juhtumustetsija — Riurik — kinnitas kanda Novgorodis, mis oli Dnepri-tee võtmeks põhjas.

Mingisugust mõju idaslaavlaste elule varjaagide jõugud aval-

dada ei saanud. Slaavlaste maadesse peatuma jäänud varjaagide arv oli selleks liiga väike ning kultuuriliselt ei seisnud nad slaavlastest sugugi kõrgemal. Skandinaavlaste mõju ei esinenud põlluharimise, meresõidu ja sõjapidamise alal. Varjaagide sõjasalgad täiendusid kohalike slaavi sõjameestega. Kõigil neil põhjusil varjaagid slaavistusid ruttu: juba X sajandi algul tarvitasid nad slaavi keelt ja kummardasid slaavi jumalaid. Slaavi vürstiriigid jätkasid oma endist elu ja tugevnesid.

Paatide üleviimine tassimise teel. *Königsbergi kroonika.*

§ 11. Idaslaavlaste ühendamine Kiievi ümber.

Kiievi riik. X sajandi algul ühinesid väikesed slaavi riigid — Novgorod, Kiiev ja teised — vürst Olegi võimu alla. Kroonika jutustab, et Oleg valitses esialgu Novgorodi slaavlaste üle, kuid siis laskus alla mööda Dneprit ja alistas Smolenski krivitšid oma võimule. Minnes edasi mööda Dneprit allapoole, vallutas ta Kiievi, tappis siin valitsenud Askoldi ja Diri, ning alistas naabruses elavad drevljaanid, severjaanid, radimitšid ja maksustas nad enese kasuks. Üheaegne Novgorodi ja Kiievi valdamine tegi Olegist Dnepri-tee täieõigusliku peremehe: väiksemad vürstikesed olid sunnitud temale alistuma ning tema sai «vene suurvürstiks», teised vürstid aga olid tema «käe all». Sel kombel ühinesid Dnepri- ja Ilmeni-äärsete slaavlaste maad Kiievi vürsti võimu alla. See ühendus sai nimeks Russ (Venemaa). Sõna «Russ» oli tuntud juba VI sajandil; see tekkis idaslaavlaste poolt asustatud lõunapoolsetel maa-aladel ja oli kohaliku elanikkonna nimetuseks. Russi tsentrumiks sai Kiiev, poljaanide vürstiriigi pealinn, seepärast nimetame seda ühendust Kiievi riigiks.

Kiievi vürstidele alluva elanikkonna peamassi moodustasid slaavlased, kuid nende riiki kuulusid veel merjalased, vepslased, tšuudid ja teised hõimud. Kõik nad olid omavahel majanduslikult veel väga nõrgalt seotud ega suutnud seetõttu moodustada kindlat tervikut.

Sel ajastul eksisteeris idaslaavlastel veel maa-kogukond — verv — ning püsisid mõned igandid sugukondlikust korrast. Kuid kogukonnas toimus lagunemisprotsess: üksikute kogukondlaste kätte kogunesid rikkused, majapidamises kasutati vähemjõukate kaashõimlaste tööd. Sel viisil suurenes jagunemine klassidesse, arenes eramaavaldus ja tekkisid feodaalsuhted.

Sõjaretked Bütsantsi ja Kaspia maile. Koosnedes üksikuist omavahel halvasti liidetud osadest, püsis Kiievi riik koos relvajõu abil.

Kiievi riik etendas Ida-Euroopas suurt osa. Nii tungis aastal 860 suur slaavlaste rumpadest koosnev laevastik Kuld-Sarve sadamasse (lahte, mille kaldal asub Konstantinoopol) ja ähvardas rünnata Konstantinoopolit. Linn pääses ainult seetõttu, et torm slaavlaste paadid laiali paiskas. Kroonika jutustab, et Oleg teostas võiduka sõjaretke Konstantinoopolisse. Aastal 911 sõlmis Oleg Bütsantsiga kasuliku rahu, millega Venemaa ja kreeklaste suhted täpselt kindlaks määrati. See leping annab tunnistust Venemaa ja Bütsantsi alatisest läbikäimisest ja Kiievi vürsti suurest võimsusest.

Mõni aasta hiljem korraldas Venemaa kallaletungi Kaspia mere rannikule. Vene laevad tõusid Aasovi merest Doni mööda kuni selle kohani, kus see jõgi jõuab üsna lähedale Volgale, ja siit tassiti laevad Volgale. Laskunud Kaspia merele, said venelased Taga-Kaukaasia rannikul (praeguses Aserbaidžanis) suure sõjasaagi, kuid tagasiteel ründasid neid kasaarid ja nad kandsid teatavaid kaotusi.

Pärast Olegi oli X sajandi teisel veerandil samasugune juhtiv seisukoht teiste vürstide hulgas Kiievi vürstil Igoril, keda kroonika nimetab Rjuriku pojaks. Igor jätkas Olegi vallutussõdu. Igor alistas oma võimule Južnõi Bugi kaldal elavad slaavlaste ning tegi maksualuseiks drevljaanid, kes olid tõusnud üles Kiievi võimu vastu. Aastal 941 korraldas Igor suure mereretke Bütsantsi vastu. Venelased tegid suurt laastamistööd Konstantinoopoli ümbruses, kuid Kreeka laevastik ei lasknud neid sadamasse ning sundis nad minema Mustale merele. Konstantinoopoli juurest tagasi löödud, laastasid venelased Väike-Aasia põhjarannikut. Kreeka valitsus pidi saatma suure maaväe, et venelasi Väike-Aasiast välja tõrjuda. Otsustava löögi andis Igori vägedele merel Kreeka laevastik, mis oli varustatud seadeldisega, mille abil vaenlaste laevad kallati üle erilise süttiva seguga — «kreeka tulega». Kreeklastel läks korda vene laevu süüdata; otsides pääsemist «kreeka tule» eest, hüppasid venelased vette ja uppusid. Slaavlaste laevastik tungis siiski vaenlaste laevade vahelt läbi ja tema riismed jõudsid kodumaale.

Venelaste sõjaretkede kordumise ärahoidmiseks sõlmisid kreeklased 944. aastal Igoriga uue lepingu. Lepingus nähti üksikasjaliselt ette Venemaa kauplemistingimused Konstantinoopolis ning loodi sõjaline liit ühiste vaenlaste vastu.

Igori ajal korraldas Venemaa uuesti suure sõjaretke Kaspia mere kaldale. Vene sõjamehed sõitsid laevadega Kura jõge mööda üles, hõivasid Berdaa linna ja kindlustasid end selles. Kuid arablaste väed piirasid kindluse sisse. Ebasoodsa kliima tõttu hõrene-

nud venelaste salk oli sunnitud ööpimedust kasutades laevadele asuma ja saagiga tagasi Venemaale tulema.

Andamite kogumine (poljudje). Üheks põhjuseks, mis õhutas Kiievi vürste retkedele ja sõdadele, oli andamite kogumine allaheidetud rahvastelt.

Feodaalsuhted Kiievi riigis olid X sajandil veel nõrgalt arenenud. Suurmaavaldus oli alles tekkimas. Seepärast vürstid eksplaateerisid elanikkonda peamiselt andamite kogumise teel. Vürstidel olid salgad sõjasulaseid — družinnikuid, kellede abil nad korraldasid sõjaretki ning hoidsid allaheidetud rahvaid sõnakuulmises. Oma družinnikuile vürstid ei andnud veel nende teenistuse eest maad (lääne — nagu neid nimetati Lääne-Euroopas), vaid jagasid nendega elanikkonnalt kogutud andameid. Igal aastal talve algul väljus vürst linnast koos oma družiinaga «rahvast mööda käimisele» (*на полюдье*), nagu nimetati maksukogumist, sõitis läbi võimualused maad ning kogus elanikelt karusnahku, mett, vaha ja muud. Kevadel laaditi kogutud saak koos sõjas võetud vangidega laevadele ning saadeti Dneprit mööda alla Mustale merele. Dnepri kärestike juures toimetati kaubad ja paadid edasi kallast mööda. Siin ootasid teekondlasi sageli petšeneegid, kes neile kallale tungisid ja kaubad ära võtsid. Teine kardetav koht oli Hortitsa saare juures (kus praegu on Dneproges). Sel kohal ahistasid kõrged kaldad Dnepri jõe kitsast sāngi ning laevakaravanil oli oht rändrahvaste kallaletungi ohvriks langeda. Pärast Dnepri suudmest Mustale merele väljajõudmist toodi tänuohvreid «püha» tamme juures ühel saarekesel. Siis sõideti edasi piki Musta mere läänekallast. Lõppsihiks oli Konstantinoopol ehk Tsargrad (nagu seda nimetasid slaavlased), kus müüdi maha karusnahad, vaha ja orjad ning osteti asemele kalleid kangaid, veine, puuvilju ja muid toredusesemeid.

Andamite kogumisega võimualuseilt hõimudelt kaasnesid vägivallateod ja repressioonid. Sel põhjusel toimus Igori ajal drevljaanide ülestõus, mille eesotsas seisis kohalik vürst Mal. Kroonika jutustab, et Igor andis andamite kogumise mõnelt slaavi hõimult ühele kõige mõjukamale družinnikule — Šveneldile. See kutsus välja rahulolematuse teistes družinnikutes, kes tungivalt õhutasid Igorit ennast minema maksukogumisele drevljaanide maale, öeldes: «Šveneldi družinnikud on ehtinud end relvade, riiete ja hobustega, kuid meie oleme alasti. Lähme, vürst, andameid koguma, saad sina, saame meiegi.» Kogunud andameid drevljaanide maalt, laskis Igor suurema osa oma družiinast koju, kuid ise otsustas korrata ringkäiku: «Lähem tagasi ja käin veel.» Kuulnud sellest, et vürst tuleb teistkordselt andami järele, ütlesid drevljaanid: «Harjub hunt lamaste juurde käima — kannab kogu karja ära, kui teda ei tapa.» Nad löid Igori družiina puruks, aga tema enda võtsid kinni ja surmasid.

Igori lesk Olga, kes valitses oma alaealise poja Svjatoslavi asemel, surus ülestõusu karmilt maha: drevljaanide pealinn Iskorosten vallutati ja põletati maha, elanikud osalt tapeti või tehti orjadeks,

osalt maksustati raskete andamitega. Kuid uusi ülestõuse kartes pani Olga tulevikuks kehtima kindlad andamimäärad. Mitte rahuldudes andamitega, hakkas Olga kogukondade kasutuses olnud maid ära võtma. See tõendab, et vürstid ja nende družinnikud siirdusid vallutatud maade intensiivsemale ekspluateerimisele.

Svjatoslavi vallutused. Igori ja Olga poeg Svjatoslav jätkas vallutussõdu. Sõjaka družina vahva väejuhina veetis Svjatoslav kogu oma elu sõjaretkedel: «käies kergelt nagu panter» ei vedanud ta enesega vööri kaasas: rännakul, pannud sadula pea alla, magas maapinnal, sõi pooltoorest hobuseliha. Ta kandis lihtsat valget särki, kõrvas kõrvarõngast, ajas pea paljaks, jättes ainult lagipähe pika patsi. Svjatoslav ei tunginud kunagi vaenlaste kallale äraandlikult, salakavalalt. Sõjaretkete minnes saatis ta ette sõna: «Tahan teie peale tulla.»

Dnepri- ja Ilmenimaad juba kuulusid Kiievi riigi koosseisu. Svjatoslav suunas esiteks oma relvad slaavi hõimude vastu, kes elasid Dneprist ida pool, alistas Okaa-äärsed vjatiitšid ning läks siis pealetungile teiste rahvaste vastu. X sajandi 60-ndail aastail laastas ta Volga ääres Bulgaaria ja Kasaari riiki, läks siis Põhja-Kaukaasiasse ning lõi siin kossooge (tšerkesse) ja jaase (osetiine).

Aastal 967 asus Svjatoslav sõjaretkele Doonau-Bulgaaria vastu, mis oli asustatud slaavlastega, kes olid võtnud endale neid vallutanud bulgaarlaste nime. Bulgaarlased tungisid alatasa kallale naabruses asuvale Kreeka keisririigile ja löid kreeklasi rängasti. Seepärast Kreeka valitsus, kes ei olnud küllalt tugev, et omal jõul toime tulla bulgaarlastega, kutsus appi Svjatoslavi. Svjatoslav saavutas bulgaarlaste üle mitte ainult täieliku võidu, vaid kavatses isegi jäädavalt kindlustuda Doonau kaldal Bulgaaria pealinnas Perejaslavetsis. «Siin.» ütles ta, «on minu maa keskkoh, siia tuleb kokku kõik hea: kreeklastelt — kuld, kallid kangad, veinid ja puuviljad; Tšehhimaalt ja Ungarist — hõbe ja hobused; Venemaalt — karusnahad, vaha, mesi ja orjad.»

Kreeka valitsus, kartes sellist ähvardavat naabrust, ostis altkäemaksuga ära petšeneegid, et nad tungiksid Kiievi kallale. Teade Kiievi piiramisest petšeneegide poolt sundis Svjatoslavi Dneprimaile ruttama. Kuid ta ei loobunud Bulgaaria vallutamise mõttest; kui ta oli kihutanud petšeneegid steppi, läks ta tagasi ja võttis Perejaslavetsi uuesti ära. Siis uus Bütsantsi keiser Johannes Tzimiskes astus tema vastu välja suure sõjaväega. Hoolimata jõudude ebarõrdsusest jätkas Svjatoslav võitlust. Kroonika omistab temale järgmised družinale öeldud sõnad: «Ärgem häbistagem venelaste maad, vaid langedem siin, surnuil pole häbi, kui aga põgeneme, siis on meil häbi.»

Kreeka sõjaväel läks vaevu korda Perejaslavetsi vallutamine. Vene väesalk, mis oli Svjatoslavi poolt seal linna jäetud, asus Bulgaaria tsaaride kindlustatud lossi ning kaitses end isegi pärast seda, kui linn oli juba vaenlase käes. Tzimiskes käskis lossi põlema süüdata, ja alles siis lahkusid venelased linnast väljale ning andsid

viimase lahingu. «Nad võitlesid tugevasti,» kirjutab kreeka ajaloolane, «ning ei pistnud põgenema, kuid meie omade poolt tapeti nad kõik.» Svjatoslav jäi peatuma Dorostoli linnas Doonau ääres. Mandri poolt piirasid linna Tzimiskese väed, kuid Doonaul tõkestas taganemisteed tuleriistadega varustatud Kreeka laevastik. Sellest hoolimata lükkas Svjatoslav kõik rahuettepanekud tagasi. Tema väikese-arvuline sõjavägi kaitses end mehiselt ja sooritas julgeid äkkrünnakuid linnast välja. Öösiti põletasid venelased tuleriistadel langenud seltsimeeste laipu, tapsid nende auks sõjavange ning töid jumalaile ohvreid. Piiratud olid näljast ära kurnatud. Nad tegid viimase meeleheitliku katse läbi murda. Kreeka sõjavägi löi vankuma ja keisril tuli minna ihukaitsväe — «surematute» — eesotsas isiklikult lahingusse. Äkkrünnak löödi tagasi, venelased kaotasid palju surnutena ning Svjatoslav ise oli haavatud. Edaspidine vastupanek oli võimatu. 971. aastal Svjatoslav sõlmis rahu, mille järgi ta loobus Bulgaariast. Kuid Kreeka valitsus kartis ikka veel Svjatoslavi ning teatas petšeneegidele tema tagasiminekest kodumaale. Need varitsesid Svjatoslavi Dnepri karestike juures ning tapsid ta. Tapetud Svjatoslavi kolbast tegi petšeneegide vürst endale peekri.

§ 12. Kiievi-Venemaa õitseng.

Vladimir Svjatoslavitš. Juba oma eluajal andis Svjatoslav sõjaretkele minnes oma maad valitsemiseks kolmele pojale: poljaanide maa koos Kiieviga sai tema vanemale pojale Jaropolkile, drevljaanide maa Olegile ja Novgorod Vladimirile. Varsti pärast isa surma puhkes vendade vahel võitlus. Oleg ja Jaropolk hukkusid võitluses, kuid Vladimir ühendas uuesti kõik idaslaavlaste maad oma võimu alla ja isegi laiendas oma valdusi naabrite arvel. Vladimir liitis Kiievi riigiga Galiitsiamaa ning sooritas sõjaretke poolakate vastu, kes tahtsid Galiitsiat ära võtta. Vladimir sõdis ka Leedumaal. Kuid ta peamine mure oli lõunapiiride kaitsmine petšeneegide röövretkede vastu. Tema ajal stepipiir kindlustati valli ja püsttaraga, ehitati kindlusi ning algas piiriäärse vööndi asustamine sõjameestega.

Ristiusu vastuvõtmine. Vürst Vladimiri valitsemisajal võttis Kiievi-Venemaa kreeklastelt vastu õigeusu, nagu nimetatakse kreeka ristiusku eraldamiseks Lääne-Euroopa ristiusust ehk katoliku usust. Ristiusu kultuuriga tutvusid idaslaavlased alatise kaubandusliku ja poliitilise läbikäimise tõttu Bütsantsiga ning sagedaste sõitude tagajärjel Konstantinoopolisse.

Ristiusu vastuvõtmise peapõhjuseks oli see, et Dneprimail kujunev feodaalide klass vajas usku, mis oleks toetanud tema klassihuve. Esimestena hakkasid ristiusku vastu võtma kõrgema klassi esindajad, nende hulgas družinnikud. Juba Igori ajal oli vürsti družiina hulgas rohkesti kristlasi. Igori lesk Olga võttis samuti vastu ristiusu.

Vladimir laskis mitte ainult ennast ristida, vaid levitas ristiusku sunni viisil ka oma alamate hulgas. See sündis nii. 987. aasta lõpul

puhkes Bütsantsi keisririigis ülestõus; samal ajal ähvardasid teda põhja poolt Doonau bulgaarlased. Bütsantsi valitsus pöördus abi saamiseks Kiievi vürsti poole. Tema ja Bütsantsi keisririigi vahel sõlmiti liit (988. a.), mida kavatseti kindlustada Vladimiri ja kogu vene rahva ristimise, ent samuti Kiievi vürsti abiellumise teel Kreeka printsessi Annaga. (Tollal valitses Bütsantsis kaks keisrit ja printsess Anna oli nende õde.)

Vene väesalga osavõtul suruti Bütsantsis ülestõus maha.

Kuid keisrid ei rutanud täitma lepingu tingimust Vladimiri ja printsess Anna abiellumise suhtes. Siis Vladimir piiras ümber ja

Vürsti pidu. Silvestri kogumik (XIV saj.)

vallutas Bütsantsile kuuluva Hersonesose (Korsuni) linna Krimmis ning saavutas Bütsantsilt lepingu täitmise. Hersonesosest tagasi tulnud, käskis Vladimir kõik Kiievi elanikud Dnepri jõkke ajada ning kreeka papid ristsid nad. Jumalakujud põletati, Peruni kuu visati Dneprisse. Ristiusk ei levinud siiski kohe. Paganlikud uskumused jäid veel kauaks ajaks püsima, eriti maarahva hulgas.

Ristiuse vastuvõtmisel oli suur tähtsus Kiievi-Venemaa elus. Võrreldes paganlusega oli ristiusk suureks sammuks edasi. Ta soodustas feodaalsuhete edaspidist arenemist ja kindlustamist Kiievi-Venemaal, aitas kaasa kultuurisidemete laienemisele.

Ühise usu sisseseadmine kiirendas kõigi slaavi hõimude ühine-
mise protsessi ja tugevdas vürsti võimu.

Ristiuse tõttu tekkisid tihedamad sidemed Lääne-Euroopa riiki-
de ja Bütsantsiga. Vladimir arendas sõbralikke suhteid Tšehhi-
maa, Poola ja Ungariga. Kreeka keisrikojaga sai ta sugulusse
Annaga abielludes. Tugevnesid kultuurilised sidemed haritud risti-
usuliste maadega, eriti Bütsantsiga.

Kiievis hakati ehitama kivimaju, mis olid kaunistatud maalide
ja mosaiigiga; paganliku «hiie» (usukultuse paiga) kohale ehitasid
kreeka meistrid kiriku ning selle kõrvale lossi Vladimiri jaoks.
Ristiuse vastuvõtmine soodustas hariduse levimist. Kiri tekkis

slaavlastel juba enne ristiusu vastuvõtmist. Sada aastat enne Venemaa ristimist koostasid slaavi misjonärid Kyrillos ja Methodios slaavi tähestiku ning tõlkisid kreeka kirikuraamatud slaavi (bulgaaria) keelde. Vladimir osutas suurt tähelepanu haridusele, käskis võtta ülemkhihist vanemait lapsi ning panna nad kirjaoskust õppima.

Rahvalauludes ehk böliinades on säilinud mälestusi Vladimirist. Böliinades kuulsate vägilaste, vürst Vladimiri družinnikute — talupoeg Ilja Murometsi, Dobrõnja Nikititši, Aljoša Popovitši ja teiste näol, kes kaitsesid Venemaad stepielanike eest, kehastas rahvas oma kodumaa-armastuse ideaalid. Böliinades peegeldub mälestus Kiievi-Venemaast kui Vene ajaloo hiilgavast ajastust.

Vürst Jaroslav Targa perekond. XI sajandi fresko.
Sofia katedraal Kiievis.

Jaroslav Tark. Vladimir suri 1015. aastal. Enne ristimist oli Vladimiril rikaste slaavlaste kombe järgi mitu naist, kellel tal oli palju poegi. Kohe pärast tema surma algas nende vahel vihane võitlus. Üks nendest, Svjatopolk, haaras võimu Kiievis ning tappis oma vennad — Borisi, Glebi ja Svjatoslavi. Svjatopolgi vastu astus välja Jaroslav Vladimirovitš, kes oli juba oma isa Vladimiri eluajal saanud talt valitsemiseks Novgorodi. Novgorodlaste abiga ta purustas Svjatopolgi, kes põgenes Poolasse oma äia vürst Boleslav Chrobry juurde. Boleslav kasutas neid asjaolusid, et segada end Kiievi-Venemaa asjusse. Ta tungis tema maa-aladele, purustas Jaroslavi Zapadnõi Bugi jõel, tuli Kiievisse ning pani Svjatopolgi uuesti troonile. Poolakate vägivaldteod ja röövimised tekitasid venelastes pahameele. Kui poolakad linnadesse ja küladesse tali-

korterisse laiali läksid, tappis rahvas nad. Boleslav oma sõjaväe riisemetega põgenes tagasi Poolasse. Kaotanud Poola vürsti toetuse, sai Svjatopolk Jaroslavilt ja novgorodlastelt otsustavalt lüüa ning hukkus põgenemisel. Jaroslav ühendas oma võimu alla Kiievi ja Novgorodi (1019). Kuid tema vastu astus välja ta vend Mstislav Vladimirovitš. Ta oli Tmutarakni vürstiriigi valitseja Tamaani poolsaarel Kaukaasia lähedal (selle Vene vürstiriigi tekkimise aeg ja tingimused pole täpselt kindlaks tehtud). Mstislav vallutas Jaroslavilt Severskimaa ühes Tšernigovi linnaga; mõlemate vendade valduste piiriks sai Dnepr. Pärast Mstislavi surma liitis Jaroslav Severskimaa jälle Kiievi riigiga.

Jaroslavi valitsemist (1019—1054) tähistas ristiusu lõplik võidulepääs Kiievi-Venemaal. Tema ajal organiseeriti kiriku valitsus: Kiievi kiriku peaks pandi metropoliit, kelle määras ametisse Konstantinoopoli patriarh. Jaroslavi ajal tekkis ka Kiievi lähedal Petšerski klooster, mis etendas suurt osa hariduse levitamisel Kiievi-Venemaa valitsevate klasside hulgas.

Kiievi riik nii oma võimsuselt kui ka kultuuri kõrguselt saavutas Jaroslavi ajal Euroopa riikide hulgas silmapaistva koha.

Tihedaist poliitilisist suhteist Kiievi-Venemaa ja Lääne-Euroopa riikide vahel annavad tunnistust Jaroslavi perekonna abielusidemed välismaa kuningakodadega: Jaroslavi õde oli abielus Poola vürstiga, üks tütar Prantsuse kuningaga, teine tütar Norra kuningaga, kolmas Ungari kuningaga. Jaroslav segas end mitmel korral Poola asjusse. Kasutades rahutusi, mis algasid Poolas pärast Boleslavi surma, võttis Jaroslav tagasi Galiitsia-Venemaa linnad, mis olid kaotatud pärast Vladimiri surma. Hiljem kasutas Jaroslav oma õemehe — Poola vürsti — sõjavägesid. Jaroslavi ajal võeti tema poja Vladimiri juhtimisel ette viimane sõjaretk Konstantinoopolisse (1043), mis lõppes ebaõnnestumisega.

Ida-Euroopas laiendas Jaroslav oma võimu Baltimaade rahvaste üle ning ehitas Jurjevi linna (eestipärase nimega Tartu), Volga ääres rajas ta linna, mille nimetas Jaroslavliks. Lõunas tuli Jaroslavil pidada intensiivset võitlust petšeneegidega; ta jätkas piirivööndi kindlustamist linnade ehitamisega.

Vürst Jaroslavi valitsemisajal koostati kogumik vürsti kohtumäärusi — Jaroslavi «Pravda» (Õigus).

Jaroslavi «Õiguses» leidsid veel igandid vanust sugukondliku korra kombeist, nii näiteks oli lubatav veretasu. «Kui inimene tapab inimese,» on öeldud «Õiguses», «siis maksu kätte vend venna eest, poeg isa eest, isa poja eest, venna- või õepoeg onu eest; kui ei ole kättemaksjat, siis maksta 40 grivnat tapetu eest.» Kuid kättemaksu kohustus pandi ainult lähedastele sugulastele, mitte aga kogu sugukonnale, sest sugukond oli selleks ajaks juba lagunenu. Jaroslavi poegade ajal kaotati veretasu hoopis.

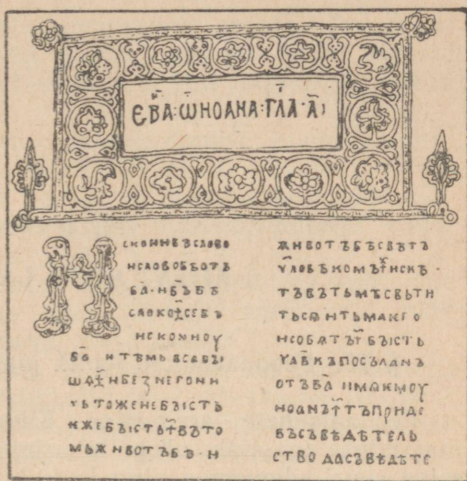
Jaroslavi «Õigust» täiendati hiljem ja töötati ümber tema poegade ja pojapoegade ajal.

suurest osatähtsusest võitluses stepi rändrahvastega. Kiievi-Venemaa kultuur on tunnistuseks kõrgest haridustasemest ning tookordse tõlke- ja algupärase kirjan-duse mitmekesisusest ja rikkusest. Bütsantsi, Taga-Kaukaasia ja teiste maade kunsti parimad eeskujud seoses rahvaloominguga soodustasid vana-vene kul-tuuri kujunemist, mis sai hiljem aluseks vene, ukrai-na ja valgevene rahvaste rahvuskultuurile.

Jaroslavi ajal ehitati Kiievisse Sofia katedraal. XI sajandi vene ehitus-kunsti meistriteoseks oleva katedraali ehitamisel muu-deti bütsantsi ehituse tava-line tüüp vastavalt vene ehituskunsti nõuetele. Ka-tedraalis on säilinud suure-pärased mosaiigid ja fres-kod.

Jaroslavi valitsemise teiseks mälestusmärgiks on Kiievis nii-nimetatud «Kuldvärava» varemed. Välismaalased olid üllatunud Kiievi hiilgusest ning nimetasid teda «Konstantinoopoli võistlejaks». Samasuguste toredate ehitustega kaunistati ka teisi linnu, eriti Novgorodi, kus Jaroslavi poeg Vladimir ehitas Kiievi katedraali eeskujul toreda Sofia katedraali.

Ostromiri evangeelium. XI saj. käsikiri.

IV peatükk.

KIIIVI RIIGI LAGUNEMINE.

§ 13. Feodaalsuhete lõplik maksvuselepääs Kiievi riigis.

Feodaalsuhete arenemine Kiievi-Venemaal. Kiievi-Venemaa majanduse pea-alaks oli põlluharimine. XI sajandiks tegi põlluharimine suuri edusamme ning levis laialdastele maa-aladele.

Smerdide-kogukondlaste hulgas oli jõukaid inimesi. Nad hakkasid maid endi kätte kiskuma ning neid harima neist sõltuvate kehvikute ja holoppide (orjade) abil. Sel kombel eraldasid kogukondlaste hulgast suurmaaomanikud, kes koondasid endi kätte suured maa-aldused.

Vürstidele ja nende družinnikuile osutus samuti kasulikumaks tegelda suuremõdulise põllumajapidamisega kui piirduda andamite kogumisega elanikkonnalt.

Seepärast võtsid nad smerdidelt kogukonnamaad ära ja soetasid endile laiad maavaldused künnimaaga, metsmesinduse ja jahinduse tagamaadega. Vürstide ja bojaaride (nagu hakati nimetama suurmaapidajaid) kaasabil omandasid endile maid ka kloostrid. Niiviisi hakkas vürstide, bojaaride ja kiriku maavaldus tunduvalt kasvama smerdide kogukonnamaa arvel.

Suurte linnade ümber laiusid vürstide, bojaaride ja kloostrite külad. Holoppide töö oli vähetootlik. Maaomanikule oli kasulikum omada oma maal poolvabu talupoegi, kel oli oma majapidamine, kuid koos sellega olid sunnitud töötama ka maaomaniku kasuks. Seepärast maaomanikud orjastasid ja ekspluateerisid vabu smerde.

Enamik smerdidest elas XI sajandil veel kogukondadena koos ning nende sõltuvus vürstidest piirdus andamite andmisega. Kuid XI sajandi lõpuks moodustasid juba tähelepanndava osa smerdid, kes olid sõltuvuses suurmaaomanikest. Sellisteks sõltuvateks smerdideks olid näit. «zakup'id» (võlasõltlased). Zakup sai oma isandalt kupa, s. o. rahalise laenu ja väikese jaosmaa, mille eest ta pidi tegema teoorjust; hobuse ja inventari — harkader, äke — sai ta isandalt. Isandal oli õigus oma zakupile ihunuhtlust anda. Zakup ei

võinud lahkuda võlga (kupa) tagastamata; kui ta põgenes, siis tabamise korral muudeti ta orjaks. Zakup sattus sel moel täielikku orjusse maaomaniku juures.

«... maavaldajad,» ütles Lenin, «orjastasid smerde juba «Vene õiguse» aegadel...»¹ XI sajandil, Lenini sõnade järgi, «läksid «smerdid» (nii nimetab talupoegi «Russkaja Pravda») ning «panid end kirja» mõisnike nimele!»²

Smerdid võitlesid maatajäämise ja orjastamise vastu: kündsid üles põllupeenrad, mis eraldasid feodaalide poolt väevõimuga võetud maid, hävitasid piirimärgid, tapsid vürstide ja bojaaride kiltreid, süütasid majapidamishooneid. Sageli puhkesid külades stiihised ülestõusud feodaalide vastu.

Niiviisi kujunesid Kiievi-Venemaal feodalismile iseloomulikud suhted: suurmaaomanik allutas oma võimule väiketootja ning ekspluateeris teda, sundides töötama enese kasuks.

Feodaalkorra ajal olid talupoeg ja käsitööline tootmisvahendite omanikud ning pidasid oma eramajapidamist, mis rajanes isiklikule tööle. Kuid selle ajastu peatootmisvahend — maa — oli feodaali omandiks. See võimaldas feodaalil vägivalla teel orjastada väiketootjat — talupoega. Feodaal tegi talupoja sunnismaiseks ning muutis ta poolvabaks inimeseks.

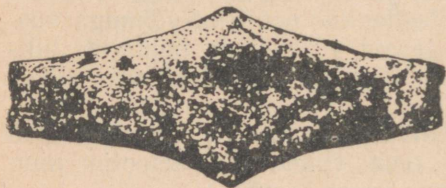
«Vene Õigus» («Русская Правда»). Jaroslavi poegade ja poja-poegade ajal leidis feodaalkord kajastuse vürstide määruste kogus, mis oli tuntud nime all «Vene Õigus» ja mille aluseks oli Jaroslavi «Õigus». «Vene Õigus» seadis oma ülesandeks maaomanike-feodaalide varanduse kaitse. Rida artikleid loetleb trahve, mis olid ette nähtud piiririkkumise, kariloomade varguse jne. eest. Täpselt määrati isanda õigused zakupi ja orja üle. «Vene Õigus» kaotas ära sugukondliku kättemaksu ning seadis selle asemele «viira», s. o. lunaraha tapetud inimese eest 40 grivna suuruses (ligilähedalt 300 rubla XIX sajandi lõpu rahakursi järgi). Bojaari tapmise eest tuli maksta kahekordne viira — 80 grivnat. Kahekordne viira maksti ka nende inimeste tapmise eest, kes olid kõrgeil ametikohtadel vürsti majapidamises, vürsti talliülema, õuemeistri jt. eest. Seevastu aga holoppide ehk orjade tapmise eest viirat ei nõutud. Nende eest maksti peremehele ainult nende hind — 5 grivnat. Samapalju maksti smerdide eest, kes töötasid vürsti või bojaari majapidamises. Seega smerd, kes töötas feodaali maa peal, võrdsustati holopiga.

Kuritegude eest määras «Vene Õigus» kindlaks trahvi vürsti kasuks («lõivud») ja kahjukannatanule kahjude tasumise. Nii näiteks on «Vene Õiguses» öeldud: «kui keegi lööb mõõgaga, kuid ei tapa surmavalt, siis on kolm grivnat trahvi, haavatule endale üks grivna, haava eest aga — arstimiskulud» või «kui lööb välja hamba ning veri tuleb suus nähtavale, siis kaksteistkümmend grivnat

¹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 162—163.

² V. I. Lenin, Teosed, 12. kd., lk. 241.

trahvi, hamba eest aga grivna»; «kui keegi raiub maha tarupuu (puu, milles pesitsevad mesilased), siis kolm grivnat trahvi, puu eest aga pool grivnat». Taluhoone või rehe süütamise eest oli ette nähtud kõige karmim karistus: maapakku saatmine, millega kaasnes kurjategija kogu varanduse konfiskeerimine. Selle karistuse karmus on seletatav sellega, et feodaalid tahtsid end kaitsta nende poolt ekspluateeritavate smerdide kättemaksu eest.

Hõbe grivna.

Feodaalid tahtsid saada toredusesemeid, seesuguseid, nagu toodi Bütsantsist ja Idamaalt, näiteks juveliirtooteid. Kiievi käsitöölised löid oma kõrge kunsti, mille näiteid on leitud Kiievi ja teistest leiu-paikadest. Õitses sepa-käsitöö; vene relvameistrid valmistasid ilusaid mõõku ja muid relvi.

Linnades kujunes eriline rühm elanikke — kaupmehed, kes tegelesid kohalike kaupade kokkuostmisega ja nende edasimüümisega teistesse linnadesse või välismaale ning kes selle vastu töid müügile välismaa kaupu.

Algul olid vahetusüksusteks karusnahad ja kariloomad. See-pärast kandsid rahad vanasti nimetust «skot» (kariloomad) ehk «kunõ» (nugisenahad).

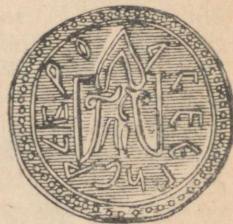
XI sajandiks olid juba ole-mas erilised rahamärgid: grivnad, s. o. teatud rasku-sega hõbekangid. Enda löödud münte esialgu ei olnud, tarvitati Araabia, Kreeka ja Lääne-Euroopa münte. XI sajandist alates hakati Kiievi-Venemaal, tõi küll, vähesel määral lööma ka oma münte, Kiievi vürstide kujutistega.

Linnades lokkas liig-kasuvõtmine, mille all kannatasid tugevasti linnarahva alamkihid, eriti käsitöölised. Ehkki käsitöölised omasid isiklikke tootmis-vahendeid, sattusid nad sõltuvusse liigkasuvõtjaist ja kaupmeestest. Niiviisi ühenduses tööjaotuse suurenemisega linnades süvenes klas-silise kihitumise protsess. Ekspluateeritud rikka kaupmeeskonna ja

Kaubandus ja käsitöö.

Kiievi-Venemaa majandus oli naturaalne, s. o. selline, kus iga majapidamine rahuldab ise oma põhilised vajadused.

Kuid XI sajandil oli lin-nades juba olemas tootmine kohaliku turu jaoks. Mõne-sugused esimese järgu tarbe-asjad, näit. riie, jalanõud, omandati «turult» («ropr»).

Hõbemünt vürst Vladimir Svjatoslaviči oletatava kujutisega.

liigkasuvõtjate poolt, tõusid linna kehvikud üles oma rõhujate vastu, kuid neil ei olnud jõudu vabaneda neid rõhuvast sõltuvusest.

Kiievi riigi lagunemise algus. Kiievi riik, hoolimata oma välistest hiilgusest, kujutas enesest Kiievi vürstide poolt vallutatud maade nõrgalt liidetud ühendust.

Seoses suurmaaomandi arenemisega tugevnesid kohalikud maaomanikud, kes koondasid enda kätte ulatuslikud maavaldused suure arvu sõltuvate talupoegadega ning pidasid oma isiklikke sõjasulastest družiinasid. Võimsad kohalikud feodaalid püüdsid vabaneda Kiievi vürstide võimu alt ning toetasid oma vürste nende võitluses Kiieviga iseseisvuse eest. Sel teel hakkas Kiievi-Venemaa ühtsus kaduma ning see asendus feodaalse killustatusega.

Juba varsti pärast Jaroslavi surma (1054) hakkas ta riik avaldama lagunemise tunnuseid. Selle asemele hakkas kujunema mitu vürstiriiki. Igaühes neist valitses üks Jaroslavi poegadest.

Vanim neist — Izjaslav — sai Kiievi ja Novgorodi, s. o. mõlemad tähtsamad punktid Dnepri-teel; Svjatoslav sai Tšernigovimaa ning Vsevolod — Perejaslavi- ja Rostov-Suzdalimaa. Muud maad langesid osaks vürsti perekonna nooremaile liikmeile.

Esialgul kolm vanemat venda — Izjaslav, Svjatoslav ja Vsevolod — tegutsesid üksmeelselt, hoidsid maal korda ühisel jõul, kaitsesid maad vaenlaste vastu. Ühiste küsimuste otsustamiseks kogunesid vennad mõnikord koosolekuks. Ühel sellisel koosolekul nad täiendasid ja parandasid oma isa Jaroslavi «Õigust».

Feodaalsõjad ja võitlus polovetsidega. Jaroslavi poegadel tuli kaitsta Vene valdusi türkide rändrahva — polovetside sissetungi vastu. Polovetsid tungisid XI sajandi keskpaiku Aasiast Musta mere äärseisse steppidesse ning võtsid need endi alla, surudes petšeneege osalt läände, Doonau poole, osalt segunedes nendega. Polovetsid olid karjapidajad. Nad jagunesid mitmeks hordiks ehk hõimuks, mille eesotsas seisid khaanid (vürstid). Polovetsid sooritasid laastavaid röövretki venelaste maadele, võtsid vange, ajasid karjad ära ning kihutasid ise tagasi steppi. Nende ratsarünnakud toimusid suure kiirusega. «Ühel hetkel,» kirjutab üks kreeka autor, «polovets on lähedal, ning vaata — teda ei olegi enam. Teinud ratsarünnaku, haarab ta täiskäsi ratsuteist, kiirustab hobust jalgade ja piitsaga ning tormab tuulepöörisena edasi, nagu sooviks mööda kihutada kiirest linnust. Teda ei suudetud nähagi, kui ta oli juba silmist kadunud.»

1068. aastal astusid Izjaslav ning ta vennad Svjatoslav ja Vsevolod välja polovetside vastu, kuid nad said suure kaotuse osaliseks ja põgenesid võitlusväljalt. Izjaslav sõitis Kiievisse. Talupojad, kes olid polovetside poolt rüüstatud küladest linna põgenenud, ja Kiievi elanikkonna alamkihid nõudsid Izjaslavilt, et ta annaks neile relvi ning hobuseid ja viiks nad lahingusse vaenlasega. Kuid Izjaslav ei täitnud seda nõudmist. Ta kartis, et relvad pööratakse tema enda vastu, kuna Kiievi ja ümberkaudsete külade elanikkond oli vihane vürsti ja bojaaride peale, kes ekspluateerisid kehvikuid. Siis

murdis rahvahulk sisse vürsti lossi, riisus selle paljaks, tõi türmist välja vangivõetud Polotski vürsti Vseslavi ja kuulutas ta Kiievi vürstiks. Izjaslav põgenes Poolasse abi otsima vürst Boleslav Smialylt. Poola feodaalidel oli soodus ajend Kiievi-Venemaa asjusse segamiseks. Izjaslav tuli tagasi Poola sõjaväega. Vseslav reetis kiievlased ning põgenes öösel salaja Polotskisse. Poola feodaalide abil tasus Izjaslav ülestõusnud kiievlastele karmilt kätte: 70 inimest hukati, palju inimesi tehti pimedaks või karistati muul viisil. Poo-

Vangide ja kariloomade äraajamine polovetside poolt. Königsbergi kroonika.

lakad majutused toitlustamiseks Kiievi vürstiriigi linnadesse. Rahvas, poolakate vägivallategudest vihale aetuna, tappis nad maha.

Vaatamata hädaohule polovetside poolt ei kestnud üksmeel Jaroslavi poegade vahel kaua. 1073. aastal ajasid Svjatoslav ja Vsevolod Izjaslavi Kiievist ära. Kiievi troonile astus Svjatoslav. Izjaslav otsis abi Saksa keisrilt ja Rooma paavstilt ning sai lõpuks poolakate kaasabil (juba pärast Svjatoslavi surma) jälle oma trooni tagasi, kuid ta langes varsti sõjas oma vennapoegade vastu.

Feodaalsõjad keetsid veel ka Jaroslavi pojapoegade ajal. 1097. aastal kogunesid mõjurikkamad vürstid ühisele koosolekule Ljubetšisse.

«Milleks,» rääkisid vürstid koosolekul, «hukutame me Venemaad, sepiitsedes ise kurja nõu üksteise vastu, polovetsid aga lõhestavad meie maad ning on rõõmsad, et me sõdime isekeski! Siitpeale olgem kõik üksmeelsed!» Feodaaltülide lõpetamiseks seadustasid koosolekust osavõtjad Kiievi-Venemaa jagamise endi vahel pärimispõhimõtte järgi: «igauks valitsegu oma pärusmaa üle», s. o. selle

vürstiriigi üle, mida valitses tema isa. Kiiev jäi Svjatopolgile, Izjaslavi pojale, kes oli Jaroslavi soost kõige vanem. Perejaslavi vürstiriik, mis kuulus Vsevolodile, sai tema pojale Vladimirile, kes on tuntud Monomahhi hüüdnime all. Koosolekust osavõtjad kohustusid lepingu rikkujate vastu ühisel jõul välja astuma.

Kuid kohe pärast koosolekut Vladimir-Volõõnia vürst David Igorevitš ässitas Svjatopolk Izjaslavitšit kinni võtma üht koosolekust osavõtjat — ettevõtlikku ja julget Vassilkot. Svjatopolk kutsus Vassilko Kiievisse külla, võttis ta vangi ja andis välja Davidile. David käskis Vassilkol silmad välja torgata ja ta türmi heita ning võttis oma võimu alla temale kuulunud linnad. Teised vürstid, eesotsas Vladimir Monomahhiga, astusid välja Vassilko kaitseks. Ta vabastati ning ta tasus enda pimedakstegemise eest Davidi maade julma rüüstamisega. Uuel koosolekul 1100. aastal Vititševis võtsid vürstid karistuseks Davidilt ära Vladimiri linna Volõõnias. «Ei taha meie anda sulle Vladimiri trooni,» käskisid nad temale ütelda, «sest et heitsid noa meie keskele, mida pole veel juhtunud venelaste maal.»

Sõjad vürstide vahel võimaldasid polovetsidel karistamatult riisuda Vene maid. Mõnikord vürstid ise kutsusid polovetse abiks oma vaenlaste vastu. Võitluseks polovetsidega oli hädavajalik ühineda. 1103. aasta kevadel Svjatopolk Izjaslavitš ja Vladimir Monomahh tulid kokku Kiievi juures Dolobka järvel: siin arutati küsimust ühisest sõjaretkest polovetside vastu. Svjatopolk ja tema družinnikud nõustusid vastumeelselt selle üritusega, viidates sellele, et kevadine sõjaretk mõjub ebasoodsalt smerdide (talupoegade) künnile, kellelt tuleb võtta sõjaretkeks hobuseid. «Imestan, družinnikud,» vastas Vladimir, «et teil on kahju hobusest, kellega keegi künnab, aga sellele ei mõtle, et kui smerd hakkab kündma, siis juurdesõitnud polovets surmab ta noolega ja võtab tema hobuse, sõidab külla ja võtab tema naise ja lapsed ja kogu varanduse. Tema hobusest teil on kahju, aga temast endast pole kahju.» Vladimiri väited veensid kõhklejaid.

Sõjaretk polovetside vastu, millest võtsid osa peaaegu kõik Vene vürstid, lõppes hiilgava eduga. Võitjad tulid tagasi määratu suure saagiga: särvloomade, hobuste, kaamelite ja sõjavangidega. Veel suurema eduga sõjaretk korraldati aastal 1111, kui Vene vürstid tungisid sügavale polovetside maale.

Mälestus visast võitlusest, mida Kiievi-Venemaal tuli pidada oma olemasolu eest stepirahvaste vastu, on säilinud bõliinades, milledes lauldakse vägilasteist, kes kaitsesid venelaste maad tatarlaste vastu (tatarlaste nime all mõistetakse üldse kõiki stepirahvaid — polovetse, petšeneege jt.). Bõliinades jutustatakse, kuidas Ilja Muromets, Dobrõnja Nikititš, Aljoša Popovitš ja teised vägilased seisavad «vägilaste valvetõkkes» ning kaitsevad venelaste maad.

Vladimir Monomahh. Pärast vürst Svjatopolk Izjaslavitši surma. aastal 1113, puhkes Kiievis võimas ülestõus. Linnakehvikud, viidud

meeleheitele rõhumisest vürsti teenijate poolt ja ekspluateerimisest rikaste liigkasuvõtjate poolt, tõusid üles ning purustasid nende elumajad. Ülestõus oli valmis kanduma üle ka küladesse. Hädaohus olid suurfeodaalid: kloostrid, bojaarid, surnud vürsti perekond. Ehmunud rikkad kiievslased saatsid saadikud Vladimir Monomahhi juurde kutsega tulla neid valitsema: «Tule, vürst, Kiievisse: kui sa aga ei tule, siis tea, et palju kurja sünnib — minnakse bojaaride ja kloostrite kallale.»

Vladimiri saabumine družinaga tegi ülestõusule lõpu. Vladimir mõistis järeleandmiste vajadust ning andis seaduse, mis mõnevõrra piiras laenuprotsendi määrasid. Samuti kergendati pisut zakupite olukorda. Kuid need järeleandmised, mis olid välja kutsutud uute ülestõusude hirmust, ei muutnud sugugi üldist olukorda.

Saanud võimule Kiievis, püüdis Vladimir Monomahh (1113—1125) tõkestada Kiievi riigi alanud lagunemist. Ta sundis teisi vürste enesele alistuma ning karistas rangelt mittealistujaid, võttes neilt ära linnad. Kõik vürstid olid tema «käe all» ja pidid ilmuma tema juurde esimesel kutsel.

Võimas Kiievi vürst etendas suurt osa Euroopa asjus. Vladimir oli suguluses Kreeka keisrikojaga: tema ema oli keiser Konstantin Monomahhi tütar (siit vürst Vladimiri hüüdnimi — Monomahh); tema pojatütar oli abielus ühe kreeka printsiga. Vladimir Monomahhi õde oli mehel Saksa keisril, Vladimir ise oli abielus Inglise kuninga tütreaga. Vladimir segas end sisetülidesse, mis tekkisid Bütsantsis, ning ta sõjaväed käisid Doonaumail. Mõne suure sõjaretkega sügavale polovetside steppidesse sundis Vladimir Monomahh polovetse lõpetama kallaletungid Kiievi-Venemaale.

Vladimir Monomahh paistis silma uljuse ja vaprusega. «Ei ole mina jooksnud oma elu hoidmiseks,» kirjutab ta enese kohta, «ei ole säästnud oma pead.» «Lapsed,» veenis ta oma poegi, «ärge kartke ei sõda ega metsloomade, tehke mehetegusid.» Kogu oma elu veetis ta sõjaretkedel ja kardetavail teekondadel, «ei andnud endale rahu ei ööl ega päeval, ei pakases ega palavas». Ta armastas jahti ja mitmel korral riskis eluga: kaks korda tarvas (metshärg) viskas ta oma sarvede otsa, põder puskis, hirm tallas jalgadega, metssiga kiskus mõõga tema puusalt, karu hammustas läbi ta riided, «tuge metsloom» (panter) viskas ta ümber koos hobusega.

Tormiline elu ei takistanud vürstide vaimsete huvide arenemist. Vladimiri isa Vsevolod oli haritud inimene, oskas viit võõrkeelt. Vladimir ise hindas kõrgelt teadmisi. «Mida oskate, seda head ärge unustage, mida aga ei mõista, seda õppige,» kirjutab ta poegadele. Ta luges palju, isegi teekonnal olid tal alati raamatud kaasas. Ise ta kirjutab huvitava «Õpetussõna lastele», milles kujutab tema meelest ideaalse vürsti kuju ning toob hulga näiteid enese elust.

Kiievi riigi tähtsus NSV Liidu ajaloos. Kiievi riik on etapiks mitte ainult kõigi idaslaavlaste ajaloos (ta oli ajalooliseks hälliks kolmele vennasrahvale — venelastele, ukrainlastele ja valgevene-

lastele), vaid ka mitte-slaavi rahvaste ajaloos, kes hiljem eraldusid omaette riikideks. Kiievi riigi rüpes tekkis kõrge ja silmapaistev kultuur; see oli Ida-Euroopa üksikute slaavi rahvaste kultuurilise arenemise lätteks ning avaldas suurt mõju ka nende naabruses elavaile rahvaile. Võideldes pidevalt stepi rändrahvastega, päästis Kiievi-Venemaa Lääne-Euroopa maad nende laastavaist röövretkist.

Kiievi riik aga ei kujutanud enesest kindlat poliitilist tervikut. Kiievi riigi üksikute osade vahel ei olnud veel olemas tihedaid majanduslikke sidemeid, mille puudumisel oli võimatu ka kindel riiklik ühinemine. Selle järgi, kuidas üksikuis Kiievi riigi koosseisu kuuluvais piirkondades kasvasid tootmisjõud (levis põlluharimine, kasvas käsitöö, tugevnes suurmaapidamine, tõusis linnade majanduslik tähtsus), tekkisid neis piirkondades isoleeritud riiklikud tsentrumid ja Kiievi riigi lagunemine sai möödapääsematuks.

IDA-EUROOPA, TAGA-KAUKAASIA JA KESK-AASIA FEODAALNE KILLUNEMINE.

V peatükk.

FEODAALSED VÜRSTIRIIGID XII—XIII SAJANDIL.

§ 14. Feodaalse killustatuse suurenemine.

Riiklik korraldus Vene vürstiriikides. Feodaalsuhete arenemine üksikuis piirkondades viis iseseisvate kohalike vürstiriikide tekkimisele, mis järk-järgult eraldusid Kiievist.

XII sajandil oli kogu venelaste maa jagunenud reaks omaette iseseisvaks vürstiriikideks. Neist olid tähtsaimad: Kiievi, Tšernigovi, Galiitsia, Smolenski, Polotski, Turov-Pinski, Rostov-Suzdali, Rjasani, Novgorodi ja Vladimir-Volõõnia vürstiriik. Igaühes neist oli võimule pääsenud mingi üksik haru Vladimir Svjatoslavitši arvurikkast järeltulijate soost. Ainult Kiiev käis käest kätte. Selle haaras see vürst, kes oli kõige tugevam, sest, nagu ütles üks vürstidest, «ega koht tule pea juurde, vaid pea koha juurde». Kiievi vürsti peeti vana harjumuse järgi kõikide vürstide peaks. Ta pidi «mõtleva-arvama» kogu venelaste maa eest. Kuid pärast Vladimir Monomahhi loobusid vürstid Kiievi vürstile alistumast ning muutusid täiesti iseseisvaks. Sel viisil tekkis Ida-Euroopa slaavlaste mail suur arv mõõtmeilt väikesi ja väga vähe omavahel seotud vürstiriike.

Oma väikeses riigis iga vürst oli nii valitseja kui ka peremees. Ta tegeles ise kõigi riigiasjadega — mõistis kohut, juhtis sõjaväge, vaatas majapidamise järele. Äärmisel korral, ajapuudusel, ta usaldas kohtupidamise oma kiltrile. Vladimir Monomahh ei jäänud milleski lootma teenijaile ning vaatas ise nii hobuste kui ka jahilindude (jahikullide) ja kõõgi järele.

Tähtsal kohal vürsti elus oli sõda. Vürsti peasõjajõu moodustas hästirelvastatud družiina, keda vürst pidas ülal omal kulul. Družiina jagunes nooremaks ja vanemaks. Vanem družiina koosnes rikkaist maaomanikest-bojaaridest. Koos nendega vürst «mõtles», s. o. pidas nõu kõigis asjus, ning ilma nende nõusolekuta ei otsus-

tanud midagi. Kui vürst võttis midagi ette ilma družinnikute eel-nõusolekuta, siis nad teatasid temale: «Sina, vürst, plaanitsesid seda ilma meiega, meie ei sõida sinuga kaasa.»

Sõja puhul kogus vürst maakaitseväge linnaelanike hulgast. Ta ei saanud rahvast vägivaldselt sundida sõtta minema ning sõltus selles küsimuses täielikult veetšest, s. o. linnaelanike koosolekust. Veetše koosseis oli ebamäärane, kuid veetše juhtijaiks olid bojaarid ja rikkad inimesed. Seega veetše ei avaldanud kogu linnarahva, vaid ainult tema jõuka osa taht. Linnarahvast kutsuti veetšele tornikella löömiselega või ametlike teadete väljakuulutajate kaudu. Kui veetše oli sõjaretkega nõus, siis hüüti: «Kõik läheme, ja koos lastega.» Kuid oli juhtumeid, kus linnarahvas ei tahtnud või ei võinud sõidida. Siis nad nõudsid, et vürst lepiks vaenlasega ära: «Lepi ära, vürst, või hoolitse ise enda eest.» Nii ei saanud XII sajandil vürst ilma veetše, samuti ka družiina toetuseta sõtta minna ega ka vastu panna vaenlase sissetungile. See andis veetšele suure jõu. Uue vürsti trooniletulekul veetše «kauples», s. o. leppis vürstiga kokku, mis tingimustel veetše on nõus teda vürstiks tunnistama. Oli juhtumeid, kus linnarahvas ajas ebameeldiva vürsti minema ja kutsus endale uue: «Tule, vürst, meie juurde, tahame sind.»

Kiievi-Venemaa langus. Venemaa killunemine üksikuiks vürstiriikideks nõrgestas teda väga. Ta ei suutnud end enam edukalt kaitsta polovetside sissetungi vastu. Alatised feodaalsõjad üksikute vürstiriikide vahel viisid Venemaa suure laostumiseni. Polovetsid tegid rüüsteretki peaaegu vastupanu leidmata. Kõige rohkem kannatasid sõja tõttu smerdid. Sõjaretkede ajal võtsid vürstid smerde võõraist vürstiriikidest kaasa, asustasid neid elama oma maale ja sundisid töötama enda kasuks. Kuid ka oma vürstiriikides võtsid vürstid ja nende bojaarid kõiksuguste õigustega ja ülekohtu teel vabadelt smerdidelt maad ära ning orjastasid nad. Siis tekkis kõnekäänd: «Ära asuta endale talu vürsti talundi kõrvale, ära asuta endale küla vürsti küla kõrvale; vürsti kilter on kui tuli, tema teenijad aga kui sädemed. Kui suudad hoiduda tule eest, siis sädeme eest ei hoidu ikkagi.» Kiskjalik ekspluateerimine feodaalide poolt ja alatised sõjad laostasid töötavat elanikkonda. Polovetside laastavad röövretked aitasid kaasa smerdide põgenemisele stepi naabruses olevaist piirkondadest ja Kiievi-Venemaa tühjenemisele. «Linnad kõik on jäänud tühjaks ja külad on jäänud tühjaks,» räägib selle kohta kroonikakirjutaja, «Läheme üle väljade, kus varem sõid hobuste-, lamba- ja härjakarjad, — kõik on nüüd tühi, põllud on võsastunud ning saanud metsloomade elupaigaks.» Polovetsid viisid smerde hulkadena vangi. «Kurvad, piinatud, mustaks tõmbunud näljast ja janust, läksid nad mööda tundmatuid maid, alasti ja paljasjalgsed, okkaist veristatud jalgadega; pisarsilmil vastasid nad üksteisele, rääkides: «mina olen sellest ja sellest linnast,» ning teine: «aga mina olen sellest ja sellest külapaigast.»

«**Lugu Igori sõjaretkest.**» Feodaalse killustatuse rasked tagajärjed ja vajadus ühtsuse järele venelaste maa päästmiseks on kujuta-

tud suure kunstilise jõuga ühes vene rahva geniaalses teoses — «Lugu Igori sõjaretkest», mis on kirjutatud tundmatu autori poolt XII sajandi lõpul. Selle teose süžeeks on võetud Severski vürstide sõjaretk polovetside vastu 1185. aastal vürst Igor Svjatoslavitši juhtimisel. Teiste Vene vürstide ühisest sõjaretkest polovetside vastu keeldusid Severski vürstid osa võtmast; nad asusid sõjaretkele üksi ja said hirmsasti lüüa. Vürst Igor ise sattus vangi. Autor kujutab vürst Igorit venelaste maa kaitsjana, kes läheb tema eest surmaohtu: «Olles täis võitlusvaimu, viis ta oma vahvad väed polovetside maa vastu Venemaa eest.» Ning ütles Igor oma družiinale: «Vennad ja družiinad! Parempoolne on olla surnuks löödud kui vangi võetud. Tahan murda oda polovetside stepi raja vastu. Koos teiega, Venemaa pojad, tahan kas langeda või kiivriga Donist vett juua!» Kogu sõjaretk on kirjeldatud nagu heroiline kangelastegu, mis oli korda saadetud kodumaa päästmiseks vaenlastest, kes teda alatasa rüüstasid. Otsustav lahing on kujutatud verise piduna: «Siin ei jätkunud verist viina; siin lõpetasid pidu vaprad Venemaa pojad; langusid jootsid täis ning ise langesid venelaste maa eest.» Selle kaotuse süü paneb poeet õigusega vürstide arvele, kes vaenutsevad omavahel ega soovi liituda ühiseks võitluseks vaenlastega. Ta annab kujuka pildi feodaalsõdade poolt lõhestatud venelaste maa hädadest. «Siis maa,» ütleb ta, «külvati ja kasvas täis tülisid, vürstide salasepitsustes lühenes inimeste iga. Siis oli venelaste maa pinnal harva kuulda kündjate hüüdeid, kuid sagedasti kraaksusid kaarnad, jagades omavahel surnukehi.» «Hakkas rääkima vend vennale: see on minu ja see on ka minu; pisiasju hakkasid vürstid liialdama suureks, hakkasid iseeneste peale vandenõu taguma, aga roojased (paganad, s. o. polovetsid) tulid võitudega venelaste maa peale.» Poeet pöördub palava üleskutsega kõigi vürstide poole ühineda venelaste maa kaitseks polovetside vastu. «Astuge, isandad, kullast jalaraudadesse praeguse ülekohtu pärast, venelaste maa pärast ja vaprast Igor Svjatoslavitši haavade pärast!»

Poemis heliseb patriootiline üleskutse kogu venelaste maa ühinemiseks välisvaenlaste vastu.

§ 15. Galiitsia-Volõõnia vürstiriik XII—XIII sajandil.

Edela-Venemaa. Edela-Venemaa eraldus vara Kiievist ja moodustas Karpaatide eelmägedes iseseisva riigi. See oli üks rikkamaid ja tihedamini asustatud Vene maa-alasid. Ta kannatas stepirahvaste röövretkedest vähem kui Dneprimaad. Naabrus Kesk-Euroopa maadega — Poola ja Ungariga — soodustas kaubanduse arenemist. Galiitsia soolakaevandused varustasid soolaga kogu Kiievi-Venemaad. Kohalikud feodaalid — bojaarid ja piiskopid — haarasid juba väga vara paremad maad enda kätte. Oma rikkuse tõttu omandasid Galiitsia ja Volõõnia bojaarid suure poliitilise mõju ja jõu. Neil olid isiklikud sõjasulaste salgad, kellega nad

käisid sõdades. Nad suhtlesid välismaa riikidega ning tagandasid oma vürste.

XII sajandil kujunes Edela-Venemaal kaks vürstiriiki: Galiitsia, pealinnaga Galitš, ja Volõõnia, pealinnaga Vladimir. Galiitsia vürstiriik tõusis silmapaistvale õitsengule vürst Jaroslav Osmomõsli ajal (1152—1187). Selle vürsti võimsusest annab tunnistust teose «Lugu Igori sõjaretkest» autori pöördumine tema poole: «Galiitsia Osmomõsl-Jaroslav! Kõrgel istud sa oma troonil. Oled sulgenud Ungari mäed oma raudsete vägedega, tõkestasid tee (Ungari) kuningale, lukustasid Doonau väravad... Sinu ähvardused voolavad mööda maid, sa avad Kiievi väravad.» Oma hüüdnime «Osmomõsl» (suure mõistusega inimene) sai Jaroslav mitte ainult oma loomuliku mõistuse tõttu, vaid ka suure hariduse pärast — ta oskas mitut võõrkeelt.

Galiitsia-Volõõnia vürstiriigi tekkimine. Pärast Jaroslav Osmomõsli surma algasid Galitšis rahutused. Bojaarid ei olnud rahul tema pojaga, kes tahtis valitseda iseseisvalt, ja pöördusid abi saamiseks Ungari kuninga poole.

Ungari sõjavägi tungis Galitšisse ja pani bojaaride toetusel troonile Ungari kuninga poja Andrease. Ungarlased käitusid Galitšis kui vallutajad ning kutsusid seega eneste vastu välja elanikkonna viha. Kuningapoeg Andreas aeti poolakate abiga minema. Seda kasutas naabermaa, Vladimir-Volõõnia vürstiriigi vürst Roman Mstislavitš, üks Monomahhi järeltulijaid. Ta hõivas Galitši ning liitis selle oma vürstiriigiga (1199). Nii tekkis Galiitsia-Volõõnia vürstiriik. Roman oli Lõuna-Venemaa kõige võimsamaid vürste. Ta segas end Kiievi vürstiriigi asjusse, sõdis Leeduga. Vangivõetud leedulasi sundis ta töötama oma maadel. Tema kohta tekkis kõnekäänd: «Roman, Roman, pahaga elad, leedulastega künnad». Polovetsid hirmutasid lapsi tema nimega. Oma riigis pidas Roman visa võitlust bojaaridega. 1205. aastal langes Roman võitluses poolakatega. Kroonikakirjutaja iseloomustab teda nii: «Ta sööstis roojaste (paganate) peale nagu lõvi, oli vihane nagu ilves, hävitas neid nagu krokodill, lendas ümber nende maa nagu kotkas, oli vahva nagu tarvas, aimas järele oma vaarisa Monomahhi.»

Roman jättis maha kaks alaealist poega — Daniili ja Vassilko. Kasutades nende alaealisust, püüdsid Galiitsia bojaarid võimu harrata. Alanud rahutustesse segasid end ungarlased ja poolakad. Romani pojad kord kihutati minema, kord kutsuti tagasi. Meheks sirgunud, pidas Daniil Romanovitš energilist võitlust suurfeodaalide — bojaaride — omavoli vastu. Selles võitluses leidis ta tuge alamate sõjasulaste poolt, kes täiesti sõltusid vürstist. Isegi kõige raskemal hetkil liitusid nooremad družinnikud Daniil Romanovitši ümber. Soojalt toetas vürsti ka rikkaste linnade elanikkond, kes kannatas feodaalsõdade ja feodaalide rõhumise all. Linlaste esindaja, sadakonnapealik Mikula, veenis — kroonika sõnade järgi — Daniili lõplikult bojaare välja juurima, öeldes: «Kui mesilasi surnuks ei liitsu, mett süüa ei saa.»

Noorema druziina ja linlaste kaasabil sai Daniil Galiitsiamaal lõplikult kindla jalgealuse. Piiskopi ja bojaaride katse Daniili Galiitši linna mitte sisse lasta ei läinud korda, sest linlased sööstsid oma vürstile vastu kroonika väljenduse järgi «nagu lapsed isa juurde, nagu mesilased mesilasema juurde, nagu vee järele janunejad allika juurde». Daniili vend Vassilko, kes jagas temaga kõik hädad ja rõõmud, hakkas valitsema Volõõnias.

Daniilil tuli mitu korda tagasi lüüa ungarlaste sissetunge. Ungarlaste ja poolakate ühendatud sõjavägi tuli Galiitsiamaale. Daniil tungis ungarlaste ridadesse, ei puudunud palju vangilangemisest, kuid ta rabeles välja, tungis uuesti vaenlastele kallale, paiskas nad segi, võttis ära ja rebis puruks ungarlaste lipu. Ungarlased põgenesid. Üheaegselt löödi põgenema ka poolakad, kes olid astunud lahingusse Vassilko väega.

Pärastpoole pidas Ungari kuningas endale kasulikumaks Daniiliga liitu astuda. Liidus Ungari ja Poolaga sõdis Daniil Tšehhimaa ja Austria vastu. Daniili poeg oli abielus Austria hertsogi vennatütrega ja Daniil unistas võidu puhul panna oma poeg Austria troonile, kuid kahekordne sõjaretk lõppes ebaõnnestumisega. Mõnedki korrad sooritas Daniil edukaid sõjaretki naabruses elavate leedu hõimude vastu.

Galiitsia-Volõõnia vürstiriik omandas Euroopas sellise seisukoha, et Daniil võttis endale kuninga tiitli.

Alatises võitluses välisvaenlastega ja oma bojaaridega kujunes välja Daniili uljus ja vahva, sõjalist kuulsust ja au ihaldava tüüpilise Lõuna-Venemaa vürsti iseloom.

XIII sajandil saavutas Galiitsia-Volõõnia vürstiriik silmapaistva õitsengu. Vilgas kaubanduslik suhtlemine nii Lääne-Euroopa riikidega kui ka Dneprimaadega soodustas mitmesuguseist hõimudest kaubandusliku ja käsitööstusliku elanikkonnaga asustatud linnade kasvamist.

Enda poolt asustatud Holmi linna kutsus Daniil kõikjalt koloniste, nende hulgas palju käsitöölisi. XIII sajandisse kuulub ka Lvovi linna asutamine, millele nimi anti ühe Daniili poja auks; pärastpoole sai Lvov Galiitsiamaa pealinnaks.

Vene kultuur oli Galiitsia-Volõõniamaal kõrgel tasemel. Selle kultuuri mälestusmärgiks on Galiitsia-Volõõnia kroonika, mis paiskab silma suure kunstipärasuse ja kujude ilmekuse poolest ning mis oma poetilistelt väärtustelt kohati meenutab «Lugu Igori sõjaretkest».

Kaubandussidemed Läänemaadega avasid ka Lääne-Euroopa kultuurile sissepääsu Galiitsia-Volõõniamaale. Holmi kirikud olid kaunistatud katoliku usu kombe järgi skulptuuridega ja maalitud aknaklaasidega. Holm oli kindlustatud kõigi tookordse sõjatehnika nõuete kohaselt.

§ 16. Rostov-Suzdali vürstiriik.

Kirde-Venemaa. XII sajandil tekkis Kiievimaast kirde pool Volga ja Okaa jõe vahemikul tugev Rostov-Suzdali vürstiriik. Maa-koht siin oli silmapaistev looduslike rikkuste poolest. Piki Kljazma jõe laius suur viljakas tasandik. Metsades oli ülikülluses metsloomi ja -mesilasi. Jõgedes oli palju kalu.

Okaal ja tema harul Moskva-jões elas slaavi hõim vjatitšid. Maa slaavlastest elanikkond suurenes Smolenski krivitšite ja Nov-

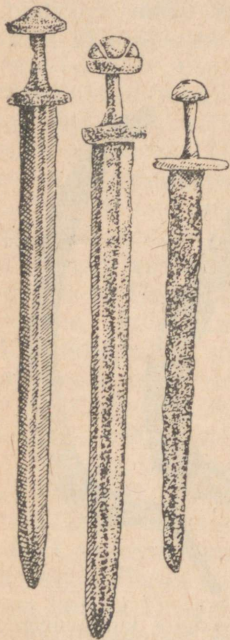
Vasakul — rauast adraninad X—XII saj., NSV Liidu keskosa kurgaanidest; paremal — raudsirbid Suzdalimaa slaavlaste kurgaanidest X—XIII saj.

gorodi slaavlaste alatise juurdevoolu tõttu. Juba X sajandil mainitakse siin slaavlaste linna Rostovi. Teine väga vana slaavlaste linn oli Suzdal. Jaroslavi ajal rajati Jaroslavli linn. Tõenäoliselt ehitati Vladimiri linn Vladimir Monomahhi ajal.

Vjatitšite naabruses elasid merjalased, vepslased ja mordvalased. Nende rahvaste peategevuseks oli metsatööndus, küttimine ja metsmesindus, samuti ka põlluharimine. XII sajandil oli sugukondlik kord nende juures juba lagunemas. Tõusis esile jõukam kiht. Hõimude eesotsas seisis vürstid. Okaa- ja Volga-äärse rahvastiku hulgas valitsesid kaua paganlikud uskumused. Puude, kivide ja vete kultus oli laialt levinud. Usuti metsa- ning veevaimusse ja teistesse vaimudesse. Suur mõju oli «tarkadel». Järk-järgult hakkasid Vene vürstid vallutama merjalaste ja vepslaste, hiljem ka mordvalaste maid. Kohalik elanikkond pidi Vene vürstidele andameid andma.

XII sajandil võtsid vürstid, bojaarid ja kirikuvõimud Rostov-

Suzdali vürstiriigis nagu Dnepri-äärseil mailgi endale slaavlaste ja teiste rahvaste poolt asustatud maid ja orjastatud elanikkonda. Rostovi piiskop Fjodori kohta on öeldud kroonikas: «Inimesed kannatasid tema läbi palju ning jäid ilma nii oma küladest kui ka relvadest ja hobuseist, ent teised pani ta tööle, heitis vangi ja röövis paljaks.» Nii suurenes Suzdalimaal feodaalidele — vürstidele, bojaaridele ja kirikuvõimudele — kuuluvate külade ja slobodaade hulk. Orjastamise eesmärgiga ristiusustati Okaa ja Volga jõe vahemiku elanikkond sunniviisil.

Terasmõõgad X—XI saj.,
NSV Liidu keskosa
kurgaanidest.

XII sajandi esimesel poolel tekkis Rostov-Suzdalimaal omaette vürstiriik. Esimene iseseisev Rostov-Suzdali vürst oli Vladimir Monomahhi poeg — Juri Dolgoruki. Ta sai siin suure hulga maade omanikuks ja võttis ilma häbenemata pärusmaid ära ka kohalikelt bojaaridelt. Pärimuse järgi seisis Moskva asemel bojaar Kutška küla. Juri hõivas selle küla. Moskva-jõe kaldale kasvas väike linn — Moskva. 1147. aastal kostitas vürst Juri siin oma liitlast Tšernigovi vürsti. Moskva asus Suzdali- ja Tšernigovimaa piiril. Seepärast Juri piiras ta puuseinaga ning muutis kindluseks. Juri Dolgoruki oli toleaegeist vene vürstidest kõige tugevam. Ta pidas edukaid sõdu Volga bulgaarlastega ning alistas oma mõjule Novgorodi. Tal läks korda vallutada Kiiev ning ta suri Kiievi vürstina.

Andrei Bogoljubski ja võitlus bojaari-dega. Veel suurema võimsuse saavutas Rostov-Suzdalimaa Juri poja Andrei Bogoljubski ajal (1157—1174). Andrei alistas oma võimule naabervürstid ning tegi nad oma «kæaluseiks». Tema sõjaväed koos teiste vürstide,

ta liitlaste sõjavägedega võtsid «kilbile» (vallutasid rünnakuga) Kiievi. Kolm päeva kestis vana pealinna riisumine. Järgmisel aastal saatis Andrei sõjaväe Novgorodi alistama. Novgorodlased löid Suzdali sõjaväe rünnakud eduga tagasi ning see oli sunnitud Novgorodi alt suure kaotusega tagasi minema. Kuid Novgorod elas Suzdalimaalt sisseveetavast viljast. Andrei pani viljaveo Novgorodi seisma ning sellega sundis tema alistuma.

Kiiev sattus täielikku langusse pärast ta purustamist 1169. aastal. Seevastu omandas suure tähtsuse Suzdali linn Vladimir, mille Andrei tegi oma vürstiriigi pealinnaks.

Oma pealinna — Vladimiri linna — ehitas Andrei välja suure toredusega. Tema ajal Vladimiris ehitatud Uspenski katedraal on hiilgav näide vana-vene kunstist. Vladimiri lähedal oli vürsti kind-

lustatud mõis Bogoljubovo. Siin veetis suurvürst suurema osa oma ajast, mispärast ta saigi hüüdnimeks Bogoljubski.

Andrei püüdis suurendada oma võimu oma vürstiriigis. Teda häiris Rostovi ja Suzdali bojaaride võimsus. Seepärast ta eemaldas nad ning ümbritses end vähemtähtsate inimestega. Mittesilmapaistvad, «väikese sõrme tähtsusega» inimesed, kes olid palju kannatanud suurfeodaalide omavoli all, toetasid Andreid. «Parem vürsti õuel kõndida viiskudes kui bojaari õuel ilusates saabastes,» kirjutas üks neist hiljem. Bojaaridel oli suur mõju Suzdalis ja Rostovis, mille ümber asusid nende valdused. Seevastu Vladimiris ja tema ümbruskonda koondus käsitöölised elanikkond ja vürsti poole hoidev noorem družiina. Tuginedes nooremale družiinale ja linlastele, tegi Andrei katse ühendada lahus seisvaid Vene vürstiriike üheks riigiks, kaasa arvatud Kiiev ja Novgorod. Kuid majanduslike sidemete puudumisel Venemaa üksikute osade vahel osutus see võimatuks.

Andrei püües keskendada kogu võimu enda kätte ja omandada paremaid maid viis ta kokkupõrkele Suzdalimaa suurfeodaalidega. Aastal 1174 septsesid bojaarid vandenõu. Vandenõu eesotsas seisid Kutškovitšid, kellede vend oli vürsti poolt hukatud. Vandeseltslased tungisid Bogoljubovo lossi ning tapsid Andrei. Andrei tapmine oli signaaliks ülestõusule Bogoljubovos ja Vladimiris. Rahvastiku alamkihid said vürsti teenijate poolt tugevasti kannatada. Nüüd kasutasid nad võimu puudumist linnas, et õiendada arveid oma rõhujatega. Vürsti teenijate majad riisuti paljaks, paljud teenistuslastest tapeti.

Vladimir-Suzdali vürstiriigi tugevnemine. Pärast Andrei surma otsustasid Rostovi ja Suzdali bojaarid taotlema iseseisvust, keeldusid Andrei vendi vürstideks tunnistamast ning kutsusid vürstideks tema vennapoegi. Kuid Andrei noorem družiina ja Vladimiri linna rahvas ei tahtnud alistuda Rostovi ja Suzdali bojaarkonnale. Rostovi ja Suzdali bojaarid pidasid Vladimiri linna elanikke oma holopideks ning ähvardasid: «Põletame Vladimiri maha või saadame sinna possaadniku (asevalitseja).» Kuid Andrei Bogoljubski vend Vsevolod Jurjevitš (1176—1212) purustas alamate sõjasulaste ja linlaste toetusel bojaarid ning sundis neid teda vürstiks tunnistama.

Rostov-Suzdalimaa pealinnaks sai lõplikult Vladimir. Rostov-Suzdali vürstiriiki hakati nimetama Vladimiri vürstiriigiks.

Vsevolod võttis endale Vladimiri suurvürsti tiitli. Ta hoidis võimsalt oma «vanema au kogu seisuse — Vene vürstide — keskel». Novgorodlased olid sunnitud vastu võtma tema vennapoegi ja poegi, keda ta saatis neile vürstideks. Smolenski vürstid olid tema «kääaluseiks» ning käisid kuulekalt sõjaretkedel, kuhu ta neid saatis. Rjasani vürstid võttis Vsevolod kinni ja hoidis neid vangis ning pani nende asemele vürstiks oma poja. Kui rjaasanlased püüdsid vastupanu osutada, siis laastati Rjasani linn paljaks kõige julmemal kombel.

«Suurvürst Vsevolod,» pöördub suurvürsti poole teose «Lugu

Igori sõjaretkest» autor, «sa võid oma paatide aerudega Volga jõe laiali piserdada ja oma sõjameeste kiivritega Doni jõe tühjaks tõsta.»

Vsevolod sõdis mitu korda Volga bulgaarlastega. Suure sõjaretke korraldas ta polovetside steppi. Vsevolodi ajal kujunesid välja sõbralikud suhted Vladimiri vürstiriigi ja kauge Gruusia vahel. Vsevolod kasutas Gruusia meistrite abi Dmitrovski katedraali ehitamisel Vladimiris. Gruusia kroonikud kirjutasid Vladimiri suurvürsti võimsusest, «kellele allub 300 kuningat».

Bojaare kohtles Vsevolod niisama käskivalt kui ta vend Andreigi. «Tema,» räägib kroonikakirjutaja, «ei arvestanud oma tugevaid bojaare» («ei vaadanud nende näo järgi»).

Vsevolod oli tuntud hüüdnime all «Suurpesa», sest tal oli palju poegi. Pärast Vsevolodi surma sai iga ta poeg endale omaette «osa» (udelli), s. o. valduse Vladimiri vürstiriigi koosseisust. Edaspidi osastisriigid killunesid veel rohkem. Kiievi-Venemaast eraldunud Vladimir-Suzdalimaa lagunes ise reaks väike-vürstiriikideks. Vsevolodi poegade ajal ta jaguneks viieks, tema pojapoegade ajal aga juba 12-ks osastisvürstiriigiks. Vanem vürstiperekonna liige sai pealinna Vladimiri ja «Vladimiri suurvürsti» tiitli.

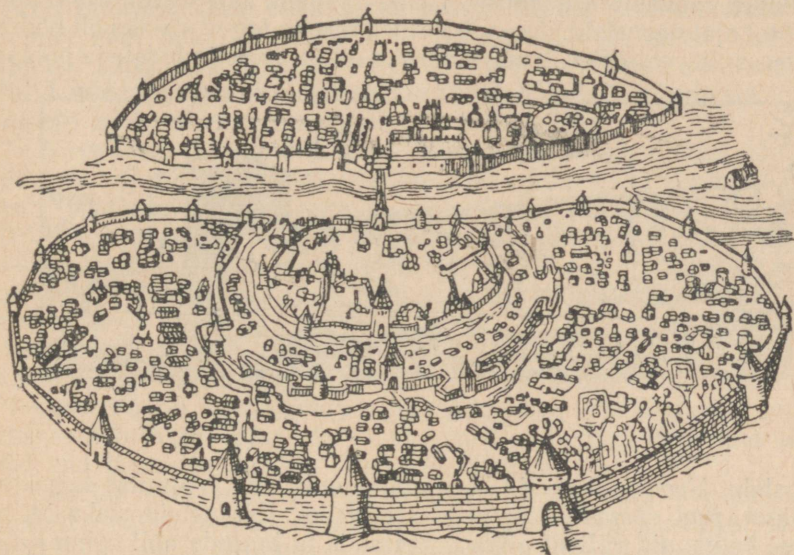
Mordva maade vallutamine. Pärast Vsevolodi jätkasid Vladimiri vürstid Okaa jõe ja Volga keskjooksu piirkonnas elavate rahvaste alistamist. Mordvalased säilitasid kaua oma iseseisvuse. Vladimiri vürstid tungisid mordvalaste kallale, põletasid maha mordvalaste külad, hävitasid viljakülvid, tapsid kariloomad, võtsid elanikke vangi. Asjatult peitsid mordvalased end metsatihnikuisse — nad leiti ka sealt üles. 1221. a. ehitas Vsevolodi poeg suurvürst Juri Vsevolodovitš Okaa jõe Volgasse suubumise kohal mordva linnakese asemele kindluse, mis sai nimeks Nižni-Novgorod (nüüd Gorki linn). Siit sooritasid Vene vürstid sõjaretki mordvalaste maadele. Mordvalased kaitsesid end visalt. Mordva vürst Purgas lõi lahinguis palju kordi Vene vürste. Ta tungis isegi Nižni-Novgorodi kallale ja põletas maha selle eeslinna, kuid kindlust ta vallutada ei suutnud. Vene vürstid karistasid tõrksaid julmalt. Nad rüüstasid mordvalaste maid, piinasid sõjavange surnuks, lasksid neid koertel lõhki kiskuda. Selliste abinõudega laiendasid Vene vürstid oma võimu võõraste maade üle.

§ 17. Novgorodimaa.

Suur Novgorod ja tema valdused. Põhjas eraldus XII sajandil Kiievi vürstiriigist Novgorodimaa.

Novgorod oli vanimaid slaavi linna. Ta asetses Volhovi jõe algusel Ilmeni järvest. Volhovi jõgi eraldas linna kaheks pooleks. Idapoolsel kaldal — Kauba-poolel — oli turg ja veetše väljak. Siia koondus peamiselt kaupmeestest, käsitöelistest ja lihttöelistest elanikkond. Läänepoolsel kaldal — Sofia-poolel — oli kindlustatud

linnus (kindlus), milles asus Sofia katedraal ja elas Novgorodi piiskop. Novgorodi juurest algas päris-Novgorodimaa, mis ulatus Oneega ja Laadoga järveni ning Soome lahe kaldani. Siin asusid maad, mis kuulusid Novgorodi bojaaridele ja kirikule. Sealt edasi algasid laialdased Novgorodi koloniaalvaldused, mis hõlmasid kogu meie maa põhjaosa kuni Uraali mägedeni. Novgorodi feodaalid piirdusid tavaliselt andamite kogumisega Põhjas elavailt rah-

Vana Novgorodi plaan. XVII saj. ikooni järgi.

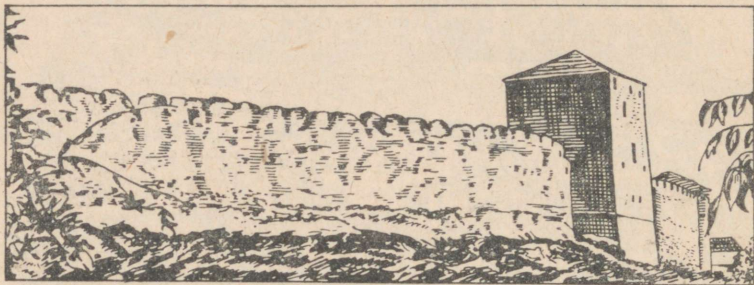
vailt, mõnikord isegi ainult üksikute retkedega ja juhusliku saagi vägivaldse kaasavõtmisega.

Novgorodimaa oli viljakohv. Seevastu kaubanduslikult oli Novgorodi asukoht soodus. Ta oli ühendatud jõeteede kaudu nii Balti merega kui ka tähtsaimate Vene linnadega. Geograafilise asendi poolest oli Novgorod loomulikuks vahendamispunktiks Lääne-Euroopa ja Venemaa vahel. Suurt kasu saades vedasid saksa ja rootsi kaupmehed Venemaale kalevit ja muid kangaid, samuti ka metalltooteid, ning vedasid Novgorodist välja toormaterjale: lina, kanepit ja karusnahku. Regulaarselt kaks korda aastas saabusid välismaa «külaliste» (s. o. kaupmeeste) karavanid Novgorodi: «suvised külalised» veetud kaudu mööda Neeva jõge, «talvised» — saaniteed mööda läbi Liivimaa. Sissesõitnud «saksa» ja «gooti» külaliste (s. o. Rootsile kuuluva Gotlandi saare kaupmeeste) jaoks oli Novgorodis ehitatud kaks hoovi — «saksa» ja «gooti» hoov. Baltimaade saksa linnad, kes kauplesid Põhja-Euroopa maadega ja eriti Novgorodiga, ühinesid liitu, mis sai hiljem, XIV sajandil, nimeks Hansa. Teiselt poolt müüsid Novgorodi kaupmehed vene käsitöö tooteid välismaa kaupmeestele ja sõitsid ise «piiri taha».

Novgorodi kaupmehed olid ka vahemeesteks väliskaubanduses Ida-Euroopaga, müües edasi välismaa meistrite töid ja muid «saksa» kaupu teistele Vene vürstiriikidele.

Vahetuseks oma kaupade vastu nõudsid välismaalased karusnahku. Uute jahimaade otsimisel hakkasid Novgorodi bojaarid ja kaupmehed tungima üha kaugemale kirdesse ning haarama enda kätte järjest uusi maid.

Põhja rahvaste alistamine. Põhja-Jäämere äärseis tundrais rändlesid tol ajal neenetsid. Neenetsite peamiseks tegevusalaks oli põdrakasvatus, kõrvaltööks äraelatamiseks oli jaht veelindudele ja polaar-

Novgorodi linnus. XIV saj.

rebastele. Neenetsid elasid koos sugukondadena. Vanimat sugukonnaliiget peeti šamaaniks, s. o. preestriks. Neenetsid uskusid, et nende šamaanid võivad pühade tantsude ja laulude abil vaime välja kutsuda, haigusi ravida ja tulevikku ennustada.

Lõuna pool tundraid, metsavööndis, elasid jahipidajate komide hõimud, kes olid tuntud permlaste nime all.

Põhja-Uraali mäenõlvakuil elasid rahvad, keda novgorodlased nimetasid jugralasteks. Selle nimetuse all tunti praegusi mansse (voguleid) ja hante (ostjakke). Nende maa oli kuulus karusloomade rohkuse poolest. Novgorodlased jutustasid, et seal langeb pilvedest vihma asemel alla väikesi oravaid ja põtru, kes sirguvad suuremaks ja jooksevad iga ilmakaare poole laiali.

Novgorodi bojaarid kogusid Novgorodi kehvikute ja oma holopide hulgast väesalgad, relvastasid need omal kulul ja saatsid riisumisekspeditsioonile Põhjas asuvaisse maadesse. Need väesalgad sõudsid jõgesid mööda paatides, mida nimetati «uškui'deks»; väesalgast osavõtjaid nimetati seepärast «uškuinikuteks». Uškuinikud tungisid Põhja elanike kallale, riisusid neid, võtsid ära karusnahad, töid kaasa naised ja lapsed ning müüsid need orjadeks. Selliste abinõudega alistasid Novgorodi bojaarid Põhjamaa rahvad ning sundisid neid maksma Novgorodile andamit karusnahkade.

Mitmel korral Põhjamaa rahvad püüdsid üles tõusta. Pärast üht niisugust ülestõusu saadeti Novgorodist jugralaste rahustami-

seks välja suur sõjavägi. Jugralaste vürst jäi peatuma kindlustatud linnakeses. Et aega venitada, saatis ta sõna Novgorodi vojevoodile: «Meie kogume raha ja soobleid ja muud vara maksu maksmiseks. Ärge hävitage oma alamaid!» Novgorodlased nõustusid ootama, kuid sel ajal hakkas jugralaste vürsti juurde linnakesse kogunema tema kaashõimlasi. Novgorodlaste eneste keskel oli äraandjaid, kes seisid ühenduses jugralastega. Nende kaasabil kutsus jugralaste vürst läbirääkimiste ettekäandel novgorodlaste pealikud linna ning tappis nad. Suuri vaevu jõudsid Novgorodi väeriismed Novgorodi tagasi. Kuid oma sõltumatust ei suutnud jugralased säilitada, sest tulid uued novgorodlaste väesalgad ning sundisid jugralasi nagu ennegi andamit maksma.

Novgorodi ühiskondlik kord. Novgorodi bojaarid haarasid Novgorodimaal ja vallutatud piirkondades enda kätte parimad kõlvikud. Nad harisid neid oma talupoegade ja holoppide abil. Talupojad pidid andma bojaaridele suure osa lõikusest (kuni poole — seepärast nimetati neid pooleterameesteks). Kasutades oma võimu, püüdsid bojaarid takistada pooleterameeste lahkumist oma mõisastest. Jahi-, kalapüügi- ja põllutöösaadusi andsid bojaarid võlgu Novgorodi rikkastele kaupmeestele ning kaupmehed müüsid need välismaale. Väikekaupmehed olid sõltuvad rikkast kaupmeeskonnast. Novgorodis oli arenenud käsitöö, kuid ka käsitöölised sattusid raskesse orjusse bojaaride ja kaupmeeste juures. Kehvikud palkasid end laevadele laadijateks ja sõudjateks.

Niiviisi said bojaarid ja kaupmehed kogu kasu koloniaalvallustest endile. Nemad ekspluateerisid Novgorodi elanikkonna vaeseid kihte — «lihtinimesi». Käsitöölised ja väikekaupmehed olid bojaaride ja kaupmeeste võlglast. Julm ekspluateerimine, mille osaliseks said «lihtinimesed», kutsus sageli välja nende tormilisi väljaastumisi valitsevate klasside vastu.

Vürst ja veetše Novgorodis. Rikkus võimaldas Novgorodi ühiskonna ladviku poliitilise võimsuse tugevnemist. Novgorodi bojaarid ja kaupmehed piirasid tugevasti Novgorodi vürsti võimu. Veetšel oli Novgorodis rohkem jõudu ja mõju kui teistes linnades, kuid veetšel olid peremeesteks bojaarid, kes juhtisid kõiki asju. XII sajandi esimesel veerandil saavutas Novgorodi veetše, juhitud bojaaridest, et kõiki tähtsamaid ametiisikuid hakati valima Novgorodi bojaaride hulgast. Niisuguseile tähtsaile järeleandmistele sundisid novgorodlased vürste jõuga. Aastal 1136, kui Novgorodis valitses Vladimir Monomahhi pojapoeg Vsevolod Mstislavitš, puhkes avalik ülestõus. Vürstile esitati palju süüdistusi: et ta ei kaitse talupoegi, et ta sõjas esimesena põgenes lahinguväljalt. Novgorodlased vahistasid Vsevolodi ja kogu ta perekonna ning vabastasid nad alles kahe kuu pärast. Vsevolod pidi Novgorodist lahkuma. Sellest ajast peale suurenes väga Novgorodi bojaaride võim. Kuid ilma vürstita novgorodlased läbi ei saanud. Vürst ja tema družiina olid Novgorodile vajalikud sõjalise jõuna võitluses välisvaenlastega. Kuid iga kord, kui vürst astus «Novgorodi tahte» vastu, «tegid

novgorodlased talle kummarduse», s. o. ajasid ta minema ning kutsusid valitsema uue vürsti oma äranägemisel.

Vladimiri suurvürstid püüdsid mitmel korral Novgorodi oma võimule alistada, kuid novgorodlased kaitsesid oma iseseisvust. Suurvürst Vsevolod Jurjevitsi poeg Jaroslav, kes valitses Novgorodis XIII saj. algul, rikkus jämedalt Novgorodi bojaaride õigusi ning kutsus nende hulgas enda vastu välja seesuguse meelepaha, et pidi linnast ära sõitma. Varajane külm hävitas sel aastal lõikuse Novgorodimaal. Jaroslav Vsevolodovitš võttis enda alla Suzdali- maalt kulgeva tee ega lasknud Novgorodi mitte ühtegi koormat vilja. Novgorodis algas nälg.

Novgorodi vürst Jaroslav Vsevolodovitš (oletatav kujutus).
XII sajandi lõpu fresko.

Novgorodlased kogusid kokku sõjaväe Toropetsi vürsti Mstislav Udaloj juhtimisel. Jaroslav aga ühines oma vennaga, Vladimiri suurvürsti Juri Vsevolodovitšiga, ning taganes Suzdali- maale. Otsustav lahing toimus Lipitsa jõel (1216). Novgorod- lased tulid vana kombe kohaselt hobuseilt maha, heitsid enestelt jalanõud ja liigsed kehakatted, tormasid vaenlase kallale ja hakkasid suruma Suzdali väge. Otsustaval hetkel astus lahingusse vürst Mstislav oma družii- naga ning raius kolm korda läbi vaenlase vägedest. Suzdallased löödi kiirele põgenemisele. Põge- nejate eesotsas olid vürstid Juri ja Jaroslav.

Lipitsa lahing kindlustas novgorodlastele nende «vabaduste» säilitamise. Iga uus Novgorodi kutsutud vürst pidi sõlmima novgorodlastega kokkuleppe («rjad»), mis kohustas teda mitte rikkuma Novgorodi tavasid. Vürstil ei olnud õigust sisse seada uusi makse ega omandada maid. Kogu valitsemine Novgorodi ja ta maade üle usaldati novgorodlastele. Vürst ei võinud neid vallandada «ilma süüta». Vürsti družiiina oli valitsemisest kõrvaldatud.

Veetše valis Novgorodi bojaaride hulgas possaadniku. Ilma possaadnikuta polnud vürstil õigust kohut mõista ega tähtsaid küsi- musi otsustada. Possaadnikule valiti abiks tuhatnik, kellele kuulus Novgorodi sõjaväe juhtimine ja kohtupidamine kaubanduslikes asjus. Isegi Novgorodi ülempiiskopi amet oli valitav. Possaadnik ja tuhatnik olid Novgorodi tegelikud valitsejad.

Kõrgeimaks võimuks Novgorodis oli veetše. Veetše kutsus ja ajas minema vürste, valis ametimehi, teostas õigusemõistmist. Vee-

tšele koguneti veetše kella helina peale. Mõnikord juhtus, et veetše koosolekud tulid ühel ajal kokku nii Kauba- kui ka Sofia-poolel ja võtsid vastukäivad otsused vastu. Mõlemate veetšede kokkupõrked leidsid siis aset Volhovi sillal.

Veetše ei väljendanud sugugi Novgorodi elanikkonna laiade hulkade nõudmisi. Veetšel olid tooniandjaiks feodaalid-bojaarid ja osalt ka rikas kaupmeeskond. Äraostu ja kostitamiste teel kogusid bojaarid endile parteid «lihtmeestest-kisakõrdest» ning nende kaasabil domineerisid veetšel. Töötavad massid Novgorodis olid sõltuvuses bojaaridest. Vahetevahel Novgorodi kehvikud tõusid üles oma rõhujate — bojaaride — vastu.

Niiviisi kujunes Novgorodimaal XIII sajandiks eri tüüpi feodaalriik. Suurmaaomanikud — bojaarid — liidus kaupmeeskonnaga haarasid kogu võimu enda kätte ning viisid vürsti tähtsuse äärmuseni alla. Kujunes omamoodi vabariik, milles peaosakuulus bojaarkonnale.

Novgorodi kultuur. Novgorodi feodaalide ja kaupmeeste kätte kogunenud suured rikkused ning läbikäimine Vene maade ja välismaalastega soodustasid kõrge kultuuri loomist Novgorodis. Selle mälestusmärkidenä on säilinud meie ajani kaunid ehitused, mis olid püstitatud Novgorodi vürstide, bojaaride ja kaupmeeste poolt. Üheks kõige tähelepanuväärivamaks mälestusmärgiks XII sajandist oli Nereditsa kirik, kaunistatud kunstilisest küljest suurepärase seinamaalidega; nüüd on see kirik purustatud fašistlike barbarite poolt. Novgorodis õitses kirjandus. Siin tehti juba XI sajandil katset koostada kroonika, analoogiline sellele, mis oli koostatud Kiievis. Alates XI sajandi lõpust peeti Novgorodis kroonikat, millesse kirjutati üles linna tähtsamad sündmused. Mälestus Novgorodi endisest hiilgusest on säilinud böliinades «rikkast

Vürst Jaroslav Vsevolodovitši kiiver, mis leiti Lipitsa lahingukoja lähedal. Oružeinaja palata (Relvade muuseum). Moskva.

Sofia katedraal
Novgorodis 1045. a.

külalisest» (kaupmehest) Sadko'st ja Vassili Buslajevist. Esimeses meenutatakse rikkalikku kaubandust ja Novgorodi kaupmeeste meretaguseid sõite, teises — kärarikkaid kokkupõrkeid veetšel.

Pskov. Novgorodile alistatud linnade hulgast tugevnes XII sajandil Pskovi linn. Pskovi ja Baltimaa saksa linnade vahel käis elav kauplemine. See kauplemine soodustas Pskovi bojaaride ja kaupmeeste rikastumist ja tugevnemist. Järk-järgult saavutasid nad täieliku sõltumatuse Novgorodist.

Seesmise korra poolest meenutasid Novgorod ja Pskov Lääne-Euroopa vabalinnu. Kuid oli ka oluline erinevus. Lääne-Euroopa linnades oli võim täielikult kaupmeeste ja suurte töökodade omanike käes. Novgorodi ja Pskovi rikkused tulid laialdastelt maavaldustelt, kust nad said toorainet Läänega kauplemiseks. Võim kuulus Novgorodis ja Pskovis seepärast maaomanikele-feodaalidele (bojaaridele ja kirikule); nad jagasid ainult osaliselt võimu rikaste kaupmeestega, kes olid vahendajaiks nende ja Lääne-Euroopa kaupmeeste vahel.

§ 18. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XI—XII sajandil.

Gruusia XI—XII sajandil. Taga-Kaukaasia oli XII sajandil Kiievi-Venemaaga alalise läbikäimises.

XII sajandil tugevnes Taga-Kaukaasia maadest eriti Gruusia. Gruusias olid feodaalsuhted enam arenenud kui Kiievi-Venemaal. Gruusia feodaalid võtsid enestele talupoegade-kogukondlaste maad ning muutsid neid endid pärisorjadeks. Feodaalid ehtasid mägedesse losse ja valitsesid talupoegade üle. Talupoegade ülestõusud rõhujate vastu suruti maha relvastatud jõuga; «rahvas», kroonika-kirjutaja-munga väljenduse järgi, «oli täis hirmu oma isandate ees». Ainult ligipääsematus mägedes säilisid veel vabade talupoegade kogukonnad.

Kuningavõimu tugevnemine Gruusias, mis algas X sajandil, leidis vastuseisu suurfeodaalide poolt, kes püüdsid säilitada oma sõltumatust. Kuningaid toetasid väiksemad feodaalid ja kaupmeeskond. Väikefeodaalid vajasisid tugevat kuningavõimu oma talupoegade sõnakuulmises hoidmiseks, kaupmeeskonnale aga kindlustas Gruusia ühtsus võimaluse takistamatult kaubelda.

Gruusia ühinemist takistasid XI sajandil alanud turkmeenide-seldžukkide röövretked, kes tulid Kesk-Aasia steppidest Seldžuki soost sultanite (valitsejate) juhtimisel (sellest tulenebki nende nimi). Seldžukid vallutasid Pärsia, Mesopotaamia ja osa Väike-Aasiast.

Esimene seldžukkide laastav sissetung Taga-Kaukaasiasse (Armeeniasse) toimus 1048.—1049. aastal. XI sajandi 60-ndaist aastaist alates hakkasid seldžukid Gruusiale kallale tungima. «Nagu rohutirtsud hajusid turkmeenid üle kogu maa,» jutustab pealtnägija, «nad riisusid elanikke ja muutsid orjadeks. Nad jäid siia

kuni esimese lumeni, süües tühjaks maa, tappes kõiki, kes otsisid pääsemist mägedes, metsades ja koopais. Kes aga varjasid end lossides, hukkusid näljast ja külmast. Kui saabus jälle kevad, tulid turkmeenid uuesti. Keegi kogu maal ei külvanud ega korjanud lõikust; inimeste asemel elutsesid maal metsloomad. Elamud olid hävinud tules; jõed punetasid inimeste verest.»

Edukaks võitluseks seldžukkide sissetungi vastu oli vaja tugevat riigivõimu, mis oleks omavahel liitnud killustunud feodaalvaldused. See teostus Gruusia kuninga David Ehitaja (1089—1125) ajal. David astus võitlusse feodaalidega, kes mitmel korral püüdsid teda tappa. David lõi tugeva sõjaväe: ta organiseeris 5000-mehelise kaardiväe, asustas ümber Kubani-äärseist steppidest 40 000 polovetsi ja moodustas nendest alalise sõjaväe. Ta alistas oma võimule ka Kaukaasia mägirahvad.

Ühendanud Gruusia, astus David võitlusse seldžukkidega. Seldžukid aeti Gruusiast välja. 1122. aastal läks Davidil korda liita oma valdustega Tbilisi, mis selle ajani oli muhameedlaste võimu all. David hakkas levitama oma võimu ka naabermaadele: alistas Aserbaidžani, käis sõjaretkel Armeenias, kuhu teda kutsus kohalik armeenia elanikkond, kes nägi grusiinlastes päästjaid seldžukkide ja teiste võõramaiste vürstide ikkest.

David organiseeris Gruusia valitsemise tsentralistlikul alusel. Riik jaotati ringkondadeks eristavide valitsuse all. Anti välja seaduste kogu. David vallandas ja määras piiskoppe. Gruusias võttis kord-korralt maad rahulik elu. Kaubandus elustus. Armeenias asustati ümber hulk käsitöölisi. Gruusia siidkangaste kuulsus ulatus kaugele üle maa piiride. Neid veeti välja isegi Konstantinoopolisse. David ehitas uusi linnu, nende hulgas ka Gori, uuendas sildu ja veejuhtmeid, püstitas paleesid ja muid hooneid. Oma tegevuse eest sai ta Ehitaja hüüdnime. Gruusia kroonika iseloomustab David Ehitajat järgmiselt: «Ta tõusis kõrgele üle kõigi maade kuningate; tema vasak käsi hoidis merd ning parem puhkas jõgedel. Lahinguis ta sarnanes lõviga.»

Davidi järeltulijad laiendasid oma valdusi Armeenias kuni Erzerumini. Erilise hiilguse saavutas feodaalne Gruusia kuninganna Tamara (1184—1213) ajal. Tema pidas võitlust feodaalidega ning säilitas võimu ainult suurte järeleandmistega hinnaga vägevaimaile feodaalidele, kohustades maad valitsema koos suurfeodaalide nõukoguga.

Tol ajal võttis Gruusia enda alla laialdase maa-ala Mustast merest Kaspia mereni ja Kaukasuse mäeahelikust Erzerumini. Tamara ajal liideti Gruusia külge mõned Pärsia maa-alad. Gruusia etendas suurt osa Ida-Euroopa ja Aasia riikide hulgas. Kujunesid sidemed ka Suzdali-Venemaaga. Tamara esimeseks meheks oli Andrei Bogoljubski poeg Juri.

Varsti pärast Tamara valitsemist algas Gruusia langus. Feodaalid tugevnesid uuesti. Kuid eriti raske hoobi andis Gruusiale mongolite sissetung.

Poeet Sota Rustaveli. Tamara aeg oli suureks kultuuri õitsenguajaks Gruusias. Gruusia asus Lääne- ja Idamaade vaheliste väga elavate kaubateede ristumiskohal. Seetõttu kujunesid tal juba varakult tihedad sidemed Väike-Aasia, Pärsia ja Bütsantsi kultuurikeskustega. Noored Gruusia feodaalid sõitsid õppima Konstantinoopolisse. Levisid teadmised arstiteaduse, astronoomia ja teiste teaduste alalt. Tekkis tähelepanuväärt gruusia arhitektuur. Omandades ja ümber töötades mõndagi naabermaade kultuurist, avaldas gruusia kultuur omalt poolt suurt mõju naabermaadele. Nii oli gruusia kultuur alalise vastastikusel mõjutusel naabermaade kultuuriga. Haridus tegi Gruusias XII sajandil suuri edusamme. Avati koole. Arenes kirjandus. Tamara ümbritses end luuletajatega. Nende hulgas oli esimene koht suurel gruusia luuletajal Sota Rustavelil. Tema kuulsa loomingu «Kangelane tiigrinahas» on ülemaailmne tähtsus.

Sota Rustaveli sai hariduse Kreekas ning oli haritumaid Gruusia feodaale. Ta oli kuninganna Tamara õukonnas ja kuulus tuliste kuningavõimu suurendamise pooldajate hulka. Pärimuse järgi ta aitas Tamarale palju kaasa tema võitluses tõrkuvate vasallidega ning tõmbas seega endale ülemkihi sellise vihavaenu, et pidi minema maapakku. Oma poemi, mis on kirjutatud XII sajandi lõpul, ta pühendas Tamarale.

Rustaveli ammutas inspiratsiooni gruusia rahvaluulest. Tema poemis leidis peegeldamist gruusia rahva sajandeid kestnud kangelaslik võitlus oma sõltumatus eest pärslaste, bütsantslaste, araablaste, seldžukkide ja teiste rahvaste vastu.

Teata: pärslased me üle
iialgi ei võimu saa!

hüüab poemi naiskangelane. Rustaveli ülistas gruusia vägilaste, kodumaa sõltumatus eest võitlejate rüütelikke kangelastegusid, õpetas olema vapper ja mitte kartma surma.

Parem hukkumine auga,
kui on häbi kuulsusetul teel.

Mõistes, et võitluses on vajalik ühinemine, ülistas Rustaveli sõjameeste sõprust ja vennalikkust.

Kes ei otsi teise sõprust,
enda vaenlane on see.
See, kes jätnud hädas sõbra,
maitseb häda kibedust.

Rustaveli on feodaalse killunemise tuline vastane, seepärast ta kutsus üles toetama kuningavõimu. Ühtlasi ta astus välja rõhutatud klasside kaitseks feodaalide omavoli vastu. Üks tema kangelasi käsib talitada oma rikkusega nii:

Neid sa kingi kodutuile ning ka orjad vabasta.
Orbudele anna küllust, kehvadele elu soodsust,
siis mind mäletavad hästi kõik, kes peavarju saanud.

Rustaveli poem on tõlgitud paljudesse keeltesse ja äratav meie päevini vaimustust.

Armeenia XI—XII sajandil. XI—XII sajandil oli Armeenias, samuti kui Gruusiaski, feodaalkord täiel õitsengul. Armeenia vaimulikkude ja Armeenia ülemkihi kätte olid koondunud määratu suured maavaldused. Ühest Armeenia piiskopist kirjutasi kaas-aegsed, et ta saatis iga päev künnitööle 800 atra, igaühe ees kuus härja. Talupojad olid muudetud pärisorjadeks ja tegid tegu.

X sajandist peale algas Armeenia lagunemine mitmeks sõltumatuks feodaalvürstiriigiks. Seda kasutas Bütsantsi keisririik ning, vallutades ühe vürstiriigi teise järel, liitis XI sajandi esimesel poolel kogu Armeenia oma valduste külge. Aga kui XI sajandi keskel hakkasid Armeeniale seldžukid kallale tungima, ei osanud Bütsantsi valitsus teda kaitsta. Seldžukid vallutasid Ani. Bütsantsi sõjavägi, kes katsus Armeeniat Bütsantsi võimu alla tagasi võita, sai lüüa ning sõjaväge juhatanud keiser võeti vangi. Seldžukkide sissetung tabas elanikkonda väga raskesti. Maa oli laastatud.

Ainult Armeenia kõrgmääelistes piirkondades säilisid väikesed feodaalvaldused. Puruvaeseks muutunud elanikkond päästis ennast väheligi pääsetavais mäekuristikes; siia põgenesid ka laostunud feodaalid. Ühinedes feodaalide juhtimise all, jätkasid armeenlaste rahvamalevad võitlust välisvaenlastega. Pikemat aega «Armeenia pojad, oma kodumaa kangelaslikud kaitsjad», J. V. Stalini väljenduse järgi, kaitsesid ennastsalgavalt oma mägesid ja kuristikke. Kõigist kauem kaitses oma sõltumatust mägede piirkond Sassuun.

Seldžukkide julmast laastamisest hoolimata ei jäänud Armeenia kultuurielu seisma. Armeenia kultuur, olles alalises kokkupuutes naabermaade kultuuriga, avaldas neile maadele oma mõju ja võttis omakorda vastu nende mõju.

Aserbaidžan XI—XII sajandil. Gruusia naabermaa Aserbaidžani põhjapoolses osas, Širvani piirkonnas, asus XI—XII sajandil širvan-šahhide (Širvani šahhide ehk kuningate) feodaalriik. XI sajandi viimasel veerandil sundisid seldžukid širvan-šahhe maksma neile andamit, kuid ei seganud end maa siseasjadesse. Gruusia kuningas David Ehitaja sooritas sõjaretke Širvanisse; sellest ajast said širvan-šahhid Gruusia vasallideks ja astusid temaga sõjalisse liitu. Seda liitu põhjustas mitte üksi Gruusia võit, vaid ka mõlema maa tihedad kaubandussidemed ja vajadus ühineda kaitseks välisvaenlaste vastu.

Aserbaidžani suureks kaubanduskeskuseks oli Derbendi linn Kaukasuse mäeaheliku ja Kaspia mere vahelise läbikäigu juures, mille kaudu toimusid kõik suhtlemised Põhja-Kaukaasia ja Venemaaga. Derbendi läbikäik oli kaitstud kindlate müüridega. Tähtsaks siidikasvatuse ja siidikaubanduse keskuseks oli Šemahha linn.

XI sajandil jõuab lõpule aserbaidžani rahva kujunemise protsess; see rahvas tekkis kohalike albaanlaste hõimude segunemise teel põhja poolt tulnud polovetsidega ja lõunast tulnud turkmeeni-

dega. Suurem osa albaanlastest võttis vastu muhamedi usu; need, kes säilitasid ristiusu, sulasid ühte armeenlastega.

Aserbaidžani kultuurile avaldas suurt mõju naabermaa Pärsia. Aserbaidžani feodaalid kõnelesid pärsia keelt; selles keeles kirjutasid ka kõik autorid. Kuid aserbaidžaanlased tõid palju omapära pärsia kultuurisse. Šota Rustaveli kaasaegseteks olid kaks silmapaistvat aserbaidžani poeeti — Nizami ja Hakani.

Nagu Rustaveligi, ülistas Nizami rüütellikke kangelastegusid ja sõjalist mehisust; tema teemadeks olid legendid Makedoonia Aleksandrist ja Pärsia muistseist kuningaist. Poemis Makedoonia Aleksandrist, mis on täis fantastilisi, muinasjutulisi üksikasju, mainitakse muu hulgas võitlust, mida ta olevat pidanud venelastega; selles on kajastunud mälestus venelaste sõjaretkedest Kaspia merele X sajandil. Hakani, lihtsa kangru pojapoeg, puusepa ja orjatori-kristlase poeg, oli hiilgav lüürik; temale kuuluvad kaunid, armastusele pühendatud värsid ja kiituseoodid, kuid tema loomingu meistriteoseks on «Vangla elegia», kirjutatud vanglas, kuhu ta oli heidetud tema peale vihastunud širvan-šahhi poolt.

Nizami ja Hakani kirjutasid pärsia keeles, kuigi nad olid põlis-aserbaidžaanlased, aga mitte sünnipärased pärslased. Nad aitasid palju kaasa pärsia kirjandusliku keele viimistlemisele. Nende loomingule avaldasid suurt mõju Aserbaidžani kultuurilised sidemed Gruusiaga.

Kesk-Aasia X sajandist kuni XIII sajandi alguseni. X sajandi lõpul purustati Samaniidide riik nomadiseerivate türgi hõimude poolt. Türgid segunesid kohaliku paikse rahvastikuga, kes osaliselt türgistus ning türkide keele omaks võttis. XII sajandi esimesel poolel tungisid idast Kesk-Aiasse kara-kitailased, suurearvuline rändrahvas, kellel oli kuni 40 000 kibitkat. Kara-kitailased hakkasid nomadiseerima Tšu jõe orus. Amu-Darja ja Sõr-Darja vahemiku paikse rahvastiku sõltuvus kara-kitailastest piirdus maksumaksimisega.

Horesm kujundas iseseisva riigi, kelle valitsejad kandsid horesm-šahhide, s. o. Horesmi kuningate tiitlit. Horesm-šahhid jõudsid kaitsta oma sõltumatust kara-kitailastest. Läänest tungisid horesm-šahhide valduste kallale turkmeenid-seldžukid, kuid said lüüa. Horesm-šahh Muhamedi ajal (1209—1220) kuulus tema riigi koosseisu Jõgedevahemik (Amu-Darja ja Sõr-Darja vahel) ning Põhja ja Ida-Pärsia.

VI peatükk.

MONGOLITE VALLUTUSED XIII SAJANDIL.

§ 19. Tšinghis-khaani riik.

Mongolite ühiskondlik kord XII sajandil ja XIII sajandi algul. XIII sajandil vallutasid mongolid Ida-Euroopa, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia. Mongolid elasid Sise-Aasia steppides, põhja pool Hiinat. Nad tegelesid karjapidamisega. Liha oli nende peamiseks toiduks. Nende lemmikjoogiks oli kumõss (märapiim). Kõrvaltööna äraelatamiseks oli ulukite kütmine, selleks korraldati ajujahte. Vilja mongolid ei külvanud ja peaaegu ei tarvitanud. Vajadus toita suurt hulka kariloomi sundis mongoleid heade ja rikkalikude söödamaade otsingul rändama paigast paika. Mongolid elasid liikuvais vildist kibitkades, mis pandi edasirännakuil vankreile, mille ette rakendati härjad. Edasiliikumise ajal elu kibitkades ei katkenud. Naised tegid nendes tuld ja valmistasid toitu; suits läks välja katuse avause kaudu. Kaugelt vaadates näis, nagu liiguks terve linn.

Esialgul rändlesid mongolid sugukondade viisi. Kariloomad kuulusid kogu sugukonnale ning neid hoiti ühiselt. Mitu kooselavat sugukonda moodustasid «hordi» ehk hõimu. Järk-järgult tekkis mongolitel eraomandus kariloomadele. Kujunes ebavõrdsus. Sõja puhuks valis hõim pealikuid ehk «vägilasi». Vahva ja rikka vägilase ümber kogunesid suured kaaskondlaste salgad. Kaaskondade pealikud haarasid sageli võimu oma hõimus ja said khaanideks. Khaanide, nende sugulaste ja kaaskondlaste kätte koonduis suur hulk kariloomi ja orje. Mongolid-kehvikud pidid töötama khaanide ja nende kaaskonna kasuks: pidid hoidma nende karja, valmistama kumõssi, pügama lambaid, vanutama vilti jne.

Sedamööda, kuidas suurenes rändühiskonna laiade hulkade ekspluateerimine, muutusid mongoli khaanid samasuguseiks feodaalideks, nagu olid maaomanikud Lääne-Euroopas ja Venemaal. Khaanidele kuulusid karjamaad ja suured karjad. Nende hõimukaaslased sattusid nende orjusse. Võimu alamate üle hoidsid khaanid alal oma kaaskondlaste abil.

Tšinghis-khaani riigi tekkimine. Üheks kuulsaks mongoli väejuhiks XII sajandil oli Jesugai, kelle sugukond rändles Taga-

Baikalimaa idaosas. Ta langes võitluses naaberrahva — tatarlastega. Ta alaealine poeg Temutšin ei suutnud pärast isa surma võimu enda käes hoida. Isegi lähimad sugulased jätsid ta maha. Ent kui ta sirgus suureks, tõmbas ta uljus tema juurde hulga võitluskaaslasi. Ta asus väikese, kuid vahva kaaskonna etteotsa. Ühe naaberkaani kaasabil purustas noor Temutšin tatarlased, hävitas peaaegu viimaseni kõik mehed, säästes ainult alaealisi, kes «polnud

Tatarlaste veokid. William of Rubruquis'i «Reisidest hommikumaile».

rattapulgast pikemad», ning muutis naised ja lapsed orjadeks. Hiljem ümberkaudsed rahvad kandsid tatarlaste nime üle sellele rahvale, kelle eesotsas seisis Tšinghis-khaan, ning hakkasid seda rahvast nimetama nii tatarlasteks kui ka mongoliteks. Pärast võitu tatarlaste üle hakkas Temutšin laiendama oma võimu teistele hõimudele. Mongoli feodaalide nõukogu kuulutas Temutšini ülemkhaaniks kõigi mongolite üle. Temutšin võttis endale uue nime — Tšinghis-khaan. Tema võimu all oli suur riik, mis oli tekkinud mitut tõugu mongolite, türkide ja mandžude hõimudest.

Tšinghis-khaani riik ei olnud ühtne. Kõik Tšinghis-khaani perekonnaliikmed said enesele eraldi valdused. Alistatud hõimud Tšinghis-khaan kas jättis nende oma vürstide võimu alla või jagas need oma kaaskondlastele. Iga valdus pidi andma Tšinghis-khaanile teatud arvu sõjamehi. Seepärast need valdused, kandsid nimetusi

antava sõjaväe suuruse järgi: sada-, tuhat-, musttuhatkond (kümme tuhat), ning vasallid jagunesid sadanikeks, tuhatnikeks ja musttuhatnikeks. Tuhatniku ja musttuhatniku võimu all oli väiksemaid feodaale. Sellest killustatusest hoolimata hoidis Tšinghis-khaan kindlalt enda käes ülemvõimu riigis. Oma kaaskonnast ta organiseeris hästikorraldatud ihukaitseväge ja tugines sellele. Tal oli väga hea sõjavägi, kes üllatas oma lahingurivi korrapärasusega. Sõjaväed astusid välja jaotatuina kümne-, saja- ja tuhandekaupa oma kümnikke, sadanike ja tuhatnike juhatusel all. Peajõu moodustas vibude ja nooltega varustatud ratsavägi. Hiinlastelt olid mongolid omandanud kõrge sõjatehnika. Linnade piiramisel kasutasid nad piiramismasinaid kivide ja põleva vedelikuga täidetud nõude viskamiseks ning taraane müüride lõhkumiseks.

Tšinghis-khaani loodud riik oli sõjaline riik, tema peamiseks eesmärgiks olid sõjad ja vallutused. «Naabrite rikkused,» kirjutas Engels, «äratavad rahvaste ahnust, kellel rikkuste omandamine osutub juba üheks peamiseks elu eesmärgiks. Nad on barbarid: rööv näib neile kergemana ja isegi austatavamana kui loovtöö. Sõda, mida enne peeti ainult kätemaksuks kallaletungi eest või kitsaks muutunud maa-ala laiendamiseks, peetakse nüüd palja röövimise enese pärast, see muutub alatiseks elatusaruks.»¹

Kesk-Aasia vallutamine. Ühendanud rändrahvaste hõimud, asus Tšinghis-khaan ümbruskonna maade vallutamisele. Tšinghis-khaani poeg Džutši alistas Lõuna-Siberi rahvad: kirgiisid Ülem-Jenisseil, burjaadid Baikali järve ümbruses ja teised. Siis algas Hiina vallutamine ning mõne aasta pärast pealetung Kesk-Aasiale. See pealetung tõi kaasa mongolite kokkupõrke horesm-šahhi Muhamediga. Muhamed ei suutnud mongoleile tugevat vastupanu osutada. Tema riik oli lõhestatud seesmiste rahutuste tõttu. Selle riigi koosseisu kuuluvad mitmest hõimust rahvad olid omavahel vaenujalal. Sõjaülemad, ringkondade valitsejad ja kõrgema vaimuliku seisuse esindajad, kes kartsid kaotada oma feodaalvaldusi, reetsid peaaegu kõikjal kodumaa ja andsid äraandlikult linnad Tšinghis-khaanile.

¹ F. Engels, Perekonna, erzõmanduse ja riigi tekkimine. Tallinn 1946, lk. 164.

Tšinghis-khaan. Hiina miniatuur Ajaloomuuseum.

Pärast esimesi kaotusi põgenes Muhamed Horesmist ja suri ühel Kaspia mere saarel. Saatuse hooleks jäetud Horesm jäi saagiks vallutajaile, hoolimata elanike meeleheitlikust vastupanust. Samarkand, Buhaara ja teised linnad vallutati mongolite poolt ning purustati hirmsasti. Maa laastati. Üks suurimaist paisudest (Murgabi) hävitati. Veetajäämise tagajärjel tühjenes täielikult Mervi linn. Kogu Muhamedi riik läks Tšinghis-khaani kätte. Tema võimu alla kuulus ka suur osa Pärsiast.

Sõjaretk Taga-Kaukaasiasse ja Musta mere äärseisse steppidesse. Pärast seda läksid mongoli sõjaväed Tšinghis-khaani väepealike juhtimisel Taga-Kaukaasiat ja Kaukaasiat vallutama. Nad laastasid Aserbaidžani, Armeenia ja Gruusia ning tungisid polovetside steppidesse. Polovetside khaanid pöördusid abipalvega Vene vürstide poole. «Kui teie meid ei aita,» ütlesid nende saadikud, «siis täna tapetakse maha meid ja homme teid.»

1223. a. Vene vürstid eesotsas Kiievi vürstiga astusid välja steppi, vastu mongolitele või, nagu neid venelased hakkasid nimetama, tatarlastele. Tatarlased hakkasid taganema ning meelitasid Vene väe ikka sügavamale steppi. Venelased ja polovetsid läksid kuni Kalka jõekeseni, mis suubub Aasovi merre. Vene vürstide vahel puudus üksmeel. Kõige vahvam neist, Mstislav Udaloj koos mõnede noorte vürstide ja polovetsidega astus tatarlastega lahingusse, hoiatamata teisi vürste. Algas lahing. Venelased hakkasid võitma. Eriliselt silmapaistev oli lahingus Daniil Romanovič Galiitsiast, sellal veel täiesti nooruk. Ta sai haavata, kuid lahinguhoos ta ei märganudki haava. Kuid polovetsid ei pidanud tatarlaste survele vastu, pöördusid põgenema ning löid venelaste väe segi. Lüüasaamine oli täielik. Mstislav ja Daniil pääsesid vaevalt põgenema. Sellal Kiievi vürst ja teised vürstid, kes ei võtnud lahingust osa, seisid kindlustatud laagris ühel naabruses asetseval künkal ega liikunud paigast, kuigi nägid õnnetust pealt. Tatarlased tungisid ka neile kallale. Venelased kaitsesid end kolm päeva, kuid olid sunnitud alla andma. Vürstid lubati jätta ellu, kuid lubadust ei peetud ning nad tapeti. Pärast Kalka võitu liikusid mongolid Volgale ning tungisid Volga-äärsete bulgaarlaste kallale. Siin tabas neid ebaõnn ning nad läksid Kasahhi steppide kaudu Mongooliasse tagasi. Oma viimaseil elupäevil jätkas Tšinghis-khaan sõda Hiinaga.

Nii kujunes Mongoolia steppides tugev sõjaline riik. Kultuursete maade vallutamine ei saanud jätta mõju avaldamata mongolite elule-olule ja nende riigi struktuurile. Eriti tugevat mõju avaldas Hiina vallutamine. Tšinghis-khaan kasutas Hiina ametnike kaasabi oma hiigel-impeeriumi riigiaparaadi paremaks korraldamiseks.

§ 20. Ida-Euroopa vallutamine.

Vene maade vallutamine mongolite poolt. Tšinghis-khaan suri kõrges vanaduses (aastal 1227). Tema surma momendil kuulusid

ta riigi koosseisu: päris-Mongoolia, Põhja-Hiina, Lõuna-Siber, Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia.

Pärast Tšinghis-khaani jagunes tema riik mitmeks suureks valduseks ehk ulussiks, mis olid jaotatud tema poegade ja pojapoegade vahel. Tšinghis-khaani troonipärijaks, «suurkhaaniks», tunnistati tema kolmas poeg Ugedei. Tema sai valitsemiseks Mongoolia ja Põhja-Hiina. Teised Tšinghis-khaani perekonnaliikmed allusid Ugedele. Tšinghis-khaani teine poeg Tšagatai sai endale Horesmist ida pool asuva Kesk-Aasia — praeguse Usbekistani, Tadžikistani ja osa Kasahstanist. Teiseks suureks mongoli riigiks praegusel NSV Liidu territooriumil oli Kuldhord, mille asutas Tšinghis-khaani pojapoeg Batu. Batu sai endale kõik maad lääne pool Ir-tõši jõge, «kuhu ainult ulatusid mongoli hobuste kabad». Batu asus sõjaretkele läänepoolsete maade vallutamiseks. Tema hord läks 1236. aastal üle Uraali (Jaiki) jõe, tungis Volgaäärsete bulgaarlaste maale ning laastas seda julmalt.

1237. aastal tungisid tatarlased Rjasani vürstiriigi piiridesse. Killustatuna reaks üksikuiks vürstiriikideks oli Kirde-Venemaa jõuetu tatari hordide vastu. Vürstid ei osanud ühineda

võitluseks ühise vaenlase vastu. Vladimiri suurvürst Juri Vsevolodovitš (Vsevolod Suurpesa poeg) keeldus aitamast Rjasani vürste. Rjasan vallutati ja põletati maha. Siis rüüstasid tatarlased Vladimiri ning hajusid naabervürstiriikidesse, «niites inimesi maha nagu rohtu». Ühe kuu jooksul nad võtsid ära ja põletasid maha 14 linna, nende hulgas ka Moskva.

• Suurvürst Juri Vsevolodovitš seisis sõjaväega põhja pool Volgat avaral väljal Mologa jõe haru Siti kaldal. Tatarlased piirasid Vene sõjaväe ümber ja hävitasid ta. Suurvürst langes lahingus. Batu tahtis minna edasi põhja poole Novgorodimaale, kuid Novgorod oli hästi kaitstud läbipääsmatute metsade ja soodega ning

Vene sõjameeste relvastus XIII saj.
Ajaloomuuseum.

Batu pöördus Volga-äärseisse steppidesse. Teel lõunasse osutas talle tugevat vastupanu Kozelski linn, kes meeletult kaitses ennast seitsme nädala jooksul, mistõttu tatarlased nimetasid teda «kurjaks linnaks». Alistanud oma võimule polovetsid ja vallutanud Krimmi, piiras Batu 1240. aastal sisse Kiievi.

Vürstid jätsid Kiievi saatuse hooleks, kuid elanikud kaitsesid end mehiselt. Vankrite kägina, kaamelite karjumise ja hobuste hirnumise käras inimesed ei kuulnud üksteist. Tatarlased tagusid ööd kui päevad taraanidega müüre ning murdsid need viimaks läbi. Kuid kiievlased jätkasid võitlust müürimurrus; olles sunnitud taganema, ehitasid nad öö jooksul kesklinnas tara, ning tatarlastel tuli järgmisel hommikul ka see kindlustus vallutada rünnakuga.

Pärast Kiievi vallutamist tungisid tatarlased Galiitsia-Volõõnia vürstiriiki. Daniil Romanovitš ja teised vürstid põgenesid välismaale. Vladimir, Galitš ja teised linnad võeti ära. Tatari hordid laastasid seejärel Poolat. Batu ise läks Ungarisse, purustas Ungari kuninga sõjaväed ning suundus Tšehhimaale. Kuid vene rahva kangelaslik võitlus oli nõrgestanud tatarlaste hordid. Batul polnud enam endist jõudu ja, leidnud Tšehhimaal tugevat vastupanu, pöördus ta tagasi Volga-äärseisse steppidesse. Siin lõi ta Volga suudme lähedal üles oma laagri.

Vene rahvas oma böliinades on säilitanud mälestuse kangelaslikust võitlusest tatarlastega. Böliina-eepose kangelane Ilja Muro mets vabastab Kiievi teda piiravaist tatarlastest:

Ta lööb neid, murrab, lõpuni hukkab.
Ülejäänud tatarid sealt jooksu said,
soomülkais, jõgedes uppusid kõik,
jätsid maha oma koormad ja laagrid.

Tatari ike. Batu riik sai nimeks «Kuldhord», s. o. kuldne hõim. Aegamööda tatarlased (mongolid) sulasid ühte polovetsidega, võtsid neilt omaks türkide keele ning kujundasid nendega ühise hordi, kus räägiti türkide keelt. Vene vürstid aga kohustusid tatarlastele andameid maksma ning aitama neid oma sõjavägedega. Batu andis igale vürstile «jarlõki», s. o. kirjaliku tunnistuse vürstiriigi valitsemiseks. Vürstid hakkasid sõitma hordi oma vürstiriigi «jarlõkkide» järele. Üks esimesi sõitjaid oli Siti jões tapetud suurvürsti Juri vend Jaroslav Vsevolodovitš. Vanemuse tõttu oli tal õigus suurvürsti-aule ning Batu tunnistas ta Vladimiri suurvürstiks. Teised tatarlastele alistunud vürstid jäid samuti oma vürstiriikide etteotsa. Päralejõudmine Batu juurde hordi sündis alandavate tsere-mooniate saatel. Khaani telgi sissekäigu ees pidid vürstid kahe tule-riida vahelt läbi minema. Tatarlased arvasid, et tuli puhastab khaani juurde minejad kõigest kurjadest kavatsustest tema vastu. Kui keegi vürstidest keeldus seda kommet täitmast, siis tapeti ta kui kuriteo kordasaatja (nii tapeti Tšernigovi vürst Mihhail). Khaani telki sisse minnes pidi vürst kummardama maani khaani ees ja jääma põlvili kogu vastuvõtu ajaks.

Tähtsamasse Vene linnadesse määras Batu baskakid (valitsejad), kes rõhusid rahvast raskete maksude võtmisega ja riisumisega.

Allaheidetud maadest võetavate andamite suurendamiseks teostas suur-khaan Ugedei kõigis mongolitele allutatud maades rahvaloenduse. Selle loenduse alusel maksustati ka Vene maad veel raskemate andamitega. «Kes ei maksa,» ütleb kaasaegne, «see viiakse tatarlaste juurde, kus ta jääbki orjusse.» Andamite kogujad ja nende teenrid nõudsid endile kingitusi. Elanikkond pidi neid ka ülal pidama.

Rahvalaulu sõnade järgi ei heidetud armu viimasele vaeselegi. Andamite koguja võttis maksu kõigilt:

Kellel pole raha anda,
sellelt tema lapse viib;
kellel pole lapsukest,
sellelt tema naise viib;
kellel aga naistki pole,
selle ühes peaga viib.

Raskeist maksudest olid vabad ainult vürstid ja vaimulikkond.

Tatari andamite raskus kutsus Vene linnades välja ülestõuse, kuid vürstid, kartes kaotada oma vürstiriike, aitasid sageli ise tatarlastel neid ülestõuse maha suruda.

Novgorod jäi Batust vallutamata; seepärast, kui Novgorodi ilmusid tatari saadikud andamite nõudmisega, keeldusid novgorodlased neile makse maksmast. Novgorodi bojaarid, kes tatarlasi kartsid, sundisid kehvikuid alistuma. Tatarlased kirjutasid kõik linnaelanikud üles ja määrasid neile andamid kindlaks. Kogu andamite raskuse veeretasis bojaarid vaestele inimestele, «tegid endale kergeks, aga lihtinimestele raskeks».

Khaanid vabastasid õigeusu vaimulikud andameist ja andsid metropoliitidele jarlõkid, mis kaitsesid nende maavaldusi. Vaimulikud sisendasid kehvikule seepärast tatari feodaalidele alistumise vajadust. Venemaa töötav elanikkond kannatas sel moel kahekordset rõhumist — tatari ja ka vene feodaalide poolt.

Kõigist Vene vürstidest ainuüksi Daniil Romanovitš Galiitsiast ei sõitnud algul hordi kummardama Batu'd. Aga kui khaanilt tuli kuri käsk, pidi Daniil, tundes oma jõuetust, alistuma ja sõitma. Batu võttis ta vastu armulikult. «Oh, kurjem kurjast on tatarlaste austus!» hüüab sel puhul kroonikakirjutaja. Alandusega ostis Daniil oma vürstiriigi säilitamise, kuid ta ei leppinud sõltuvusega. Hordist tagasi jõudnud, hakkas ta valmistuma võitluseks, ehitama uusi linnu ja kindlustama vanu. Ta astus liitu Ungariga ja pöördus Rooma paavsti poole abi saamiseks vaenlase vastu, kes ähvardas kogu Euroopat. Et saavutada paavsti abi, nõustus Daniil isegi tunnistama paavsti vene kiriku peaks. Omalt poolt Rooma paavst tunnistas Daniili kuningaks. Kui aga Lääne-Euroopas veenduti, et tatari hädaoht on möödunud, ei tahtnud keegi venelastele appi minna. Siis katkestas Daniilgi läbikäimise paavstiga. Saanud teateid Daniili ettevalmistusest, nõudsid tatarlased, et kõik kindlus-

tused Galiitsia-Volõoniamaal lammutataks. Tugevasti kindlustatud Holm keeldus tatarlaste nõudmisi täitmast, kõik teised kindlused aga lõhuti maha.

Tatarlaste poolt toime pandud laastamised panid Vene maade majandusliku arenemise kauaks ajaks seisma. Haridus ja kultuur langesid tugevasti. Vene linnades hävisid tuleleekides paljud kunstimälestused ja teosed vana-vene kirjandusest.

Kuldhord XIII sajandi II poolel ja XIV sajandil. Kuldhordi koosseisu kuulusid Volga-äärsete bulgaarlaste maad, polovetsi stepid, Põhja-Kaukaasia, Horesm Kesk-Aasias ja Lääne-Siber kuni Irtõšini. Kuldhordi khaanide alluvuses olid ka Vene vürstiriigid. Kuldhordi pealinnaks oli Sarai linn (s. o. palee) Volga alamjooksul. Vangid-meistrid ehitasid Sarais tatari khaanidele toredad paleed, mille seinad olid kaetud suurepärase värviliste kahhelkividega. Linnas oli suur turg: siia sõitis kokku Vene, Pärsia ja isegi Lääne-Euroopa kaupmehi. Tatarlased ise jätkasid rändavat eluviisi, karjatades oma karju laialdastes steppides Doonau suudmest kuni Kasahstanini. Khaanid ise ei elanud alaliselt oma pealinnas, vaid suurema osa aastast veetsid paigast paika rändamisega.

Batu. Joonis hiina vaasil.

Kuldhord jagunes mitmeks hordiks ehk hõimuks. Iga hordi eesotsas olid vürstid — khaani vasallid. Ilma nende nõuandmise ja nõusolekuta ei võtnud khaanid midagi ette. Vürstid ja teised feodaalid ekspluateerisid oma kaashõimlasi, võtsid nendelt ära kariloomi ja karjasaadusi. Peale selle võtsid vürstid endale õiguse koguda eneste kasuks maksu mõnedelt vallutatud maakondadelt. Lõpuks võtsid paljud feodaalid täielikuks omandiks maid koos allaheidetud põlduhariva elanikkonnaga; see elanikkond oli kohustatud maksma feodaalidele obrokit ja töötama neile.

XIII sajandi lõpul saavutas suure võimu vürst Nogai, kes ühendas oma valitsuse alla suure hulga rändrahvaid. Tema pani troonile ja kukutas khaane. Pärast Nogai hukkumist tema hord lagunes.

Tatarlaste ladvik oli omandanud palju pärslastelt, hiinlastelt ja teistelt kultuursetelt Aasia rahvastelt. XIV sajandil tatari feodaalid võtsid vastu muhamedi usu ja levitasid seda usku tatari

elanikkonna laiades hulkades. Muhamedi usk oli tatari feodaalidele abinõuks nende võimualuse elanikkonna vaoshoidmisel.

Tatarlaste valitsemine mõjutas mõnevõrra vene feodaalide välist elu-olu. Nad võtsid tatarlastelt omaks idamaise riietuse (sõnad bašmakk, kaftan, kušak, kolpak on laenatud Idamaade keeltest), relvastuse ja nõud. Mõned tatari asutused püsisid Vene riigis kaua. Nii seadsid tatarlased sisse Venemaal «jaamad», s. o. reisimajad, kus peeti hobuseid khaani ametnike edasiviimiseks. «Postijaama küüdikohustus» säilis Venemaal mitme sajandi jooksul. Kuid tõelist kultuurilist mõju tatarlased-vallutajad venelastele avaldada ei saanud, sest nad ise seisis tunduvalt madalamal ühiskondlik-majandusliku ja kultuurilise arengu tasemel kui venelased. Sel ajal kui venelastel juba kauges minevikus oli välja arenenud põllumajanduslik kultuur, valitses tatarlaste juures veel primitiivne rändkarjapidamine. Tatarlaste röövretked laastasid eriti põllumajanduslikke rajooni ja viisid maa üldisele majanduslikule langusele. Vana-Venes hästi arenenud käsitöö oli peaaegu hävitatud, paljud käsitöölised olid tatarlaste poolt vangid viidud. Tatari ike avaldus raskelt vene elu kõigil aladel. Liiga suured maksud khaanide kasuks, baskakkide ja teiste khaani ametnike riisumised, tatarlaste salkade röövretked, mis toimusid esialgu peaaegu igal aastal, laostasid vene rahvast ning häirisid maa majandusliku arenemise käiku. Marxi sõnade järgi tatari ike mitte ainult rõhus, vaid ka solvas ning kuivatas hinge rahval, kes oli langenud ta ohvriks.

Kuid tatari ike ei suutnud lämmatada vene rahva rahvuslikku iseteadvust ja tatarlased tundsid alati vihavaenu endi kui orjastajate vastu. Tatarlased kulutasid oma jõu võitluses venelastega ja see päästis Lääne-Euroopa rahvad tatarlaste vägivaldse sissetungi eest. «Barbarid ei julgenud jätta oma selja taha orjastatud Venemaad ja pöördusid tagasi itta oma steppidesse. Tekkiv haridus oli päästetud lõhkikärastatud ja hingevaakuva Venemaa poolt» (P u š k i n).

Vabanemine tatarlaste valitsemise alt sai vene rahva järjekordseks ajalooliseks ülesandeks.

§ 21. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia mongolite võimu all.

Taga-Kaukaasia vallutamine tatarlaste poolt. Uheaegselt Vene vürstiriikidega vallutasid tatarlased Armeenia, Gruusia ja Aserbaidžani. «Suurearvuliselt nagu rohutirtsud» hajusid tatarlased üle Taga-Kaukaasia ja Kaukaasia mägede ning orgude. Linnade vallutamisel tapeti maha kõik täisealised mehed, välja arvatud käsitöölised, kes muudeti orjadeks. Naisi ja lapsi jagasid endi vahel tatari sõjamehed. Kogu maa jaotati tatari vürstide vahel. Ligipääsmatud kindlused mägedes hõivati tatarlaste poolt. Taga-Kaukaasias osutasid vallutajaile kõige tugevamat vastupanu töötajad. Armeenia ja gruusia vürstid, nagu vene vürstidki, ruttasid sõitma Batu'd

kummardama. Batu andis ka neile jarlõkid vürstiriikide peale, nõudes andamit ja sõjamaksu. Armeenias, Aserbaidžanis ja Gruusias teostati samuti kui Venemaalgi rahvaloendus. Tatari maksukogujad, kaasaegsete sõnade järgi, «nõudes üle jõu käivaid makse ja viies sellega inimesi kerjamiseni, hakkasid piinama neid ja pigistama nagu tangidega; peitupugejad püüti kinni ja surmati.» Vaeseilt võeti lapsed ja müüdi välismaa kaupmeestele. Vürstid aitasid tatarlastele kaasa, ja nagu räägib kroonikakirjutaja, «riisusid ja tegid paljaks vaeseid ning nende väljapressitud varade eest ostsid endile kalleid riideid, riietusid nendesse, sõid, jõid ning käitusid hooplevalt». Armeenia ja gruusia vaimulikud said samuti Batu'lt maksudest vabastamise ja toetasid ta võimu.

Niiviisi oli kogu Taga-Kaukaasia tatarlaste võimu all. Nagu Venemaal nii ka siin kannatas elanikkond kahekordse rõhumise all — tatari ja oma feodaalide poolt.

Kesk-Aasia mongolite võimu all. Kesk-Aasia, millest suurem osa pärast Tšinghis-khaani surma kuulus Tšagatai ulussi koosseisu, paranes kord-korralt julmast rüüstamisest, mille tõi kaasa mongolite sissetung. Samarkandis ja Buhaaras elustus jälle kaubandus. Kuid ka siin andsid mongoli valitsejate liiga suured maksud end raskesti tunda. Neist maksudest olid vabastatud ainult kohalikud feodaalid-maaomanikud: mongoli khaanid ja printsid andsid neile erilised kaitsekirjad (jarlõkid) ning keelasid nende tagakiusamise.

Maksude ja teoorjuse kogu raskus langes kehvikuile — talupoegadele ja käsitöölisele. Nendel lasus ka tatari ametnike ülalpidamine. Käsitöölised pidid tasuta andma riigilaekasse oma tooteid: relvi, kangaid jm.

Üle jõu käivate maksude ja koormiste raskus kutsus Buhaaras välja suure ülestõusu. Ülestõusu etteotsa astus Mahmud, käsitööliline sõelade valmistamise alal, kes elas Tarabi külas Buhaara lähedal (sellest tema hüüdnimi Tarabi). Ülestõusust võtsid osa linna käsitöölised ja ümbruskonna külade talupojad. See polnud suunatud ainuüksi baskakkide, s. o. tatari ametnike vastu, vaid ka kohalike feodaalide vastu. Baskakid aeti Buhaarast minema. Mahmud hõivas linna ning ajas Buhaarast välja kõik feodaalid ja rikkad. Ülestõusnute vastu ühinesid tatari ja buhaara feodaalid. Algul said nad suure kaotuse osaliseks. Kirvestega varustatud talupojad jälitasid ja tapsid põgenevaid vaenlasi. Kuid Mahmud ise langes lahingus. Hoolimata üksikuist kordaminekuist suruti ülestõus maha.

VII peatükk.

VOITLUS SAKSA JA ROOTSI FEODAALIDEGA.

§ 22. Saksa feodaalide vallutused Baltimail.

Saksa rüütlite tung itta. Sel ajal kui idast tungisid meie maale mongolite hiiglaväed, ähvardas teda läänest suur hädaoht saksa ja rootsi ristirüütlike poolt.

Uute maade ja pärisorjade otsingul alustas saksa rüütelkond XII sajandil pealetungi ida poole.

Balti mere lõunarannik Vislast kuni Elbe suudmeni oli sel ajal asustatud lääneslaavlastega. Lääneslaavlasted olid paganad. Seejärel maskeerisid saksa rüütlid oma vallutusplaane püüdega pöörata slaavlaste ristiusku.

Sakslased tungisid slaavlaste maade kallale, ehitasid sinna losse, ristisid slaavlaste mõõga ja tule abil ning muutsid nad oma pärisorjadeks. Järk-järgult vallutati sakslaste poolt kõik slaavi maad Elbest ida pool kuni Poola ja Leeduni. Slaavlasted osalt hävitati, osalt muudeti pärisorjadeks.

Pärast lääneslaavlaste maade vallutamist suunasid saksa rüütlid oma jõupingutused Balti mere ida- ja lõunarannikule. Siin elasid leedu hõimud ja nende naabruses liivlasted (sel'est nimetus Liivimaa ehk Livonia) ja põhja pool — eestlased (Eestimaa ehk Estonia). Nende hõimudega asustatud maad nimetati tervikuna harilikult Liivimaaks — liivlaste nime järgi.

Daugava (Zapadnaja Dvina) äärne maa oli sõltuv Polotski (Vene) vürstidest, kellele elanikud maksid andamit. Põhja pool asuvad hõimud olid sõltuvad Novgorodist.

Mõõgavendade Ordu. XII sajandil tungisid Baltimaile saksa kaupmehed karusnahku üles ostma ning ehitasid endile Zapadnaja Dvina suudme lähedale kauba-asundused. Et võõral maal tugevamini kanda kinnitada, kasutasid sakslased ära ristiusu. Liivimaaale tulid misionärid ristiusku kuulutama. Jutlustamisel ei olnud aga edu. Siis kuulutasid sakslased paavsti toetusel ristisõja liivlaste vastu. Põhja-Saksa linnade kaupmehed, kes olid huvitatud Liivimaa vallutamisest, andsid ristirüütlikele laevu.

Kui saabus Liivimaale määratud piiskop ristirüütlite väesalgaga, ütlesid liivlased temale: «Lase sõjavägi koju minna, veena sõnadega, aga mitte keppidega.» Ägedas lahingus löid saksa rüütliid liivlasi, kuid hobune viis piiskopi enese vaenlaste ridadesse ning ta raiuti nende poolt surnuks. Sakslased maksid julmalt kätte, rüüstates maad ja sundides liivlasi end ristida laskma. Uus piiskop Albert nägi, et juhuslikud ristirüütlite röövretked ei too kaasa maa täielikku alistumist. Seepärast ehitas ta Zapadnaja Dvinaa suudmesse kindlustatud Riia linna (1201) ning asustas selle Saksa maalt kutsutud kolonistidega. Tema palvel lubas paavst asutada erilise Mõõgavendade rüütliordu (ühingu), kelle liikmed pidid elama Liivimaal ja relvade abil levitama ristiisku. Seda ordu hakati hiljem nimetama Liivi Orduks. Ordu ülem kandis ordumeistri nimetust. Orduste astusid saksa väikemõisate aadlikud, kes lootsid võidetud maal rikastuda. Rüütliid hakkasid Liivimaal losse ehitama, sunniviisil rahvast ristima ning oma pärisorjadeks muutma. Rüütlite kaitse all asusid saksa kaupmehed kauplemise eesmärgil Liivimaale ja rajasid siin linnu.

Ukusumatud metsikused kaasnesid Baltimaade vallutamisega saksa rüütlike poolt. Tungides vastuhakkava hõimu maa-alale, jaotasid sakslased oma sõjaväe mitmeks jõuguks, kes valgusid kõikjale laiali teedel, küldes ja maakondades, põletasid ja laastasid kõik, tapsid viimseni kõik mehed, viisid orjadena kaasa naised ja lapsed, ajasid ära kariloomad; elanikud läksid nende eest metsadesse pakku ja talvel merejääle, hukkusid näljast ja külmast. Nii kirjeldab üks saksa kroonikakirjutaja Saaremaal saksa rüütlike poolt korraldatud tapatalgud: «Neid löödi kuni külani, põgenejaid aeti taga tänavatel ja majades, kisti majadest välja ja tapeti maha; need, kes end kaitstes olid roninud katustele ja puuriitadele, võeti kinni ja tapeti ära... Küllast väljudes aeti elanikke taga põldudel, tappes neid, ja põldusid mööda kuni nende püha hiieni, ja see püha hiis oli niisutatud nende verega... Tapetuid oli lahingukohal üle 500, kuid palju teisi oli tapetud põldudel, teedel ja teistes kohtades.»

Lahus elavad Liivimaa hõimud ei suutnud hästiorganiseeritud ordule vastu panna. Sattunud raskesse orjusse, pöördusid liivimaalased abipalvega Polotski vürstide poole. Polotski vürstid rahuldusid väikese andami saamisega liivimaalastelt, seepärast nende valitsemine, võrreldes sakslaste omaga, oli kerge. Koos liivimaalastega püüdsid nad mitmel korral röövvallutajaid minema ajada. Riia piiskop oli üksvahe isegi sunnitud Polotski vürstidele andamit maksma. Kuid rüütliid olid paremini relvastatud; neil olid kiviheitemasinad, mis venelastel puudusid. Polotski vürstide väljastumised lõppesid ebaedukalt.

Alistanud liivimaalased, hakkasid rüütliid laiendama oma võimu ka Vene maadele. Väga tugevat vastupanu saksa rüütlikele osutas Polotski vürstiriigi elanikkond. Hulljulge võitlusega iseseisvuse eest sai eriti kuulsaks üks Polotski väikevürstidest — Vjatško.

Pärast seda kui tema oma linn oli sakslaste poolt ära võetud ja maha põletatud, jätkas ta kangelaslikku võitlust. Rüütlid tungisid Vene linna Jurjevi (nüüdse Tartu) kallale. Selles kindlustas end vürst Vjatško. Sakslased piirasid Jurjevit piiramismasinatega, veeretaskid linna juurde puust piiramistornid ning kaevaskid müüri alt läbi. Kui osa müüri maha varises, siis nihutati murdekoha lähedale torn. Sissepiairatud keelduskid visalt alla andmast. Kui sakslased asuskid rünnakule, veeretaskid sissepiairatud läbi müürisse raiutud avause tuliseid rattaid ning süütaskid torni. Kuid sakslased tungisid sellesama avause kaudu linna; algas veresaun. Sakslased piirasid linna sisse ega lasknud kellelgi lahkuda elusalt. Jurjev valutati. Hukkus ka vürst Vjatško.

Pärast piiskop Alberti surma said sakslased korduvalt lüüa. Suure kaotuse osaliseks said rüütlid Leedu maadele tungimise katsetel. Mõõgavendade Ordu hakkas otsima liitlasi.

Teutooni Ordu. Liivimaa naabruses tegutses teine saksa ordu. Neemeni ja Visla vahel oli leedu hõimu — preislaste — maa. Sõjakad preislased tegid laastavaid röövretki naabruses asuvaile Poola maadele. Poola feodaalikid olid võimetud toime tulema preislastega ja pöörduskid abi saamiseks saksa Teutooni Ordu poole. Teutooni Ordu oli asutatud XII sajandi lõpul võitluseks muhameedlastega Palestiinas. Teutooni ordurüütlid nõustuskid paavsti loal meeleldi preislaste maale üle minema. Preislased elasid väikeste hõimudena, kelle eesotsas seiskid omaette vanemad. Nad ei osanud ühineda võitluseks rüütlike vastu. Sakslased aga astuskid välja ühendatud distsiplineeritud jõuna. Preisi väikevürstide linnakesed vallutati üsna kiiresti. «... XIII sajandi lõpuks,» ütleb Marx, «oli õitsev maa muudetud kõrbeks, külade ja haritud põldude asemele tekkisid metsad ja soomülkad, inimesed osalt tapeti, osalt viidi ära, osalt olid sunnitud välja rändama Leedusse.»¹

Rüütlid ehitaskid preislaste maal losse ja linnu ning hakkasid Saksamaalt kolonistide kohale meelitama. Teutooni Ordule tema sõjas preislastega appi tulnud sakslased said endile maatükke ning ehitaskid uued lossid. Seepärast suunduskid preislaste maale ikka uued salgad saksa kolonistide.

Preislaste mitmekordsed vastuhakud suruti maha, sest nende vahel puudus üksmeel. Kuid siiski olid mõlemad ordud (Mõõgavendade ja Teutooni Ordu) sunnitud ühinema, et jätkata oma vallutusi.

Mõõgavendade ja Teutooni Ordu ühinemine tugevdas väga saksa rüütlikeid ning oli suureks ohuks Vene maale. Novgorod ja Pskov olid löögi all. Neil linnadel tuli üheaegselt pidada rasket võitlust mitte üksi sakslastega, vaid ka rootslastega. Novgorodi ja Pskovi elanikud päästsid XIII sajandil Vene maad saksa ja rootsi feodaalide vallutusest.

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. V, стр. 344.

§ 23. Novgorodi ja Pskovi võitlus rootsi ja saksa feodaalidega.

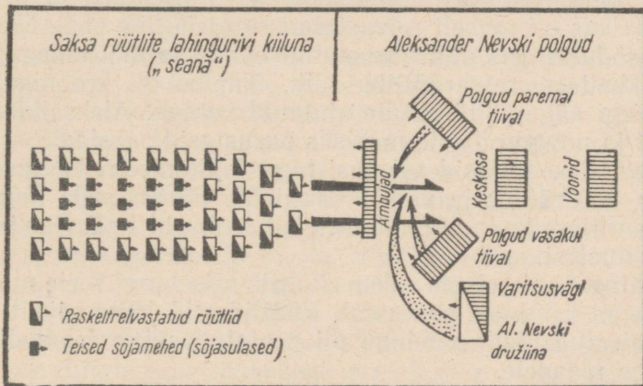
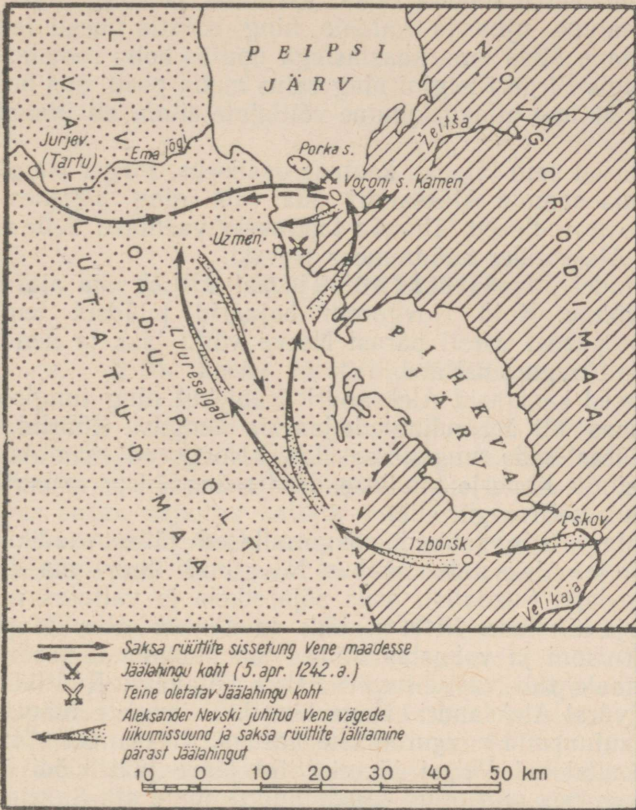
Võit rootslaste üle Neeva jõel. Rootslased püüdsid juba ammu vallutada veeteed Soome lahest Novgorodimaale. See oleks andnud nende kätte kogu kaubanduse Ida-Euroopaga.

1240. aastal võtsid rootslased ette sõjaretke krahv Birgeri juhtimisel, kes sel ajal valitses Rootsi kuningriiki. Kuid vaevalt said

Neeva lahing. Vanaaegne miniatuur.

nad Neeva suudme lähedal maale astuda, kui nende kallale tungis Novgorodi sõjavägi. Selle eesotsas seisis Novgorodi vürst Aleksander Jaroslavitš. Ta oli oma aja silmapaistvamaid vürste, ajas tatari khaanidega ettevaatlikku ja tarka poliitikat ning sundis Kuldhordis end austama. Ta oli vapper ja osav väejuht. «Aina võites ta oli võitmatu,» ütleb temast kaasaegne. Tema juhtimisel toimus lahing rootslastega Neeva jõel. Novgorodlased võitlesid

Jäälahing (5. aprillil 1242. a.).

suure mehisusega. Üks neist, Gavriila Oleksitš, sõitis vaenlast taga ajades laevalautrit mööda ratsa vaenlase laevale; koos ratsuga vette paisatuna ujus ta kaldale ning sööstis uuesti lahingusse. Novgorodlane Miša oma kaaslastega uputas kolm rootslaste laeva. Savva tungis Birgeri telgini ning raius maha posti, mis hoidis seda ülal; telgi äkiline allakukkumine võitlejate silma all innustas Vene väge.

Rootslased said täieliku kaotuse osaliseks. Birger ise oleks pea-aegu surma saanud Aleksandri oda läbi ning põgenes laevade juurde. Novgorodlased jälitasid taganevat vaenlast. Selle võidu eest sai vürst Aleksander hüüdnimeks Nevski.

Aleksander oli võimukas vürst ja sai aru, et sõja ajal on tarvis tugevat võimu. Kuid Novgorodi bojaarid püüdsid tema õigusi piirata. Seepärast varsti pärast Neeva võitu läks ta nendega tülli ning sõitis Novgorodist ära.

Sakslased kasutasid Aleksandri äraolekut ning tungisid Pskovi alla. Linnas oli äraandjaid bojaaride hulgas. Rüütlid hõivasid Pskovi. Pärast seda tungisid sakslased Novgorodi maa-aladele ning ehitasid sinna Koporje kindluse. Nad mängisid peremeest 30 kilomeetri kaugusel Novgorodist.

Jäälahing. Siis saatsid novgorodlased jälle saadikud Aleksandri järele. Aleksander saabus Novgorodi ühes oma družiinaga ja abivägedega Suzdalist, asus sõjaretkele ja vallutas ning hävitas Koporje kindluse. 1242. a. läks ta Pskovi alla, tappis maha saksa garnisoni ja vabastas linna. Siis tungis ta ordu valdustesse. Temale tuli vastu tugev Saksa sõjavägi. Rüütlid kiitlesid: «Võtame vürst Aleksandri kätega kinni!» Esimene eelvägede kokkupõrge ei kujunenud novgorodlaste kasuks. Aleksander võttis endale soodsa positsiooni Peipsi järvel. Siin järve jääl löödi 5. aprillil 1242 lahing, mis on tuntud «Jäälahingu» nime all. Sakslased astusid välja oma harilikus lahingukorras — «seana», s. o. kiiluna. Kiilu teravikus oli raskelt relvastatud ratsarüütlite salk. Nende järel tulid jalasõdurid, kes olid varustatud odade ja mõõkadega; tagalat ja tiibu kaitses ratsarüütlite salk. Taplus oli kroonikakirjutaja sõnade järgi «äge», jää oli üle ujutatud verega. Aleksander Nevski sõjakunst ja novgorodlaste mehisus purustasid sakslaste «sea».

Novgorodlased ajasid sakslasi taga 7 kilomeetri kaugusele, tappisid maha 500 rüütli ja võtsid vangi 50. Pärast seda lüüasaamist ruttasid sakslased rahu sõlmima. Nad loobusid Pskovist ja kõigest oma vallutustest.

Jäälahing pani seisma saksa rüütlite sissetungi meie maale ning päästis tema Liivimaa saatusest. Rüütlid olid Vene piirilt lõplikult tagasi paisatud. Selle võiduga oli peatatud saksa feodaalide liikumine Vene maadele.

VIII peatükk.

LEEDU SUURVÜRSTIRIIK.

§ 24. Leedu vürstiriigi tekkimine.

Majanduslike sidemete arenemisega üksikute piirkondade vahel algab Ida-Euroopas XIV sajandil väikeste feodaalvalduste ühinemine mitmeks suureks feodaalriigiks. Selle protsessi kiirendamiseks mõjus kaasa vajadus kaitsta end välisvaenlaste vastu. Nii tekkis Leedu suurvürstiriik, mis ühendas enda alla mitte ainult väikesed leedu vürstiriigid, vaid ka naabruses asuvad slaavi vürstiriigid.

Leedu hõimude ühinemine. Juba XII sajandil jõudsid leedulased välja sugukondlikust korrast. Nad jagunesid üksikuiks hõimudeks, millede eesotsas seisis väikevürstid ehk kunigased, kes teiste hõimuliikmete hulgas oma rikkusega silma paistsid. Kunigased olid koondanud endi kätte hulga kariloomi ja orje ning pidasid ülal rohkearvulist kaaskonda. Kunigaste ja nende kaaskondlaste asukohtadeks olid kindlustatud linnakesed, mis paiknesid metsapadrikuis. Saksa rüütlite poolt ähvardav hädaoht sundis üksteisest eraldunud leedu hõimused ühinema.

XIII sajandi keskel tõusis leedu väikevürstide hulgast esile Mindaugas. Jõu ja kavalusega eemaldas ta teised väikevürstid ning koondas enda kätte võimu kogu Leedu üle. Ta võttis ära ka mõned piiriäärsed Vene maad. Tema riigi pealinnaks oli Vene linn Novgorodok. Et saksa rüütleid enese poole meelitada, võttis Mindaugas silmakirjaks vastu ristiusu ning andis isegi osa Leedu maid ordule. Selle eest andis paavst talle kuningatiitli. Kui aga Mindaugas sai tugevaks, loobus ta niihästi ristiusust kui ka kuningatiitlist, tungis Leedu vägedega ordu valdustesse ning lõi rüütleid lahingus tugevasti. Leedulased pühisid oma võitu vanaaegse kombe järgi vangivõetud rüütlite põletamisega oma jumalate auks. Mindaugas tungis oma sõjaväega preislaste maale, rüüstas seda ja naabermaa-alasid Poolas. Teostades Leedu ühendamist, äratas Mindaugas enese vastu vaenu teistes leedu väikevürstides, kes tapsid ta.

Pärast Mindaugase surma jätkus tema poolt alustatud leedu

hõimude ühendamine üheks riigiks. Põhituumaks, mille ümber kujunes see riik, oli leedulaste hõim; nendega liitusid järk-järgult ka teised nendega suguluses seisvad hõimud, välja arvatud preis- lased, kes vallutati teutooni rüütlite poolt ja saksastati.

Leedu riik tugevnes eriti XIV sajandi alguses, kui tema etteotsa tõusis Gediminas, kes võitis endale Leedu suurvürsti tiitli. Gedi- minasel oli juba hästi distsiplineeritud sõjavägi, kes asendas endisi korrapäratuid maakaitsevägesid. Tema sõjavägi oskas õigesti pii- rata linnu, vallutada kindlustusi rünnakuga ja tarvitada piiramis- masinaid. Maa kaitseks ehitati lossid saksa eeskujul.

Ühendanud Leedumaa, hakkasid Leedu suurvürstid oma võimu laiendama ka naabruses asuvaile Vene aladele. Nende maa-alade elanikkond nägi Leedumaaga liitumises pääsemist tatari ikkest. Juba Mindaugase ajal sattus Polotsk sõltuvusse Leedust. Gedi- minase ajal vallutati Vitebski, Minski ja mõned teised maad. Pärast Gediminast sai Leedu suurvürstiks tema poeg Olgierd. See oli vene kroonika väljenduse järgi «meelitaja», s. o. kaval ja sala- lik valitseja, kes oskas kasutada asjaolusid ning osavasti teostada oma kavatsusi. Tema ajal vallutasid leedulased Kiievi, Tšernigov- Severskimaa ja suurema osa Volõõniamaast. Pärast Olgierdi liideti Leedu külge ka Smolenski vürstiriik. Nii tekkis suur ja tugev Leedu riik, mille koosseisu kuulus palju Vene maid. Tema pealinnaks oli Vilno.

Seega olid XIV sajandil Vene maad jagunenud kolmeks osaks: Kirde-Venemaa (Vladimir-Suzdalimaa kõigi tema koosseisu kuulu- vate vürstiriikidega ja Novgorodiga) oli Kuldhordi võimu all; Edela-Venemaa (Kiievi, Tšernigovi, Smolenski, Polotski ja Vladi- mir-Volõõnia vürstiriik) oli läinud Leedu võimu alla. Mis puutub Galiitsia vürstiriiki, siis selle vallutas XIV sajandi keskel Poola. XV sajandiks kujundasid idaslaavlased kolm suurt rahvast; igaühel neist oli oma keel. Slaavi hõimud, kes elasid Okaa ja Volga vahel ning põhja pool Volgat, poliitilise keskkohaga Vladimiris, kujun- dasid suurvene, või nagu meie teda nimetame, vene rahvuse; need, kes elasid Pripjati ja Zapadnaja Dvinaa vahel ning sõltusid Lee- dust, moodustasid valgevene rahvuse; Lõuna-Vene maades kujunes ukraina rahvus, keskusega Kiievis.

Leedu unioon Poolaga. Olgierdi järeltulijaks Leedu troonil oli tema poeg Jagailo. Tema ajal Leedu ühines naaberriigi Poolaga. Selleks mõjutas mõlemaid riike vajadus ühendada oma jõud võit- luseks Teutooni Ordu vastu. Peale selle lootis Jagailo sel teel tugev- dada oma võimu sisemaal. Poola panid, võimetud võitlema saks- lastega, tegid Jagailole ettepaneku abielluda Poola kuninganna Jadwigaga ning ühendada Leedu ja Poola üheks riigiks. Liidu suu- remaks tõhustamiseks pidi Jagailo pöörama oma alamad katoliku usku, mis oli valitsevaks usuks Poolas. 1385. a. sõlmiti Leedu ja Poola ühinemise (uniooni) leping. Jagailo sai nüüd ühtlasi nii Leedu suurvürstiks kui ka Poola kuningaks.

Kuid leedulased, kes ei tahtnud kaotada oma iseseisvust, olid

uniooni vastu. Jagailo onupoeg — auahne ja andekas Vitautas — korraldas ülestõusu, et saavutada Leedu iseseisvust. Jagailo hõivas tähtsaimad Leedu linnad Poola garnisonidega, kuid elanikud löid poolakad maha. Vitautas hakkas end nimetama Leedu suurvürstiks. Kuid ta kohustus sidemeid Poolaga mitte katkestama ja alluma Jagailole.

Saksa rüütlike purustamine. Leedu ühinemine Poolaga oli välja kutsutud peamiselt saksa rüütlike poolt ähvardavast hädaohust. Alistanud preislaste maad, püüdsid saksa rüütlid laiendada oma võimu ka ülejäänud Leedule. Neile tuli Saksamaalt järjest abiks uusi saagi- ja maa-ahneid seiklejaid. XIV sajandil vallutasid sakslased leedu hõimu žmuudide maad, milledele nad mitmel puhul varemgi olid kallale tunginud. Žmuudid elasid Neemeni alamjooksul preislaste naabruses. Rüütlike julmused ja väljapressimised kutsusid välja rea žmuudide meeleheitlikke ülestõuse: žmuudid ilmusid salkadena metsadest, ründasid vastehitatud losse, põletasid need maha, tapsid ja võtsid vangi garnisonid. Žmuudid pöördusid Vitautase ja teiste vürstide poole abi saamiseks. «Kuulake meid, rõhutuid ja vaevatuid,» kirjutasid nad, «ordu on viinud meid selleni, et me peame kas kerjama või röövima, et elu sees hoida. Kõik põlusaagi ja mesipuud on rüütlid meilt ära võtnud, ei lasta meil metsloomi tappa, kalu püüda ega kaubelda naabritega. Igal aastal viiakse meie lapsi pantvangideks, meie rahvavanemad viidi Preisi- maale, teised põletati tules kogu suguvõsaga. Meenutage, et meie oleme inimesed, aga mitte metsloomad.» Sakslaste pealetung ähvardas iseseisvuse kaotamisega kogu Leedu suurvürstiriiki ja Vene naabervürstiriike. Sakslaste suhtes ajas Vitautas kahepoolset poliitikat: kord sõlmis ta nendega rahulepinguid, kord toetas ülestõusnud žmuude. Kuid sakslaste poolt ähvardav hädaoht sundis Vitautast koos Jagailoga 1410. a. avalikult rüütlike vastu välja astuma. Ühendatud sõjaväe peajõu moodustasid Vene, Valgevene ja Ukraina väeüksused: Smolenski, Polotski, Kiievi jt. polgud. Kohtumine vaenlasega toimus 15. juulil Grünwaldi ja Tannenbergi küla vahel. Algul oli edu rüütlike poole! Asja päästis Smolenski sõjameeste hulljulge vaprus. Sakslased said rängasti lüüa, nad kaotasid 40 000 meest surnutena ja 15 000 vangidena. Lahingus langes ka ordumeister ise. Grünwaldi võit, mis saavutati tänu Vene polkudele, pani seisma sakslaste tungi itta. Sellest ajast alates hakkab Teutooni Ordu järk-järgult lagunema ja kaotab igasuguse sõjalise ning poliitilise tähtsuse. Üheaegselt sellega langeb ka Liivi (Mõõgavendade) Ordu tähtsus.

§ 25. Leedu suurvürstiriigi ühiskondlik kord.

Valgevene, Ukraina ja Vene maad Leedu suurvürstiriigi koosseisus. Leedu suurvürstiriik jagunes oma rahvastiku koosseisu poolest Leedu ja Vene maadeks (Valgevene, Ukraina ja päris-Vene

maad). Kultuursemad venelased avaldasid leedulaste tähelepan-
davat mõju. Leedulaste hulgas hakkas levima õigeusk. Riiklikud
dokumendid kirjutati vene keeles. «Vene Õigus» avaldas mõju
Leedu õigusele. Pärast uniooni Poolaga olukord muutus. Ühinedes

poola panidega rõhusid leedu panid vürstiriigi vene soost elanikkonda. Katoliku usu vastuvõtmisega leedu feodaalide poolt algas õigeusu ja vene rahvusliku kultuuri tagakiusamine. Õigusklikud feodaalid kaotasid õiguse olla riiklikel ametikohtadel Leedu suurvürstiriigis ning neid ei lastud suurvürsti raadasse. Paljud neist hakkasid poolastuma ja katoliku usku siirduma, kuid rahvas hoidis kindlalt kinni emakeelest ja oma kultuurist. Seepärast, kui Kirde-Venemaal tekkis Vene riik, siis mitte ainult Leedu võimu all olevad puht-venelased, vaid ka valgevenelased ja ukrainlased hakkasid taotlema ühinemist neile sugulasliku vene rahvaga.

Leedu feodaalid. Leedu suurvürstiriik oli feodaalriik. Selles valitsesid suurmaapidajad. Suurimaks neist oli suurvürst. Temale kuulusid suured mõisad. Nendes mõisates elavad talupojad tegid teopäevi suurvürsti mõisates ning maksid suurvürstile obrokit rahas ja produktides. Suurvürsti maadel elavad talu-

pojad jagunesid «liikuvaks» (sõnast käima, liikuma), s. o. juriidiliselt vabadeks, kel oli õigus mõisast ära minna, ja «mitteliikuvaks» talupoegadeks, pärisorjadeks. Viimaseid püüti äramineku puhul kinni ja toodi tagasi nagu jooksikuid. Peale talupoegade elasid suurvürsti mõisates suurvürsti vabad teenijad, kes teorjuse ja obroki maksmise asemel olid kohustatud ilmuma sõjateenistusse. Järk-järgult kujunes neist teenijaist välja väikemaomanike seisus,

Leedu suurvürstiriik XIII—XV sajandil.

mida hakati nimetama poola nimega «šlahta». Suurvürsti kõrval oli Leedu suurvürstiriigis veel teisi feodaale: vürstid, panid (suurnikud) ja kirik. Oma mõisates olid need feodaalid täieõiguslikud valitsejad. Enamik nende mõisates elavaist talupoegadest olid pärisorjad ning neil ei olnud õigust minna üle teiste maaomanikkude juurde. Suurfeodaalide maadel, nagu suurvürstigi juures, elasid vabad teenijad, kes olid kohustatud «teenima sõjateenistust hobuse ja varustusega (s. o. täies relvastuses)». Niiviisi Leedu suurvürstiriigi elanikkond, nii leedulased kui ka slaavlased, jagunes teravalt kaheks klassiks: feodaalideks-maaomanikkudeks ja nende poolt ekspluateeritavateks talupoegadeks.

Oma talupoegade ja relvastatud sõjasulaste rohkuse tõttu olid leedu feodaalid väga võimsad. Leedu suurvürst pidi arvestama nende tahet. Tema juures oli eriline suurfeodaalidest koosnev nõukogu (nimetusega «panide raada»), kes otsustas koos temaga kõik riigiasjad. Tähtsamatel juhtudel kutsuti kõik suuremad feodaalid kokku ühiseks koosolekuks (seimiks).

Linnad Leedu suurvürstiriigis. Läbi Leedu suurvürstiriigi voolav Zapadnaja Dvinaa oli soodsaks teeks kaubavahetuses Balti-maadega. Seepärast oli Leedu suurvürstiriigis palju rikkaid kaubalinnu. Peale Vilno oli esikoht vanadel Vene linnadel: Polotskil, Minskil ja Berestjel. Eriti lõi õitsele Zapadnaja Dvinaa ääres asetsevate linnade kaubandus pärast Grünwaldi võitu, mis avas leedu kaupmeestele juurdepääsu Balti merele. Leedu suurvürstid said kaubandusest suurt tulu. Seepärast püüdsid nad seda igapidi arendada. Selle eesmärgiga vabastasid nad suurte linnade kaupmeeskonna paljudest kohustustest ning andsid neile omavalitsuse. Selle kord kindlustas paremini tulude laekumise suurvürsti laekasse.

IX peatükk.

VLADIMIRI SUURVÜRSTIRIIK.

§ 26. Kirde-Venemaa vürstiriigid.

Feodaalne maavaldus XIV—XV sajandil. XIV sajandil algas Kirde-Venemaa vürstiriikide ühinemine ühtseks Vene riigiks.

XIII—XIV sajandil oli Kirde-Venemaa elanike peategevusalaks põllutöö. Tähtsad majapidamise kõrvalharud olid kalandus, jahipidamine ja metsmesindus. Mõnel pool toodeti ja puhastati maa-aluseist allikaist soola; see oli kauba-artikliks kauplemisel naaber-aladega. Majapidamine oli naturaalne, s. o. kõik esimese järgu tarbeained (toiduained, riided, puutooted) valmistati kodus. Kaubandus oli vähe arenenud. Turult osteti peamiselt sisseveetud kaupu, mida ei toodetud oma majapidamises. Kaubanduse peartikleiks olid välismaa kaubad, mis oma kalli hinna poolest ei olnud kättesaadavad elanikkonna laiadele hulkadele ning mida ostsid ainult feodaalid. Väheviljakad piirkonnad ostsid teravilja nendest maadest, kus oli vilja ülejääke. Mõnes kohas sulatati soomaaki; raud ja selle saadused läksid osaliselt ka müügile. Sellega piirdusid kaubanduslikud suhted maakondade vahel. Kaubanduse nõrga arengu tõttu oli raha vähe käibel.

XIV sajandil kuulus suurem osa maad ilmalikele ja vaimulikele feodaalidele: vürstidele, nende bojaaridele ja teenijaile, kloostreile ja teistele kirikuasutustele. Maid, mis kuulusid feodaalidele pärisomandusena, nimetati pärusmaiks, sest need võisid pärandina isalt pojale üle minna.

Feodaalid olid oma pärusmaades väikesiks ainuvalitsejaks. Neil oli õigus mõista kohut kõigi nende maa-alal elunejate üle, nad võisid karistada neid ihunuhtlusega ning isegi võtsid endile õiguse karistada oma alamaid surmaga. Nad kogusid oma pärusmaa elanikelt andameid ja võtsid neilt makse. Kohalik vürst ei võinud segada end feodaali korraldustesse, ei võinud saata tema juurde «ei millegi pärast» oma kohtunikke ega maksukogujaid. Bojaarid ja teised feodaalid jagasid oma teenijaile sõjaväelise teenistuse eest maatükke «mõisateks», s. o. kasutamiseks. Sõjasulased olid feodaal-

lidele vajalikud nii sõja puhuks kui ka nende pärusmaade elanikkonna sõnakuulmises hoidmiseks.

Feodaalid püüdsid alata suurendada oma pärusmaid vaba talurahva arvel. Eriti agaralt tegutsesid selles suhtes kloostrid.

Kloostrid tekkisid harilikult kõrvalises väheasustatud maa-

kohas. Mungad meelitasid sinna talupoegi ning nende tööjõuga raiusid maha metsad ning muutsid need põllumaaks. Kloostrid koloniseerisid laialdased asustamata maa-alad, soodustades maa majanduslikku arenemist. Selles seisus tol ajal kloostrite positiivne tähtsus. Kuid kloostrite asundamistegevusega kaasnes nende talupoegade-kolonistide julm ekspluateerimine, kes jäid asuma kloostri maadele. Kui kloostri pärusmaa naabruses leidis vabu talupoegi, siis mungad püüdsid vägivallega ära võtta nende maad, neid endid aga sunniti töötama kloostri kasuks.

Rikkad ja perekad kloostrid omandasid suure poliitilise tähtsuse. Moskva naabruses asutati XIV sajandil munk Sergei Radonežski poolt Troitski klooster (kus praegu on Zagorski linn). See esialgu vaene, kõrvalises metsakolkas asetsev klooster sai Kirde-Venemaa kloostritest kõige rikkamaks.

Talupojad XIV—XV sajandil. Kõik tööd feodaali majapidamises tegid talupojad, kes elasid tema maa-alal. Nad ehtasid härrastemõisasse häärberid, piirasid õue püsttaraga, kaevasid tiigid, kündsivad põllud, külvasid, lõikasid ja vedasid rukki härraste mõisa, niitsid heina, küpsetasid leivad, pruulisid õlle, ketrasid linu, mida jagas maaomanik nendele kätte, tegid «tõkkes» (püstaiad) jõkke kalapüügi jaoks, küttisid ajukahil karusid, rebaseid, põtru jne. Sellised olid tol ajal mitmesugused teoorjuse liigid, s. o. härra kasuks tehtavad tööd.

Peale teoorjuse maksti obrokit: suurtel pühadel töid talupojad härrale «mis kellelgi käes oli» — mune, juustu, küpsetatud leiba, kogu küla poolt toodi lehm või mitu oinast. Mõnikord teoorjus asendus täielikult kindlaksmääratud obrokiaga — rukki ja kaeraga. Kui maaomanik sõitis külasse, siis talupojad pidid toitma teda ja kogu ta saatjaskonda, andma «küllalt õlut, leiba ja jooke, küllalt

Vilja toomine kloostrisse.
Sergi Radonežski elulugu.

kala- ja lihatoitu ning hobuseile küllalt kaeru ja heina». Kõik need mitmekesised ja rasked kohustused pidid talupojad täitma nurisemata, sest feodaal oli selle maa peremees, millel nad elasid.

Feodaali omavoli alt ära minna oli raske. Ära minnes kaotas talupoeg kogu oma varanduse. Peale selle leppisid maaomanikud omavahel kokku, et oma isandate juurest lahkunud talupoegi vastu ei võetaks. Sageli hoidsid maaomanikud isegi vägisi talupoegi

paigal. Kui talupojal siiski õnnestus ära minna, siis ta langes samasugusesse orjusse teise maaomaniku juures.

Talupojad elasid hajali asetsevate kahe-kolmepere-
liste küladena. Ühineda ühi-
seks väljaastumiseks oli neil
raske. Üksikud vastuhaku-
katsed suruti kergesti maha.

Maad, mis ei kuulunud feodaalide valdusse, olid asustatud vabade talupoega-
dega. Need talupojad moo-
dustasid kogukonnad või,
nagu siis öeldi, vallad. Igal
talupojal, kes kuulus valda,
oli oma tükk künni- ja hei-
namaad, kuid metsad ja tei-
sed kõlvikud olid kogu valla
ühisomandiks. Kuid ka need

Küünd.
Sergi Radonežski elulugu.

näiliselt vabad talupojad olid tegelikult feodaalses sõltuvuses vürstist. Nad pidid temale mitte ainult andamit maksma, vaid tegema ka kõiksugu teoorjuse töid: hoidma vürsti hobuseid, niitma heina, aitama vürsti jahimehi ja kalureid, toitma mitte ainult vürsti teenijaid, vaid ka tema koeri ja jahikulle. Vallatalupoegi nimetati «mustadeks», s. o. kohustatuiks maksma andameid.

Linnad XIV—XV sajandil. Naturaalmajanduse puhul ei saanud käsitöö ja kaubandus linnades laialt areneda. Väliskaubanduse hoidsid enda käes piiriäärsed linnad Novgorod ja Pskov. Teistes suurtes linnades, nagu Moskva ja Tver, olid väikesed grupid suurkaupmehi, kes rikastusid välismaa kalevite ja teiste hinnaliste kaupade kokkuostust ja edasimüümisest. Kohalikud väikesed turud olid omavahel nõrgalt seotud. Kuid aegamööda hakkasid välja kujunema majanduslikud sidemed. XIV sajandi lõpul oli Moskva juba tähtis kaubalinn.

Killunemine osastisriikideks. XIV sajandi alguses Kirde-Venema jagunes mitmeks suureks vürstiriigiks. Kõige suuremad neist olid Tveri, Moskva, Rjasani ja veidi hiljem ka Nižni-Novgorodi vürstiriik. Igaühes neist vürstiriikidest oli kindlustanud end valitsejaks eri vürstiperekond Vsevolod Suurpesa järeltulijaist.

Kaubalis-rahaliste suhete nõrga arenemise tõttu ei olnud eri vürstiriiki kuuluvate maakondade vahel veel tihedat majanduslikku sidet. Seepärast ei saanud nende vahel kujuneda ka tugevat poliitilist sidet. Iga suur vürstiriik jagunes osastisriikideks, s. o. väikes-teks valdusteks, mis kuulusid vürstiperekonna üksikuile liikmeile. Osastisriigid läksid pärimise teel üle isalt pojale.

Selle järgi, kuidas suurensid vürstiperekonnad, suurenes osastisriikide arv, osastised ise aga jäid väiksemaks. Iga vürst püüdis oma osastisriiki naabri arvel suurendada. Maade ja linnade pärast käisid vürstide vahel lakkamatud sõjad.

Vanim perekonnaliige — isa või vanim vend — kandis suurvürsti tiitlit ning loeti peavürstiks. Kuid tegelikult oli ta võim perekonna nooremate liikmete üle väga nõrk. Osastisvürstid, nagu nimetati nooremaid vürste, olid oma valdustes täiesti sõltumatud. «Sina pead tundma oma pärusmaad, mina oma,» lepiti kokku suurvürsti ja osastisvürstide vahel. Osastisvürst pidas oma osastises ise kohut ja kogus ise andamit.

Ainult välispoliitikas pidi osastisvürst olema «üksmeelne» suurvürstiga ning sõja korral ilmutama oma sõjaväega temale abiks.

Üksiku vürstiriigi valitsemine oli lihtne. Vürstiriigid ei olnud suured. Nii ei olnud XIII sajandi lõpul Moskva vürstiriigi piirides peale Moskva rohkem kui kolm väikest linna. Oli vürstiriike, mis koosnesid ainult ühest linnakesest ja selle ümber asuvast külakonnast. Ühel kaasaegsel pildikesel on kujutatud pisitillukese Zaozerski vürstiriigi pealinn — vürsti mõis kirikuga ja küla seal juures.

Iga vürst juhtis ise nii riigiasju kui ka oma majapidamist. Vürsti sõjavägi koosnes bojaaridest ja vürsti «vabadest teenijatest». Suurvürsti sõjaväe juurde liitusid osastisvürstide või nende bojaaride väed. Jalaväeks oli linna- ja külaelanikest koosnev maakaitsevägi. Tähtsamais küsimustes pidas vürst nõu bojaaridega. Seesugust nõupidamist nimetati «Bojaaride duumaks».

Vürsti majapidamise eri harude juhtimine usaldati üksikuile bojaaridele. Üksikute maakondade valitsemiseks määras vürst asevalitsejaid. Asevalitsejad ei saanud rahalist palka, vaid neid «toideti» maakonna elanike kulul, s. o. nad said toiduaineid natuuras. Seesugust valitsemissüsteemi nimetati «toitmiseks».

Vladimiri suurvürstiriik. Rohkearvulised vürstiriigid, milledeks jagunes Kirde-Venemaa, olid esialgu üksteisest hoopis eraldunud. Alatine hädaoht Kuldhordi ja Leedu suurvürstiriigi poolt sundis Vene vürstiriikide elanikkonda ühinema ühiseks võitluseks vaenlastega. Keskkohaks, mille ümber algas Vene vürstiriikide ühinemine, sai Vladimiri suurvürstiriik. Ühe Vene vürstide hulgast nimetas Kuldhordi khaan vana kombe järgi «Vladimiri ja kogu Venemaa suurvürstiks», ülemaks kõigist teistest, ning andis temale «jarlöki» suurvürstina valitsemiseks. Vürst, kes sai selle tiitli, liitis ajutiselt oma valduste juurde Vladimiri linna ja seda ümbritsevad maad.

Vajadus kaitsta end tatarlaste vastu soodustas Vladimiri suurvürsti võimu tugevnemist; tema juhtimisel tekkis vürstide liit. Liit-

lased kohustusid aitama üksteist tatarlaste ja teiste välisvaenlaste vastu.

Peale selle seadsid liitlased oma valdustes sisse ühesuurused tollimaksud. See andis tunnistust sellest, et juba XIV sajandil nõrgenes feodaalsete vürstiriikide majanduslik eraldumine ning see asjaolu kergendas nende ühinemise võimalust.

§ 27. Novgorod ja Pskov XIV—XV sajandil.

Novgorod, Marxi väljenduse järgi «Põhja-Venemaal valitsev Vene peavabariik», omas erilist seisukohta Vladimiri suurvürstiriigi suhtes. Alates XIII sajandi lõpust ei valinud Novgorod enam ise oma vürste. Novgorodi vürstiks peeti Vladimiri suurvürsti. Asudes valitsema Novgorodi üle pidi suurvürst vana kombe kohaselt «suudlema risti», s. o. andma vande, et ta peab kinni kõigist Novgorodi õigustest. Suurvürsti kohustused võeti kokku erilises kirjalikus lepingus. Suurvürst ise sõitis harva Novgorodi, saates sinna vaid asevalitsejaid. Tegelikult valitsesid Novgorodi üle Novgorodi bojaaride hulgast valitud possaadnikud ja tuhatnikud.

Sel ajal omandas Novgorod üha enam aristokraatliku feodaalse vabariigi iseloomu. Selle vabariigi peaks oli Novgorodi suurim feodaal — veetše poolt valitud ülempiiskop. Novgorodi ülempiiskopile kuulusid laialdased maavaldused; tal oli oma sõjavägi. Ilma ülempiiskopi nõusolekuta ei tehtud Novgorodis midagi; tema pidas läbirääkimisi välismaade saadikutega. Ülempiiskop toetas kõigi tema võimuses olevate abinõudega bojaaride võimu ja tähtsust Novgorodis.

Veetšel olid tooniandjaks endiselt Novgorodi bojaarid. Kõik asjad vaadati ettevalmistavalt läbi tähtsaimate bojaaride nõukogus, mis tuli kokku ülempiiskopi eesistumisel. Kõrvuti bojaaridega omasid XIV—XV sajandil Novgorodis suurt tähtsust ka rikkad kaupmehed, kes rikastusid kauplemisest Hansaga ja Vene maadega. Novgorodi kaupmehed olid vahendajaiks bojaaride ja saksa kaupmeeste vahel, kellele nad müüsid edasi bojaaridelt kokkuostetud põllumajandussaadusi ja jahi- ning sõjasaaki. Seepärast rikkad kaupmehed harilikult toetasid bojare.

Bojaaride võim suurenes sel möödul, kuidas kasvas nende rikkus. See rikkus rajanes Novgorodi elanikkonna alamkihtide ekspluaateerimisele. Seepärast käis Novgorodis äge klassivõitlus. 1418. aastal puhkes Novgorodis ülestõus, mis oli välja kutsutud bojaaride-liigkasuvõtjate rõhumisest. Selliseks liigkasuvõtjaks oli nähtavasti bojaar Daniil Ivanovitš Božin. Keegi Stepanko haaras ta tänaval kinni ning tõstis kisa: «Härrased, aidake mind selle kurjategija vastu!» Kogunes rahvahulk. Bojaar lohistati Volhovi sillale ja visati vette, kuid juhuslikult pääses ta eluga. Vaevalt surmast pääsenud, püüdis ta Stepanko kinni ja hakkas teda piinama. Siis hakati helistama veetše kella Kauba-poollel. Rahvahulk tungis tänavale,

kus elas Božin, riisus paljaks tema maja ning suundus rüüstama teiste bojaaride maju, öeldes: «Nemad on meie vaenlased.» Rüüstatati ka bojaaride viljaaidad. Bojaarid Sofia-poolel relvastusid ning löid pealetungijad tagasi. Mõlemalt poolt jooksid inimesed Volhovi sillale sõjarüüs ja täies relvastuses nagu lahingusse; oli juba surmasaanuidki nagu sõjas. Kuid asjasse segas end Novgorodi ülempiiskop ning ruttas vaimulikkude saatel lahingupaigale. Novgorodi suurima feodaalina oli ülempiiskop huvitatud ülestõusu kõige kiiremast lõpetamisest. Tema väljaastumine päästis bojaarid täielikust purustamisest.

XIV sajandi keskel eraldus Pskov lõplikult Novgorodist. Pskovi elanikud valisid veetšel ise oma possaadnikud Pskovi bojaaride hulgast. Ka siin, nagu Novgorodiski, käis äge klassivõitlus. Nagu Novgorod, nii allus ka Pskov Vladimiri suurvürstile, kes saatis sinna oma asevalitsejaid.

X peatükk.

MOSKVA TÕUS.

§ 28. Moskva vürstiriigi tugevnemine.

Moskva ja Tver XIV sajandi algul. XIV sajandi esimesel veerandil puhkes kahe Kirde-Venemaa tugevaima vürstiriigi — Tveri ja Moskva vahel äge võitlus Vladimiri suurvürstivõimu pärast. Neil vürstiriikidel oli mõlemal soodne geograafiline asend. Nad langesid vähem tatarlaste kallaletungide ohvriks, sest nad olid kagu poolt varjatud teiste vürstiriikidega; mõlemasse vürstiriiki valgus kokku laastatud piirkondade elanikke. Seepärast teostus nii Tveri kui ka Moskva vürstiriigis tootlike jõudude kasvamine kiiremini kui teistes Kirde-Venemaa piirkondades.

Tver asus Tvertsa harujõe suudme lähedal Volga jõel ning hoidis enda käes kogu kaubaveo Novgorodist Volgale, sest Novgorodi kaupmehed sõitsid Kirde-Venemaale Tvertsa kaudu. Volga kaudu käis ka Tveri kaupmeeste kauplemine Idamaadega.

Moskva asukoht oli Okaa harul — Moskva jõel. Läbi Moskva vürstiriigi kulges otsetee Volga ülemjooksult Okaale. Okaa jõelt võis edasi minna Doni ülemjooksule ning mööda Doni võis laskuda Aasovi ja Mustale merele ning sõita Krimmi kauplema Itaalia kaubanduslike kolooniatega, mis sel ajal seal tekkisid.

Moskva eeliseks oli tema keskne asukoht keset teisi Kirde-Venemaa vürstiriike. Moskva asus territooriumi keskel, mida asustasid idaslaavlaste hõimud, kellest kujunes välja suurvene rahvus. Peale selle kindlustas ta soodne geograafiline asend talle julgeoleku mitte üksi tatarlaste, vaid ka Leedu ja sakslaste suhtes. See tegi Moskva kergemaks kõigi Kirde-Venemaa lahusolnud vürstiriikide ühendamise.

Moskva sai eri vürstiriigi pealinnaks alles XIII sajandi lõpul. Sel ajal oli Moskva vürstiriik veel üsna väike. Tema piiridesse kuulus peale Moskva kaks linna — Ruza ja Zvenigorod. Moskva vürst Daniil (Aleksander Nevski poeg) vallutas 1301. aastal Kolomna linna Moskva jõe suubumiskohal Okaasse. 1302. aastal omandas ta pärimise teel naabruses oleva Perejaslavli vürstiriigi ning see tugevdas Moskvat väga. Kuid Tver oli algul siiski tugevam. Tveri

suurvürst Mihhail Jaroslavitš sai XIV sajandi algul tatarlastelt jarlõki valitsemiseks Vladimiri suurvürstina.

Tatarlased püüdsid Vene vürstiriike igal viisil nõrgendada ega lubanud ühel vürstil tugevneda teise arvel. Tol ajal Kuldhordis valitsev Uzbek oli võimsamaid khaane pärast Batu'd, kuid temagi kartis Vladimiri suurvürsti tugevnemist. Seepärast ta toetas Mihhaili vastu Moskva vürsti Juri Danilovitši (1303—1325.) Khaan andis oma õe Jurile naiseks ning saatis talle tatari sõjaväe sõdimiseks Tveri suurvürstiga. Hoolimata tatarlaste abist sai Juri tugevasti lüüa. Vangi langes isegi ta naine, Uzbeki õde, kes surigi vangis. Juri süüdistas Mihhaili naise mürgitamisest; ta saavutas khaanilt surmaotsuse Mihhailile ning sai soovitud jarlõki suurvürstina valitsemiseks. Kuid varsti langes Juri ise ühe Mihhaili poja kätte. Uzbek karistas Juri tapjat surmaga, kuid suurvürsti-tiitli andis ikkagi Mihhaili teisele pojale — vürst Aleksander Mihhailovitšile.

Ivan Danilovitš Kalita. Moskvas järgnes Jurile tema vend Ivan Danilovitš (1325—1341), keda ta rikkuse pärast nimetati Kalitaks, s. o. rahakotiks. Ivan Kalita oli kaval ja osav valitseja. Ta ei valinud abinõusid selle teostamiseks, mida tahtis. Suurt toetust osutas talle kirik, kelle huviks oli feodaalse killustatuse kaotamine. Tugev riik pidi kaitsma kiriku õigusi tema poolt vallutatud maadele ja tema poolt orjastatud talupoegadele. Vene metropoliidid ei elanud sel ajal enam tatarlaste poolt rüüstatud Kiievis, vaid Vladimiris. Juri Danilovitš ja Ivan Kalita oskasid metropoliit Peetri enda poole meelitada. Ta kolis Vladimirit Moskvasse ning sest ajast sai Moskva kõigi järgnevate metropoliitide asukohaks. Metropoliidi näol sai Moskva vürst endale mõjuvõimsa liitlase. Kirik kasutas kogu oma usulist mõju Moskva vürstide tugevdamiseks. Ähvardades kirikuvandega võis metropoliit sundida naabervürste Moskva taatele alistuma. Peale selle olid kirikul laialdased asustatud maad ning ta võis aidata Moskva vürste raha ja sõjalise jõuga.

Ivan Kalita, meelitades enda poole kirikut, samal ajal ei säästnud kogutud rikkusi khaani, tema naiste ja lähikondlaste äraostmiseks. Nii lõi ta endale Hordis tugeva toetajaskonna. Varsti kujunes talle juhus võtta tatarlaste abiga endale suurvürsti-au. 1327. aastal sõitis Tverisse khaani saadik Tšol-khaan (Ššelkan, nagu teda nimetavad vene rahvalaulud) suure tatari sõjaväesalgaga. Tatarlased hakkasid linlasi riisuma, kuid tverlased tõusid nende vastu üles. Suurvürst Aleksander ise astus ülestõusnute etteotsa. Tšol-khaan ja teda saatvad tatarlased tapeti. Ivan Kalita ruttas Hordi ja pakkus khaanile oma abi, et ülestõusnuid karistada. Suure tatarlaste sõjaväega tungis Ivan Kalita Tveri vürstiriigi piiridesse ning rüüstas seda hirmsasti. Suurvürst Aleksander Mihhailovitš läks varju Pskovi. Metropoliit Feognost ähvardas Pskovi elanikke kirikust väljaajamisega (kirikuvandega), kui nad suurvürsti välja ei anna. Aleksander põgenes Leetu. Pärastpoole tuli ta tagasi Tverisse ning oskas khaanilt andestuse saavutada,

kuid hiljem kutsus khaan ta siiski Ivan Kalita nõuande järgi Hordi ja käskis ta tappa.

Moskva vürst saavutas oma eesmärgi. Pärast Tveri rahustamist aastal 1328 sai ta Vladimiri suurvürsti tiitli. Khaan andis talle õiguse koguda tatarlaste poolt määratud andamit kogu Venemaalt ja tuua see Hordi. Seetõttu tõusis tugevasti Ivan Kalita tähtsus teiste Vene vürstide hulgas, tal oli nende üle mõnesugune võim. Teisest küljest sai ta ka tatarlaste suhtes iseseisvamaks. Osa andamist jättis ta endale ning rikastus sel moel. Ivan Kalita laiendas tunduvalt oma valdusi naabervürstide arvel. Püsivalt, ühtegi abinõu põlgamata, ümardas ta oma riigi piire küll ostes, küll jõuga võttes. Oma võimu tugevdamiseks kasutas ta osavasti ära tatarlasi. Ivan Kalita — Marxi sõnade järgi — muutis khaani tööriistaks, mille abil ta sai lahti kõige kardetavamaist võistlejaist ning kõrvaldas oma teelt igasugused takistused võimu haaramiseks. Ta ei vallutanud osastisriike, kuid märkamatult pööras eranditult oma kasuks vallutajate-tatarlaste õigused.

Surres jättis Ivan Kalita maha juba üsna suure vürstiriigi. Tema vend Juri ja ta ise lisasid isalt päritud valdustele Možaiski ja veel mitu teist linna. Nüüd kuulus kogu Moskva jõgi Kolomnast kuni Možaiskini Moskva vürstidele. Nii hakkas kujunema tulevase Vene riigi territoorium.

J. V. Stalin oma tervituses Moskva 800. aastapäeva puhul iseloomustas ta osatähtsust järgmiselt: «Moskva teene seisab kõigepealt selles, et ta sai aluseks killustatud Venemaa ühendamisele ühtseks riigiks ühtse valitsuse ja ühtse juhtimisega.»¹

Ivan Kalita oli niivõrd tugev, et suutis oma vürstiriigis luua teatud korra. Kroonikakirjutaja kinnitab, et tema ajal «algas suur vaikus üle kogu venelaste maa ning tatarlased lakkasid temaga sõdimast». Ka siseriigis muutus julgeolek kindlamaks ning vähenesid riisumised.

§ 29. Võitluse algus tatarlastega.

Dimitri Donskoi. Pärast Ivan Kalita surma jätkus Moskva vürstiriigi tugevnemine. Vladimiri suurvürstiriik jäi kogu aeg Ivan Kalita järeltulijate kätte. Ainult 1359. aastal, kui suri ta teine poeg Ivan II ning Moskva troon läks üle viimase väikesele pojale Dimitri Ivanovitšile (1359—1389), katsusid naabervürstid alaealiselt Moskva vürstilt suurvürsti-tiitlit ära võtta. Kuid Moskva bojaarid saavutasid Hordis oma vürstile suurvürstiks kinnitamise, panid poisikese Dimitri hobuse selga ning läksid sõjaretkele tema võistleja — Suzdali vürsti — vastu. Võit jäi Moskvale ning Dimitri vallutas Vladimiri.

Dimitri ajal saavutas Moskva vürstiriik suure võimsuse. Ta kindlustas tugevasti oma pealinna Moskvat, piirates selle kivi-

¹ «Pravda», 7. sept. 1947. a.

müüridega, endiste tammepuuseinte asemel. Energiliselt püüdis Dimitri alistada enesele teisi vürstiriike ning «tõi kõik vene vürstid oma tahte alla». Tal tuli pidada pikemat sõda naabruses asuvate Tveri, Rjasani ja Nižni-Novgorodi vürstiriikidega. Dimitri vaenlased otsisid abi Leedu suurvürsti Olgierdi juurest. Olgierd tungiski Moskvan, kuid kivimüürid tegid selle võitmatuks. Suurt kaasabi osutasid Dimitrile tema vasallid, bojaarid ja vaimulikud, eriti metropoliit Aleksei.

Võtšegda komide maa liitmine. Dimitri hakkas laiendama oma võimu ka mitte-vene rahvastega asustatud maadele. Uraalimaal Severnaja Dvinaa harul Võtšegdal ja Kaama jõe ülemjooksul elasid sürjanid (komid) ning nende sugulashõimud permjakid. Nende maa oli kaetud metsadega, mis olid rikkad karusnahaloomade poolt. Komid olid osavad kütid. Nad elasid hõimudena, kelle eesotsas seisid väikevürstid. Komid olid paganad. Nende hulgas oli levinud pühade puude kultus, millede okste külge riputati loomnahakesi ja muid ohvriande. Samasugused ohvriannid täitsid pühakodasid — onnikesi, milles hoiti jämedalt väljatöötatud jumalakujusid. Vene kaupmehed käisid juba ammustel aegadel komide maal karusnahkade järel. Suurvürst Dimitri toetusel asus üks munk, nimega Stefan, komisid ristiusku pöörama. Stefan hävitas paganlikud pühad, raius maha eriti austatava püha kase ning ehitas selle asemele kiriku. Ta koostas komi tähestiku ning tõlkis komi keelde jumalateenistuse raamatud. Kuid see katse komi kirjanduse loomiseks ei leidnud toetust Moskva harimata vaimulikkude poolt. Ristiusu vastuvõtmine ähvardas komisid orjastamisega. Piiskopina nende maale määratud Stefan ehitas Võmi jõe Võtšegdasse suubumise kohale kindlustatud linnakese. Ümbruskonna maad ja kalapüügikohad võeti elanikelt ära ning kuulutati piiskopi omaks. Piiskop sai nagu ainuvalitsejaks kogu maa üle ning elanikkond sattus feodaalsõltuvusse temast. Koos ristiusuga levitas piiskop ka Moskva suurvürsti võimu. Moskva maksunõudjad hakkasid Võtšegdale sõitma andarneid koguma.

Kulikovo lahing. Dimitri ajal sai Moskva suurvürstiriik nii tugevaks, et astus võitlusse tatarlastega. Selle juures leidis Dimitri toetust kogu vene rahva poolt. Sel ajal kui Moskva tugevnes, Kuldhordis aina süvenes feodaalne killunemine. Kuldhordi riigi üksikuis osades kerkisid esile iseseisvad khaanid, kes võitlesid omavahel võimu pärast. Suurima võimu poolt kerkis tatari feodaalide hulgast esile vürst Mamai, kes valitses Hordi suurema osa üle.

Aastal 1378 tungis Mamai poolt saadetud tatarlaste sõjavägi Rjasanimaa, et Moskvasse minna, kuid sai Voža jõel kõvasti lüüa. Siis astus Mamai liitu Leedu suurvürsti Jagailoga. Suure sõjaväega asus Mamai sõjaretkele. Rjasani suurvürst sõlmis liidu Mamaiga, lootes tema kaasabil purustada Moskvat. Dimitri omalt poolt kogus 150 000-mehelise sõjaväe. Tema lipu all astus välja suur arv vene vürste.

Liitusid ka kaks leedu vürsti, Olgierdi pojad, kellega koos

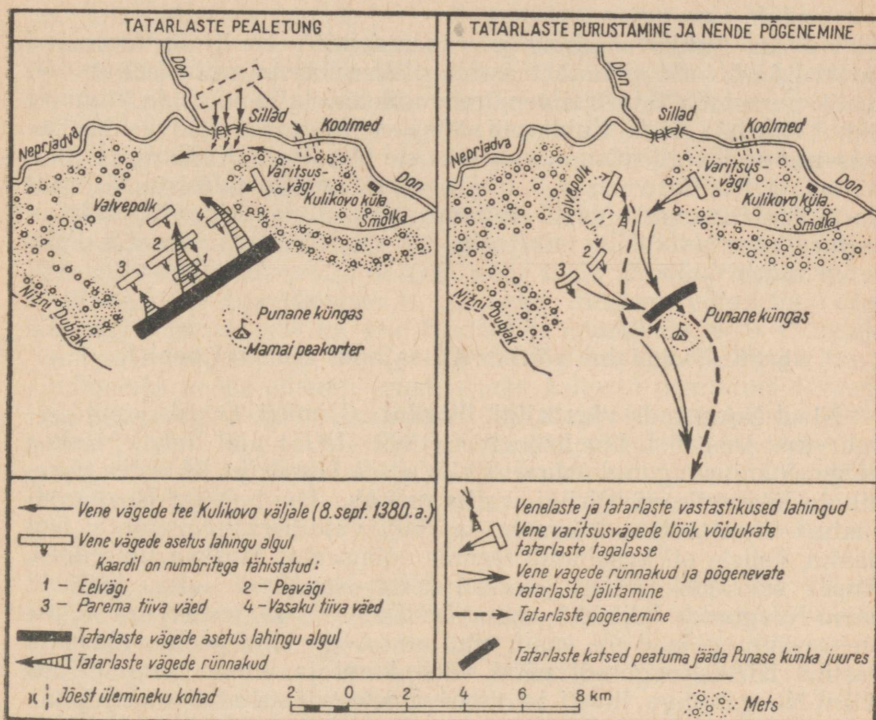
tulid Valgevene väed. Nende vägedega läks Dimitri üle Okaa ning jõudis Donini. Siin ta kutsus kokku sõjanõukogu. Puhkesid vaidlused. Ühed ütlesid: «Mine, vürst, üle Doni!» Teised vaidlesid vastu: «Ära mine, sest vaenlasi on palju!» Dimitri otsustas, et parem on minna üle jõe ja sundida tatarlased astuma lahingusse enne, kui nad ühinevad neile appi tuleva Jagailoga. Sõjaväed läksid üle Doni jõe. 8. septembril 1380 toimus suurel Kulikovo väljal Neprjadva

Kulikovo lahing. Sergi Radonežski elulugu.

jõe suudmes otsustav lahing. Välja ümbritsevail künkail seisis venelased ja tatarlased. Niipea kui hommikune udu haihtus, laskusid nii ühed kui ka teised Kulikovo väljale. Ergutades sõjaväge pöördus Dimitri mitte ainult vürstide ja bojaaride poole, vaid ka «nooremate» (mitteaadlike) poole, «talurahva poegade poole väikesest suureni», kes moodustasid tema sõjaväe peamise osa. Algas lahing. Veri voolas mitme versta ulatuses, hobused said vaevu astuda laipade virna keskel, sõjamehed hukkusid kapjade all, lämbusid tunglemisest. Esmalt kaldus võit tatarlaste.e. Kuid Vene vägedel seisis varitsussalk Dimitri onupoja, Serpuhhovi vürsti

Vladimir Andrejevitsi ja Volõõnia vojevoodi Bobroki juhtimisel Varitsussalk kippus lahingusse, öeldes: «Kas kaua peame siin seisma? Mis abi meist on?» Kuid Bobrok peatas sõjamehi, oodates rünnakuks sobivamat hetke, seda enam, et tuul puhus venelastele näkku. Kui see hetk saabus ja tuul ära pööras, siis ütles ta: «Nüüd on aeg!» Varitsusvägi sööstis lahingusse. Värskete vägede ilmumine kriitilisel hetkel tatarlaste selja taha otsustas lahingu tulemuse venelaste kasuks.

Kulikovo lahing.

Tatarlased hakkasid põgenema. Venelased jälitasid neid ja valutasid tatarlaste laagri. Võidu eest Kulikovo väljal sai Dimitri hüüdnimeks Donskoi. Jagailo ei julgenud võitjatega lahingusse astuda ja läks tagasi Leetu.

Varsti langes Mamai võitluses uue khaani Tohtamõšiga.

Võitnud Mamai, tungis Tohtamõš 1382. aastal äkki Moskva peale. Ootamatusest tabatud, sõitis suurvürst Dimitri põhja poole sõjaväge koguma. Tema järel tahtsid ka bojaarid põgeneda linnast. Siis puhkes Moskvas ülestõus. Moskvälased panid väravaile valve ega lasknud kedagi Kremlist välja peale suurvürstinna ja metro-

poliidi. Kui tatarlased katsetasid võtta Kreml rünnakuga, kallasisid moskvalased neid üle keeva veega, pildusid kividega ning tulistasid tulirelvadest. Tohtamõs ei suutnud Moskvat ära võtta. Pärast kolmepäevast lahingut astusid tatarlased läbirääkimistesse ning said peetuse teel Moskva kätte, olles vandega töotanud, et nad ei puuduta linna. Vaevalt olid linnavärvad avatud, kui tatarlased tungisid Kreml, tapsid maha tema kaitsjad, rüüstasid linna paljaks ja panid põlema.

Pärast seda ebaõnnestumist pidi Dimitri endisel viisil tatarlastele andamit maksma.

Nii siis Kulikovo lahing ei vabastanud veel Kirde-Venemaad tatari ikkest, kuid selle tähtsus oli siiski suur; ta näitas, et on võimalik purustada tatarlasi vene rahva üksmeele ja jõudude liitumise puhul. Ühtlasi lõi ta Kuldhordi võimsuse kõikumata. Rahvusliku iseseisvuse eest võitlemise keskuseks sai Moskva. Kulikovo lahing näitas, et Ida-Euroopas «... türklaste, mongolite ja teiste ida rahvaste kallaletungide vastu kaitsmise huvid nõudsid viivitamatult tsentraliseeritud riikide moodustamist, mis oleksid suutnud kallaletungid tagasi lüüa»¹.

§ 30. Feodaalne võitlus XV sajandi esimesel poolel.

Nižni-Novgorodi vürstiriigi liitmine. Dimitri Donskoi poja — suurvürst Vassili I Dimitrijevitši (1389—1425) ajal liideti Moskva külge Nižni-Novgorodi vürstiriik. Vassili Dimitrijevitš ostis khaanilt jarlõki selle vürstiriigi valitsemiseks. Kuid Nižni-Novgorodi saatust ei otsustanud khaani jarlõkk, vaid Nižni-Novgorodi feodaalid, kellele oli kasulik teenida võimsamat Moskva suurvürsti. Niipea kui Moskva väed jõudsid Nižni-Novgorodi alla, teatasid Nižni-Novgorodi bojaarid oma vürstile: «Härä vürst, ära looda meie peale, meie ei ole enam sinu omad ega sinu poolt, vaid sinu vastu.» Nižni-Novgorodi vürst võeti kinni ja pandi vangi. Koos Nižni-Novgorodiga liideti ka mordvalastega asustatud maad Okaa piirkonnas.

Suurvürsti võit osastisvürstide üle Moskva vürstiriigis. Vassili Dimitrijevitš jättis oma pojale suurvürst Vassili Vassiljevitšile (1425—1462) suure ja tugeva vürstiriigi, mis oma suuruse ja materiaalsete ressursside rohkuse poolest ületas niivõrd kõik ülejäänud vürstiriigid, et võitlusest temaga ei võinud olla juttugi.

Nüüd jäi veel üle kaotada feodaalne killustatus Moskva vürstiriigi enese piirides. Vassili Vassiljevitši valitsemist tähistasid verised tülid Moskva vürstiperekonnas. Tema onu, osastisvürst Juri Dimitrijevitš, astus tema võistlejaks suurvürsti kohale. Khaan otsustas tüli Vassili kasuks. Siis puhkes avalik sõda võistlejate vahel. See võitlus kestis umbes 20 aastat. Sellest võtsid aktiivselt

¹ J. V. Stalin, Teosed, 5. kd., lk. 32.

osa Juri Dimitrijevitši pojad Vassili Kossoi ja Dimitri Semjaka. Moskva käis mitu korda käest kätte. Kui suurvürst oli kord palverännakul Troitski kloostriis, sõitis salk Šemjaka sõjamehi saanidel roguskite alla peidetuna kloostri juurde, vangistas valve ning tungis kloostriõue. Vassili viidi Moskvasse ja torgati seal pimedaks, millest ta sai hüüdnimeks Pime. Ta saadeti asumisele Uglitšisse. Kuid varsti hakkas endise suurvürsti juurde hulgana kokku voolama tema vasalle. Vassili Pime liikus nendega Moskva peale. Šemjaka läks talle sõjaväega vastu. Tema äraolekul tungisid Vassili pooldajad Moskvasse. Šemjaka oli sunnitud põgenema. Mõni aasta hiljem ta mürgitati. Šemjaka surmaga lõppes võitlus. Selles sisetulis hoidsid suurvürst Vassili poole mitte ainult ilmalikud feodaalid ja vaimulikkond, vaid ka elanike alamad kihid, kes feodaalsõdade all palju kannatasid. Rahva muinasjuttudes «Šemjaka kohtumõistmisest» on säilinud mälestus Šemjakast kui rahaahnest kohtunikust-alkkäemaksuvõtjast.

Vassili Pimeda võit osastisvürstide üle Moskva vürstiriigis oli väga tähtsaks etapiks feodaalse killustatuse likvideerimise käigus, ilma milleta oli võimatu liita kõiki Vene maid ühtseks riigiks.

Võitlus vürstiperekonnas ei peatanud Moskva vürstiriigi edasist tugevnemist, sest sel ajal feodaalide enamikule, eriti vabadele teenijatele ja kirikutele, oli vaja tugevat riiki, kes kaitseks nende huve, kindlustaks nende omandiõigust maale, kaitseks nende maid vaenlase sissetungi eest, hoiaks nende talupoegi sõnakuulmises. See pärast Moskva suurvürsti otsesed vasallid toetasid teda nii üksmeelselt. Kuid ka linlastele ja talupoegadele oli ühinenud feodaalriik parem kui endine feodaalne killustatus. Ühtne, tugev riik kindlustas neile rahu, mida ei olnud enne, vürstide alatiste omavaheliste sõdade ajal.

Kaubanduse arenemine kõrvaldas aegamööda üksikute vürstiriikide majandusliku suletuse. Vajadus võidelda tatarlaste vastu ühendas vene rahva tugevaima vürsti — Moskva suurvürsti — lippude alla. Kord-korralt teostus killustunud feodaalsete vürstiriikide ühtesulamine ühtsesse feodaalriiki.

Elu-olu ja kultuur Kirde-Venemaal XIV sajandil ja XV sajandi algul. Tatarlaste rüüstamine pidurdas tugevasti Kirde-Venemaa kultuurilist arenemist. Tatarlaste röövretked ja lakkamatud feodaalsõjad mõjutasid raskesti töötavate hulkade elu.

Peale Kuldhordile andami maksmise kannatasid talupojad ja linnaelanikud julma kurnamist oma feodaalide poolt. Kõikjal valitses tugeva õigus. Feodaalid, tuginedes oma sõjasulastele, tarvitasid omavoli ja riisusid, alistumata isegi vürstidele. Ajaloo-allikad jutustavad näiteks Možaiski maaomanikust Luka Kolotskist. Ta ei olnud pärit aadlisoost, kuid ta rikastus, ehitas suure ja ilusa mõisa, mitte halvema kui vürsti oma, kogus družina, pidutses, käis jahil, pidas palju jahikulle, koeri ja taltsutatud karusid. Ta käitus täiesti omavoliliselt. Kui Možaiski vürsti kütid sõitsid jahile, tungis Luka neile kallale, peksis neid, võttis neilt ära jahikullid ja -koerad,

vürsti saadikuile vastas ta kõrgilt ja karmilt. Sellise feodaalide omavoli all kannatasid kõige rohkem talupojad.

Elanikkonna alamate kihtide sõnakuulmises hoidmiseks võtsid vürstid tarvitusele kõige julmemaid karistusi: peksmine nuudiga, keele või kõrvade äralõikamine, silmade välja torkimine. Võitluses maa ja võimu pärast tarvitasid vürstid mitte vähem julmi abinõusid ka üksteise vastu.

XIV sajandist ei ole säilinud selliseid suurepäraseid kunstimälestusi ega nii suureandelisi kirjandustooteid kui XI—XII sajandist, ajast enne tatarlaste sissetungi. Kirjaoskajaid inimesi oli vähe. Isegi suurvürst Vassili Pime oli «raamatuvõõras ja kirjaoskamatu». Elanikkonna hulgas valitses toores ebausku, usk nõidusse. Nõidumises kahtlustatavaid põletati tuleriitadel.

Sellest hoolimata ei tardunud kultuurielu hoopis. Metropoliidi õukonnas jätkus kroonikaliste kokkuvõtete koostamise töö. Võitlus rahvusliku iseseisvuse eest leidis kajastust jutustustes, milledes kirjeldati Aleksander Nevski vägitegusid («Elukäik», s. o. vürst Aleksandri elulugu) ja venelaste võitu Kulikovo väljal («Julustus lahingust Mamaiga»). Novgorodis, mis oli vähe puudutatud tatarlaste sissetungist, ehitati XIV ja XV sajandil niihästi suurepärase seinamaalidega kaunistatud kirikuid kui ka eraehitisi. Tähelepanav on XV sajandil Novgorodi linnuses piiskopi poolt ehitatud loss kõrge torniga. Mitmed neist suurepäraresetest mälestusmärkidest purustati Novgorodi okupeerinud saksa fašistide poolt.

Sel määral, kuidas rikastus ning tugevnes Moskva, oli märgata temas ka tõusu kunsti alal. XV sajandi algul töötas kuulus Moskva kunstnik Andrei Rubljov. Tema poolt maalitud ikoonid hoitakse alal meie muuseumides; need paistavad silma haruldase värvide kooskõla ja õrnuse poolest.

XI peatükk.

TIMURI RIIK JA KULDHORDI LAGUNEMINE.

§ 31. Timuri riik. Usbekid.

Samarkandi vallutamine Timuri poolt. XIV sajandi teisel poolel hakkasid Kuldhordis avaldama languse ja lagunemise tunnused. Tataari vürstid, üksikute ulusside valdajad, lakkasid Kuldhordi khaani sõna kuulmast. Feodaalid kukutasid mittemeeldivaid khaane ja panid asemele uusi oma tahte järgi. Sageli võitles mitu khaani üheaegselt omavahel võimu pärast. Raske löögi andis Kuldhordile Timuri riigi asutamine Kesk-Aasias XIV sajandi lõpul, mille koosseisu läks osa Kuldhordi khaanide valdusi.

Kesk-Aasias tegi feodaliseerimisprotsess XIV sajandil suuri edusamme. Kujunes välja feodaalne suurmaaomand. Talupojad kandsid raskeid koormisi khaanide ja teiste feodaalide kasuks. Feodaalid astusid võitlusse khaanidega. Tšagatai ulussi idaosa eraldus ning moodustas omaette riigi. Lääne-Tšagatais olid ülekaalus türgi hõimud ning siin elavad mongolid türgistusid. XIV sajandi keskel tõusis silmapaistvale kohale üks türkide-mongolite feodaalidest — Timur (Tamerlan). Tema ümber koondus mõnesaja-meheline kaaskond. Ta astus sellega Samarkandi valdaja Hussein juurde teenistusse ning võttis koos temaga osa sõjaretkedest.

Samarkand oli tol ajal suur ja rikas linn suure käsitöölised ja kaupmeestest elanikkonnaga. Samarkandi käsitöölised kannatasid palju feodaalide rõhumise all. Aastal 1365 tungisid mongolid Kesk-Aasia idarajoonidest Samarkandi. Timur ja Hussein põgenesid. Samarkandi linna elanikud ühinesid linna kaitse korraldamiseks. Linlaste etteotsa astus puuvillapuhastaja Abu-Bekr Kelevi. Linna töötava elanikkonna abil haarasid nad võimu ning organiseerisid Samarkandi kaitset. Pärast pikemat võitlust õnnestus neil mongoliteid tagasi lüüa. Saavutanud võidu, hoidsid linna elanikud võimu enda käes. Kuid järgmisel aastal tulid Hussein ja Timur tagasi. Nad meelitasid petlike lubadustega Abu-Bekri enda juurde laagrisse ja hukkasid ta.

1370. a. kukutas Timur Husseinini ning sai valitsejaks Samarkandi, Buhaara ning kogu maa üle Amu-Darja ja Sõr-Darja jõe vahel (Jõgede-vahemik). Ta lõi tugeva sõjaväe Tšagatai ulussi rändelanikest ning asus ümbruskonna maid vallutama.

Timuri vallutused. Timur unistas ülemaailmse impeeriumi loomisest. «Kogu asustatud maailmaosa,» ütles ta, «ei vääri seda, et sellel oleks kaks kuningat.» Ta vallutas Horesmi. Horesmi pealinn Urgentš võistles kaubanduses Samarkandiga. Timur käskis Urgentši maatasa lõhkuda. Osa elanikkonnast viidi üle Samarkandi, ning kohale, kus asus Urgentš, külvati oder. Siis asus Timur teele Pärsia vastu. Sõjaretk kestis viis aastat ning lõppes Pärsia vallutamisega.

Sel ajal Kuldhord ühines khaan Tohtamõši võimu all. Horesmi kuulus veel äsja tema piiridesse. Tohtamõš kasutas Timuri äraolekut, kes oli läinud sõjaretkele Pärsiasse, ja tungis Horesmi. Elanikkond läks tema poole üle, kuid Timur tuli kiiresti sõjaretkelt tagasi.

Oiendanud arved ülestõusnud horesmlastega, läks ta põhja poole, Tohtamõši valdustesse Lääne-Siberisse ning purustas tema.

XIV sajandi lõpul tungis Timur Taga-Kaukaasiasse, ta väed rüüstasid Aserbaidžani, Armeenia ja Gruusia ning piirasid Tbilisisse Gruusia kuninga Bagrati. Grusiinlased tegid meeleehtliku väljatungi. «Nagu kotkad kureparvele, nagu lõvi härjakarja kallale» sööstsid grusiinlased vaenlaste peale, kuid tulemusteta. Hoolimata grusiinlaste vaprast vastupanust vallutas Timur Tbilisi rünnakuga. Kuningas Bagrat sattus vangi. Kuid Timur ei saanud veel lahkudagi, kui grusiinlased tõusid uuesti üles. Bagrat lubas Timurile alistada maa tema võimule, kui saab vabaduse. Timur laskis tal minna Gruusiasse, kuid Bagrat liitus seal ülestõusnutega. Kitsal kuristikuteel varitsesid grusiinlased vaenlasi ja hävitasid nad. Siis Timur läks grusiinlaste vastu veel suurema sõjaväega. Täiesti laastatud Gruusia oli sunnitud alistuma.

Timuri valdused ulatusid üsna lähedale Kuldhordi valdustele. Tohtamõš katsus peatada Timuri edasitungi, kuid sai põhjalikult lüüa Tereki jõel. Timur läks Kuldhordi piiridesse, purustas Sarai, jõudis Vene linna Jeletsini, rüüstas seda ning pöördus Taga-Kaukaasiasse tagasi. Viimaseil eluaastail tegeles Timur Pärsia lõpliku vallutamise ja sõjaretkte korraldamisega Indiasse. Siis algas sõda türklastega, mis lõppes Türgi sultani Bajasidi vangivõtmisega.

Timur oli silmapaistev oma erakordse julmuse poolest. Ta karistas halastamatult iga vastupanukatse eest.

Vallutatud linnade elanikkond hävitati peaaegu viimase ni, välja arvatud käsitöölised, kes viidi vangi. Oma võitude mälestuseks käskis Timur püstitada kurgaanid tapetud vaenlaste kolpadest.

Timuri poolt vallutatud maadest tekkis hiigla-feodaalriik. Üksikuid osi sellest riigist jagas Timur valitsemiseks oma poegadele ja pojapoegadele. Maa kuulus feodaalidele, kes ise seda ei majanda-

Timur troonil. Pärsia miniatuur.

nud, vaid seda väikeste kruntidena talupoegadele rentisid. Talupojad pidid maksma maaomanikele obrokit ja tegema tegu.

Timuri riigi pealinn oli Samarkand. Siin ehitas Timur hulga toredaid ehitusi, millede varemed on säilinud meie päevini. Kõvete ja kitsaste tänavate asemele käskis Timur rajada laia prügitatud tänava. Selle mõlemal pool ääres olid poed. Korraldati linna varustamine veega. Ümber Samarkandi laiusid õitsvad aiad. Timuri ajal kujunes Samarkand suure karavani-kaubanduse keskkohaks. Ta oli ka suur käsitööstuse tsentrum, sest Timur ajas vallutatud linnadest Samarkandi kokku meistreid ja kunstnikke.

Timuri järglastest oli silmapaistvaim tema pojapoeg Ulugbek, teaduse ja luule kaitsja, kes Samarkandi lähedale asutas tähelepanuväärse observatooriumi, kus tehti väga täpseid teaduslikke arvutusi. Tema ajal elas kuulus poeet ja mõttetark Navoi, kuulsa poemi «Farhad ja Širin» ning teiste teoste autor.

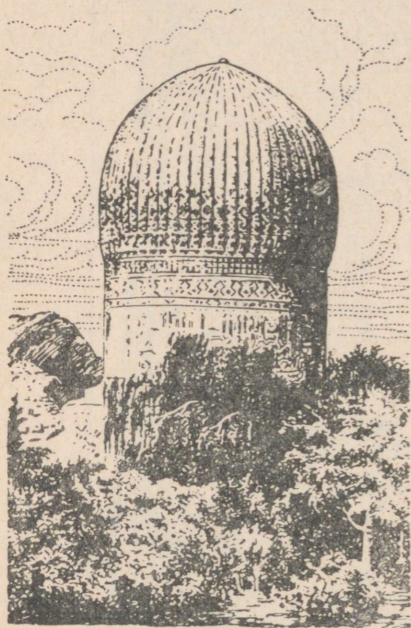
Usbekid ja kirgiisid. Pärast Timuri surma (1405) lagunes tema

riik. Tema pärijate vahel algasid sisetülid. Otsustava hoobi andsid Timuri riigile usbekid.

Usbekid kujutasid endast mitmete hõimude ühendust, kes rändlesid Kesk-Aasia stepides. Usbekid kuulusid varem Kuldhordi koosseisu ning nimetasid end usbekkideks Kuldhordi khaani Uzbeki nime järgi. Peategevuseks oli usbekidel karjakasvatus.

XVI sajandi alguseks ühinesid usbekid khaan Šeibani valitsuse all. Tema ajal tungisid nad Amu-Darja ja Sõr-Darja Jõgede-vahemikku, hakkasid paigustuma viljakais orgudes ning üle minema põlluharimisele. Šeiban vallutas Samarkandi ja seejärel Buhaara ning allutas endale kõik Timuri järeltulijate valdused.

Timuri hauakamber Samarkandis. XIV s.

Kuid usbekkidel ei kujunenud tsentraliseeritud riiki; nende valdused jagunesid mit-

meks vürstiriigiks, millede eesotsas seisis üksikud usbeki sultanid; nende vahel käisid alatised feodaalsõjad. Usbeki khaanide ajal kaotas Samarkand oma tähtsuse ning pealinnaks sai Buhaara. Iseseisev usbeki khaaniriik tekkis XVI sajandil samuti Hiivas.

Kõrvuti usbekkidega mainitakse Kesk-Aasias XVI sajandil kirgiise. Nagu oletatakse, tulid nad Kesk-Aasiasse Jenissei ülemiook-sult. Osa kirgiise jäi Jenissei-äärseile aladele veel kuni XVII sajandini.

§ 32. Volgamaa ja Krimmi rahvad tatarlaste võimu all.

Kaasani khaaniriik. XV sajandil lagunes Kuldhord mitmeks ise-seisvaks khaaniriigiks. See oli põhjustatud feodaalsuhete arengust Kuldhordi üksikuis piirkondades. Kohapeal tugevnesid feodaalid, kes ekspluateerisid kohalikku põllundusest ja rändkarjapidamisest

elatuvat rahvastikku. Nad taotlesid enestele poliitilist sõltumatust Kuldhordist. Timuri sissetung oli viimaseks hoobiks, millest Kuldhord enam ei suutnud toibuda.

Kaama jõe Volgasse suubumise koha lähedal, kus kunagi oli olnud Bulgaaria riik, tekkis XV sajandil Kaasani khaaniriik.

Uue khaaniriigi pealinn Kaasan seisis järsul künkal Kasanka jõe kaldal ning oli kaitstud mitte ainult puuseintega, vaid ka teda ümbritsevate soodega. Pärast Kesk-Volgamaade vallutamist tatarlaste poolt segunesid Kaasanimaa põliselanikud — bulgaarlased — vallutajatega ning moodustasid khaaniriigi rahvastiku põhituuma, mida hiljem täiendasid väljarändajad teistest tatarlaste maadest. Erinevalt stepirajoonidest, kus valitses rändkarjapidamine, oli Kaasanimaal juba bulgaarlaste ajast elanike peategevusalaks põlluharimine. Volga ja temasse suubuvad jõed olid kalarikkad ning ümbruskonna metsad olid rikkad karusloomade ja mesilaste poolest. Kalapüük, küttimine ja metsmesindus olid seepärast ka väga tähtsad majapidamisharud. Rikkalikud karjamaad võimaldasid pidada suurt arvu kariloomi. Karjapidamise saadused olid kaubaartikleiks. Kuulsad olid Kaasani ümbertöötatud nahad, mis läksid väljaveoks. Väliaveobjektiks olid ka orjad. Kaasani tatarlased korraldasid laastavaid röövretki piiriäärseile Vene maa-aladele ning võtsid rohkesti vange. Osa neist vangidest pidi harima tatari feodaalide maid, ülejäänud müüdi kohalesõitnud kaupmeestele. Igal aastal peeti Volga Kaubasaarel laata. Siia sõitsid kokku vene kaupmehed, samuti ka kaupmehed Pärsiast, Buhaarast ja Hiivast.

Kaasani khaaniriigis kuulus võim feodaalidele-maaomanikele. Nende eesotsas seisis khaan; temale allusid bekid (vürstid) ja aadlikud ehk tatari keeli mursad. Feodaalide hulka kuulus ka muhamedi usu vaimulikkond. Ülemvaimulik kandis «seid'i» nimetust. Vaimulikkond oli Kaasanis väga võimas. Isegi khaan tuli hobuselt maha, kui seid vastu tuli. Khaan ja teised feodaalid kogusid lihtrahvalt («mustadelt») jassakki (maksu) raha, mee ja teiste produktide näol.

Oma olemasolu esimesil aastail oli Kaasani khaaniriik küllaltki tugev riik. Kaasani khaan Ulu-Muhammed vallutas ajutiseks isegi Nižni-Novgorodi. Suzdali juures löid Kaasani tatarlased tugevasti Moskva suurvürsti Vassili Pimedat ning võtsid tema enese vangi. Vassili Pime vabastati ainult suure lunaraha eest.

Kuid hiljem seesmised tülid nõrgestasid väga Kaasani khaaniriiki. Kaasani feodaalide hulgas polnud üksmeelt ning nende vahel käis äge võitlus võimu ja jassaki pärast. Omavahel vaenutsevate feodaalide rühmitused panid khaane ametisse ja kukutasid ebameeldivaid khaane. Seda võitlust kasutasid Moskva ja Krimm. Nad segasid end Kaasani khaaniriigi asjusse ning panid Kaasani troonile oma käsilasi.

Volgamaad tatarlaste võimu all. Tatarlaste võimu all olid ammu ajast Kesk-Volgamaail elanud mordvalased, marid, udmur-

did ja tšuvašid. Kõik need rahvad läksid juba tol ajal üle põlluharimisele, kuid küttimine ja metsmesindus etendas veel ikka nende majapidamises olulist osa. Alistanud need rahvad, panid tatarlased neile peale jassaki nügisenahkade, mee või raha näol. Maridel, tšuvaššidel, mordvalastel ja udmurtidel oli sugukondlik kord juba lagunenud; nende üle valitsesid hõimu väikevürstid. Need väikevürstid tataristusid ruttu, sulasid ühte tatari feodaalidega ning koos nendega ekspluateerisid hõimukaaslasid.

Tatari khaanidele allus ka osa baškiire, kes rändlesid Belaja ja Ufaa jõe ümbruses. Baškiiride peategevuseks oli karjapidamine. Kõrvaltöona äraelatamiseks oli neil küttimine. Nad maksid tatari khaanidele jassakki nügisenahkadega.

Nogai-hord. XV sajandi alguses tekkis Volga ja Jaiki (Uraali) jõe vahel suur iseseisev, oma vürstide poolt valitsetav hord. Seda hordi hakati nimetama Nogai-hordiks, sest selle koosseisu kuulusid mõned hõimud, kes kunagi allusid Nogaile. Nogailased jätkasid tegelemist karjakasvatamisega ja pidasid kinni nomadiseerivast eluviisist. Hord jagunes väikesteks ulussideks, millede eesotsas seisis vürstiperekonna liikmed peaaegu sõltumatute valitsejatena, kuigi ühte vürstidest peeti peavürstiks.

Krimmi khaaniriik. XV sajandil tekkis Krimmis iseseisev khaaniriik. Tatarlastele kuulus Krimmi poolsaare põhjapoolne stepiosa. Stepiosast mägedega eraldatud rannik oli vallutatud itaallaste poolt. Pärast ristsõdu said kaks võimsat Itaalia kaubanduslikku vabariiki — Veneetsia ja Genua — tähtsamate Idamaile viivate kaubateede valitsejaks. Veneetsia ja Genua kaupmehed tungisid Mustale merele ning vallutasid tähtsaimad Krimmi sadamad, surudes kreeklased sealt välja. Musta mere äärsete turgude pärast tekkis Veneetsia ja Genua vahel võitlus. Võitis Genua, kelle võimule alistusid tähtsaimad Krimmi rannaäärsed linnad. Genua kolooniate keskuseks oli Kaffa (praegune Feodossia), kus siiani on säilinud genualaste müüride ja tornide varemed. Genualased olid sunnitud Krimmis tunnustama Kuldhordi khaanide ülemvõimu, kuid nad säilitasid oma seesmise iseseisvuse ning laiendasid oma võimu kogu Krimmi lõunarannikule tema mitmest hõimust rahvastikuga (kreeklased, itaallased, armeenlased, juudid, tatarlased jt.).

Krimmi tatarlased tegelesid esialgu ainult karjapidamisega. Oma karjadega rändlesid nad kaugel väljaspool poolsaart. Kuid kõrvuti karjapidamisega arenes neil järk-järgult ka põllundus. Tatari feodaalid hakkasid endile võtma maid Krimmi põliselanikelt ja ka oma kaashõimlastelt, kes olid paigustunud poolsaarel. Feodaalide maa-aladel elavad tatari talupojad pidid maksma neile kümnist ja tegema tegu. Kristlastest ja juutidest elanikkond maksis obrokid.

XV sajandil tugevnesid Krimmi feodaalid sedavõrd, et valisid endile oma khaani — Hadži-Girei, keda peeti Tšinghis-khaani järeltulijaks. Pärast tema surma algas ta poegade vahel võitlus võimu pärast. Võitis tark ja andekas Mengli-Girei, kuid temagi troon ei

olnud otsekohe kindel. Üks Krimmi suurfeodaal läks temaga tülli ja kutsus endale türklased abiks. Mengli-Gireiga olid liidus genualased. 1475. a. ilmus Türgi sõjalaevastik Krimmi rannikuvettesse ning purustas Kaffa ja teised genualaste kindlused. Mengli-Girei võeti vangi ja viidi Konstantinoopoli. Ülejäänud genualased sulasid ühte Krimmi tatarlastega.

Sultan lõi Krimmis Türgi vasall-khaaniriigi. Kokkuleppel Krimmi feodaalidega pani ta khaaniks Mengli-Girei. Krimmi khaanid olid kohustatud oma vägedega esimesel kutsel sultanile abiks tulema. Sultan pani oma garnisonid Kaffasse ja teistesse tähtsamasse Krimmi rannikuäärseisse linnadesse.

Mengli-Girei astus tihedasse liitu Moskva suurvürsti Ivan III-ga ning tema abiga purustas oma vaenlase — Kuldhordi khaani. Liidus Moskvaga pidas Mengli-Girei visa sõda Leeduga ning mitmel korral teostas laastavaid röövretki Ukrainasse; ta vallutas ja põletas maha Kiievi ning tungis sügavale Leedu vürstiriigi piiridesse. Poola kuningad, kes ühtlasi olid Leedu suurvürstid, maksid igal aastal Mengli-Gireile ja tema järeltulijaile suurt maksu, et hoiduda nende röövretkedest.

Ka Moskva vürstid saatsid omalt poolt Krimmi iga-aastasi «meeldetuletusi», s. o. kingitusi.

Krimmi khaaniriik oli kõige tugevam tatarlaste khaaniriik Ida-Euroopas. Krimmi hordid tekitasid oma alatiste ja laastavate röövretkedega Vene maadele suurt kahju. See khaaniriik püsis kuni XVIII sajandi lõpuni.

§ 33. Siberi khaaniriik. Kasahhid.

Lääne-Siberi rahvad XV sajandil. Uraalist ida pool, Toboli jõe ümbruses elavad tatarlased löid omaette Siberi khaaniriigi. XVI sajandil sai selle pealinnaks linn, mis asus Toboli suudmes ja mida venelased nimetasid «Siberiks». Siberi khaaniriik ei olnud ühtne riik. Ta jagunes suureks hulgaks väikesteks vürstiriikideks ehk ulussideks. Ulussi väikevürstid säilitasid suurel määral oma iseseisvuse.

Siberi tatarlased tegelesid karjapidamisega ja osalt ka põllundusega, kuid nende maa pearikkuse moodustas kallihinnaliste karusloomade — sooblite, nugiste, kobraste, oravate jne. küllus. Jahipidamine andis Siberi tatarlastele kasuliku kauba vahetuskauplemiseks Aasia kultuursemate maade — Buhaara ja Hiivaga. Siberi tatarlased said karusnahku ka oma naabruses asuvate, jahipidamisest elatuvate rahvaste riisumisega, kellelt nad kogusid maksu (jassakki) karusnahkades.

Tura ülemjooksu ümbruses ja sellest põhja pool elasid mansid (vogulid), Irtõši alamjooksu ja Obi piirkonnas — handid (ostjakid). Mõlemad need rahvad jagunesid väikesteks hõimudeks, mille eesotsas seisid väikevürstid. Mansid elatusid jahipidamisest.

Igal sugukonnal oli oma metsa-ala, kuhu ehitati püügiaiad põtrade tabamiseks ja seati üles iselaskjad. Mõnedes mansi hõimudes leidis juba (alles väga nõrku) põlluharimise ja karjakasvatuse algeid. Handid elatusid peamiselt kalapüügist. Need handid, kes elasid tundras, kasvasid põhjapõtrade karju.

Mansid ja handid olid paganad: hantide juures valitses karu kultus, keda nad pidasid oma esivanemaks. Seepärast, kui karu tapeti, siis sooritati tema juures püha tantsu lauluga, et «lunastada oma süüd».

Tatarlased alistasid mansid ja handid ning sundisid neid maksma jassakki karusnahkadega. Sõja puhul pidid voguli ja ostjaki väikevürstid tulema oma sõjameestega abiks tatarlastele.

Hantidest põhja pool rändlesid tundrais neenetsid oma põdra-karjadega. Kevadeks rändasid nad Obi kaldale kalu püüdma. Ääretuis tundrais olid neenetsid kättesaamatud vallutajaile ning seepärast ei sattunud nad tatarlaste võimu alla.

Kasahhi khaaniriigi tekkimine. XV sajandi keskel tekkis ida pool Uraali, praeguses Kasahstanis, teine riik — Kasahhi khaaniriik. Selle koosseisu moodustanud rändrahvad kuulusid varem usbeki hõimude liitu. XV sajandi keskel nad eraldusid usbekkidest ning asutasid iseseisva riigi. Oma nime said kasahhid just sellepärast, et nad eraldusid usbekkidest (sõna «kasahh» tähendab türkide keeles «oma rahvast eraldunud inimene»).

TSENTRALISEERITUD PALJURAHVUSELISE RIIGI TEKKIMINE.

XII peatükk

MOSKVA SUURVÜRSTIRIIK IVAN III JA VASSILI III AJAL.

§ 34. Vene riigi territooriumi kujunemine.

Kirde-Venemaa ühinemine. XIV sajandist alates muutusid majanduslikud sidemed üksikute Vene vürstiriikide vahel tihedamaks. See soodustas nende järkjärgulist ühinemist üheks rahvuslikuks Vene riigiks. Ühinemisprotsessi kiirendas vajadus organiseerida ühisel jõul kaitset tatarlaste ja teiste välisvaenlaste vastu.

Vassili Pimeda poja Ivan III (1462—1505) ajal liitis Moskva suurvürstiriik enda külge peaaegu kõik Kirde-Venemaa maad.

Maade hulgast, mis selle ajani säilitasid oma sõltumatuse, oli kõige laialdasem Novgorodimaa, mille koosseisu kuulusid määratu suured koloniaalvaldused. Novgorodi valitsesid ikka veel veetše ning valitud possaadnikud ja tuhatnikud. Novgorod sõlmis suurvürstidega lepinguid, kuid Novgorodi bojaarid nägid väga hästi, et nende vabadustele on saabumas lõpp. Novgorodi bojaaride hulgas oli rühm, kes oli valmis üle minema Leedu poolele, et säilitada oma endisi õigusi. Selle partei eesotsas seisis rikas ja mõjukas Boretskite perekond. Üks neist oli Novgorodi possaadnikuks. Võitlust Moskvaga juhtis tema ema, energiline Marfa Boretskaja. Boretskite pooldajad karjusid veetšel: «Meie ei taha kanda Moskva suurvürsti pärusmaa nime! Meie oleme vabad inimesed, meie ei taha kannatada Moskva ülekohut, tahame olla kuningas Kazimiri poolt.»

1471. aastal reetsid Novgorodi bojaarid Moskva ja andsid end Leedu suurvürsti Kazimiri võimu alla (kes oli ühtlasi ka Poola kuningas). Novgorodi elanike valdav osa oli seevastu ühinemise poolt Moskvaga, kellega Novgorod oli lähedalt seotud ühise keele ja kultuuriga. Ivan III läks suure väega sõjaretkele Novgorodi vastu. Otsustavas lahingus Šeloni jõel sai Novgorodi vägi lüüa. Novgorodi käsitöölised sõdurid, kes vaevalt püsisid hobuste seljas, hakkasid

korratult põgenema. Linnas tekkis toidupuudus ning kõige vaesem rahvakiht sundis bojaare suurvürstiga läbirääkimistesse astuma. Ivan III katkestas sõjategevuse tingimusel, et talle makstaks kontributsiooni. Novgorodlased kohustusid lõpetama liidu Leeduga. Kaotusest hoolimata säilitas Novgorod oma endised «vabadused».

Kuid Novgorodis jätkusid rahutused. Kaotanud partei hakkas õiendama arveid Moskva «sõpradega» ning need otsisid õigust suurvürsti juurest. 1477. a. saatis Moskva partei saadikud suurvürsti juurde tervitama teda «isevalitsejana».

Ivan III
Kaasaegne prantsuse gravüür.

bojaare ja kaupmehi (nende hulgas ka Marfa Boretskaja) asustati ümber Moskva riigi linnadesse ning nende asemele toodi moskvulasi. Novgorodi bojaaridelt äravõetud maadele paigutas suurvürst Moskva riigi teenistulasi. Pskovis säilisid veel mõned iseseisvuse jäljed, sest ta aitas Moskvat sõjas Novgorodiga.

Selle järel liideti Tveri vürstiriik, kes kord võitles Moskvaga. Tveri vürst Mihhail Borissovitš astus nagu Novgorodki ühendusse Poola kuninga ning Leedu vürsti Kazimiriga. Ivan III kasutas seda ning piiras Tveri ümber. Mihhail põgenes öösel Leetu ning tema bojaarid astusid võitja teenistusse (1485).

Riasani vürstiriik sattus samuti vasallsõltuvusse Moskvast.

Niiviisi kujunes Ivan III ajal Kirde-Venemaal endiste iseseisvate maade asemele tsentraliseeritud Vene riik.

novgorodlased ei andnud suurvürstidele seni kunagi. Ivan III kasutas seda juhust, et nõutada endale samasugust «isevalitsemist» Novgorodis, nagu tal oli Moskvas, s. o. piiramatu võimu. Kui aga Novgorodi veetše Ivan III nõudmistega ei nõustunud, liikus ta uuesti Novgorodi peale ja piiras selle ümber. Sel korral novgorodlased ei katsunudki vastu panna. 1478. a. jaanuaris olid nad pärast pikki läbirääkimisi sunnitud kõik suurvürsti tingimused vastu võtma. Veetše kaotati; posaadnikute asemel pidid hakkama valitsema suurvürsti asevalitsejad; suur osa Novgorodi feodaalide maadest läks üle suurvürstile. Novgorodi vabariik lakkas olemast. Novgorodi vabaduste sümbol — veetše kell — võeti maha ja viidi ära. Suur hulk Novgorodi

Vene vürstiriikide ühinemine Moskva ümber oli ette valmistatud turusidemete kasvamisega üksikute Vene maade vahel. Seda kiirendas hädaoht tatarlaste, leedulaste ja teiste vaenlaste poolt, mis sundis kogu vene rahvast ühinema ühiseks kaitseks. Võrreldes feodaalse killustatusega, oli ühtse feodaalse riigi loomine positiivseks nähtuseks, sest seesugune riik kindlustas paremini maa tootlike jõudude edaspidise arenemise võimalust.

§ 35. Vabanemine tatari ikkest.

Tatari ikke kukutamine. Uhendanud enda ümber kõik teised Kirde-Venemaa vürstiriigid, sai Moskva niivõrd tugevaks, et otsustas lõplikult kukutada tatari ikke. Ivan III kasutas osavasti ära Hordi killustatuse. Ta astus tihedasse liitu Krimmi khaani Mengli-Gireiga. Igal aastal saatis Ivan III saadikud Krimmi, kingitustega khaanile, tema naistele ja suuremaile feodaalidele. Kasutades Kuldhordi nõrgenemist, lakkas Ivan III tatarlastele andamit maksmast.

Kuldhordi khaan Ahmat astus liitu Leedu suurvürstiga ning asus 1480. aastal sõjaretketele, et sundida Moskvat andamit maksma. Suurvürst läks oma sõjaväega Okaa äärde tatarlastele vastu. Kuid Ahmat, kes ootas abi Leedu vürstilt, liikus jõe ülemjooksu suunas Leedu piiri poole. Ivan III-ndal oli sellal tüli oma vendadega, kes ähvardasid ülestõusuga. Suurvürst lahkus ajutiseks sõjaväe juurest ja ruttas Moskvasse. Ent sõjaka hoiakuga moskvalased nõudsid, et ta viibimata sõjaväe juurde tagasi läheks. Siis leppis Ivan III vendadega ära ja pöördus tagasi.

Mõlemad sõjaväed, tatarlaste ja venelaste omad, seisid vastamisi Okaa harujõe Ugra vastaspoolseil kaldail. Ei venelased ega tatarlased läinud üle jõe. Ahmat oli valmis leppima, kuid nõudis endiselt andamit. Rostovi piiskop Vassian pöördus Ivani poole läkitusega, milles ta teda veenis mehiselt seista tatarlaste vastu ning mitte kuulata argpükse, kes soovivad reeta isamaa vaenlastele. Nii venis aeg kuni esimeste külmadeni. Kui Ugra jõe tekkis jää, käskis Ivan oma sõjavägedel taganeda, et anda lahingut soodsamail positsioonidel. Kuid khaan ei sõندانud minna pealetungile. Tema sõjavägi kannatas külma ja toiduainete puuduse all. Peale selle tungis veel Ivan III-liitlane, Krimmi khaan Mengli-Girei Kuldhordi valdustesse selja tagant ning Leedu suurvürst, kes lubas abi, pettis Ahmatit. Seepärast taganes Ahmat Moskva riigi piiridest.

Nii tehti lõpp tatari-mongoli ikkele, mis kaks sajandit oli rõhunud vene rahvast. Päästnud oma iseseisvuse tatarlaste käest, sai Vene riik, mis oli ühendanud üksikud Vene vürstiriigid, võimaluse edasiseks poliitiliseks ja majanduslikuks tõusuks ning kindlustamiseks.

Hiljuti veel nii võimas Kuldhord purustati varsti lõplikult Krimmi

tatarlaste poolt. Kuldhordi asemele tekkis Volga alamjooksu piirkonda väike khaaniriik, mille pealinn oli Astrahan.

Põhja- ja Volgamaade rahvaste liitmine. Liites Vene maid ja kaitses neid vaenlaste vastu, vallutas Ivan III samaaegselt ka maid, mis olid asustatud teiste rahvastega. Pärast Novgorodi liitmist vallutas ta Novgorodile kuulunud kolooniad. 1472. aastal tun-

Vastastikune laskmine Ugra jões.
Nikoni kroonika.

Sõda Leedu- ja Liivimaaga. Vabanemine tatari ikke alt võimaldas Ivan III-ndal asuda Leedu poolt vallutatud Vene maade järkjärgulisele tagasivõtmisele. Leedu feodaalide rõhumise all kannatasid vene vürstid, kes olid Leedu võimu all. Mitmed neist koos oma vürstiriikidega tulid üle Moskva poole. 1500. aastal puhkes seepärast avalik sõda Leeduga, mis kestis kolm aastat. Moskva väed said leedulaste üle mitu hiilgavat võitu. Liivi Ordu astus Leeduga liitu. Saksa rüütlid käisid mitu korda Pskovi all, kuid said Vene vägedelt tugevasti lüüa. Rahulepingu järgi, mis sõlmiti Leeduga, liideti Moskva valduste külge põline Vene maa-ala — Severskimaa koos Tšernigovi linnaga. Liivi Ordu kohustus maksma Moskva suurvürstile iga-aastast maksu, kuid ei täitnud seda kohustust.

gis Moskva sõjavägi Permi-
maale. See oli maa, kus elasid
komid-permjakid. Moskva sõ-
javäed võitsid permjakkide
vürstid, võtsid ära tähtsamad
linnakesed ja põletasid need
maha. Permimaa pidi tun-
nustama Moskva suurvürsti
võimu.

Mitu korda võeti ette sõja-
retki Uraali taha Jugramaa
vallutamiseks. Aastal 1500
ületasid Moskva sõjaväed
Uraali mäed. Mägedes tun-
gisid neile kallale neenetsid,
kuid nad purustati ja neilt
võeti ära 200 põhjapõtra. Eda-
si sõitsid Moskva vojevoo-
did põtradega, lihtsõjamehed
aga koertega. Nende vastu
väljaastunud jugralaste vürst-
tid võideti ning nad kohustu-
sid andma andameid.

Ivan III sundis Kaasani
khaaniriiki tunnustama va-
sallsõltuvust Moskvast. Ta
segas end khaanide nimeta-
misse Kaasani troonile ning
kaasanlased ei võinud midagi
teha ilma Moskva loata.

§ 36. Vene riigi ühiskondlik ja riiklik kord XV sajandi lõpul.

Kaubalis-rahaliste suhete arenemine. Vene rahva ühinemine ühtseks riigiks oli võimalik ainult mõningate, kuigi nõrkade turusidemete olemasolu tõttu Vene maade vahel.

Vene riigi majandus XV sajandi lõpul oli jäänud põhiliselt naturaalmajanduseks. Kuid kaubalis-rahaliste suhete arenemine sel ajastul toimus palju intensiivsemalt kui varem. Üksikute linnade ja maapiirkondade vahel tekkis elavam kaubanduslik läbikäimine. Moskvas tekkis suur kaubanduslik tsentrum, tekkisid kauplused ja kaubahoovid, s. o. hoovid, kus peatusid «külalised» ehk kaupmehed. Ümbruskonna maadest veeti toiduaineid Moskvasse müügile. Üks välismaalane, kes külastas Moskvat Ivan III ajal, kirjeldab elavalt talvist turgu: Moskva jõe jääl kaupmehed «seavad üles oma poed mitmesuguste kaupadega», siia «veetakse iga päev kogu talve jook-sul vilja, liha, sigu, puid, heina ja muud vajalikku moona; novembri lõpul kõik ümbruskonna elanikud tapavad oma lehma ja sigu ning veavad need linna müügile. On tore vaadata sellele täiesti paljaks nülitud ja jääl tagumistel jalgadel istuvate tapetud loomade määratu suurele hulgale». Niiviisi ei toodetud siis igas üksikus majapidamises enam kõiki produkte, vaid neid omandati ka turult. Kaubalis-rahaliste suhete arenemisele viitab ka see, et maaomanikud XV sajandi lõpul ja XVI sajandi algul enam ei rahuldunud oma talupoegadelt obroki saamisega produktides, vaid nõudsid neilt ka raha (rahaline obrok).

Kaubanduse arenemise tõttu suurenes kaupmeeskonna tähtsus linnades. Juba XIV sajandi lõpust alates mainitakse Moskvas gruppi rikkaid kaupmehi-surožlasi (s. o. kaubitsejaid Suroži ehk Sudaki linnaga Krimmis) ja kalevikaupmehi. Peale kaubitsemise tegelesid rikkad kaupmehed liigkasuvõtmisega. Paljud osastivürstid, isegi Ivan III vennad, olid nende võlglased. Kaupmeeskond oli huvitatud feodaalsõdade lõpetamisest ja kõikide Vene maade ühendamisest, sest see oleks kergendanud kaubanduslikku läbikäimist maa üksikute osade vahel.

Mõisnikud ja talupojad. Majapidamine feodaalsetes pärusmõisates jäi naturaalseks. See kohandus ikka veel raskesti turunõuetega. Raha oli riigis vähe. Vajades raha laenasid maaomanikud seda rikastelt kaupmeestelt, kuid peamiselt siiski kloostreilt, kes annetuste korjamise ja liigkasuvõtlike operatsioonidega kogusid endile suured ressursid. Kindlustuseks panditi maad, mis võla tasumata jätmise puhul läks kloostrite valdusse. Suured pärusmõisad laostusid ja killunesid. Peamist sõjajõudu ei moodustanud nüüd enam suurmaaomanikud, kes uues olukorras ei jõudnud pidada omal kulul suuri sõjasalku, vaid väikeste maade omanikud. Enamik selliseid väikemaaomanikke oli suuremate feodaalide vasallideks ning

valdas maad, mille sai nendelt oma teenistuse eest. Nende nn. teenistuslaste peahulga moodustasid suurvürsti õukonda kuuluvad aadlikud. See nimetus oli levinud kõigile väikemaaomanikele, kes teenisid suurvürsti sõjaväes. Raha vähesuse tõttu suurvürsti laekas ei saanud aadlikud rahalist palka. Rahapalga asemel andis suurvürst aadlikule väikese maatüki, mis kuulus tema valdusesse senikaua, kui ta seisis sõjaväeteenistuses. Kui aadlik lahkus teenistusest, kaotas ta maa. Aadlikule või mõnele teisele teenistuslasele antavat maatükki, selle eristamiseks omanikule täieliku omandusõiguse alusel kuuluvast pärusmaast, nimetati «mõisaks» ning teenistuslast, kelle valduses oli mõis, nimetati «mõisnikuks».

Sel viisil moodustasid aadlikud laialdase väikemaaomanike kihi (hiljem hakati nimetama «mõisnikeks» kõiki maaomanikke). Mõisnikul oli õigus koguda obrokit tema mõisates asuvailt talupoegadelt ning sundida neid tegema tegu.

Feodaalkorra kehtides ei olnud talupoeg kunagi vaba. Feodaal hoidis teda sunniviisil oma maa peal, häbenemata tarvitada isegi avalikku vägivalda. Eriti raske oli feodaali maalt lahkuda «põliselanikel», s. o. talupoegadel, kes juba ammu elasid teatud pärusmõisas. Kuid ka teiste talupoegade ühe maaomaniku juurest teise juurde ülemineku vabadus oli piiratud, sest tava nõudis, et nad võisid ära minna alles pärast kõigi põllutööde lõppu, talve alguses, kui vili oli juba veetud härraste mõisa.

Pärast seda, kui oli kujunenud tugev tsentraliseeritud riik, mis kaitses feodaalide huve, tahtsid aadlikud seda korda seadustada ning sel viisil oma võimu talupoegade üle veel tugevamalt kindlustada.

Talupoegade õigus üleminekuks ühe maaomaniku juurest teise juurde oli väga kitsendatud. 1497. a. avaldatud seaduste kogus «Sudebnik» oli seadus, mis suurendas veelgi neid kitsendusi. Selle seaduse eesmärgiks seadis Ivan III kindlustada mõisnikke pärisorjusliku tööjõuga. Talupojale oli lubatud maaomaniku juurest ära minna alles pärast kõigi põllutööde lõppu. Kogu riigi jaoks oli määratud üks talupoegade «ümberrasumise» tähtpäev — «jüripäev», s. o. 26. november vana kalendri järgi.

Talupoeg võis peremehe juurest ära minna nädala jooksul enne jüripäeva ja nädal pärast jüripäeva. Kuid enne pidi ta peremehega arved õiendama — maksma «koha» eest, s. o. talu eest, mida ta kasutas.

Moskva riik oli feodaalriik. Seepärast aitas ta mõisnikele talupoegade pärisorjadeks muutmisel igapidi kaasa.

Rohkearvuline aadel omandas riigis suure poliitilise tähtsuse. Et aadlikel ei olnud oma maad, olid nad täielikus sõltuvuses suurvürstist, kellelt nad said mõisaid ja kes andis neile võimaluse ekspuaterida talupoegi. Seepärast olid suurvürstil aadlike näol truud teenijad; tuginedes neile sai ta kindlustada oma võimu.

Valitsemine ja sõjavägi. Pärast seda, kui eraldunud feodaalsed vürstiriigid olid ühendatud ühtseks feodaalriigiks, organiseeriti valitsemine Moskva suurvürstiriigis uutal alustel. Ivan III ajal oli kogu valitsemine koondunud suurvürsti enese kätte.

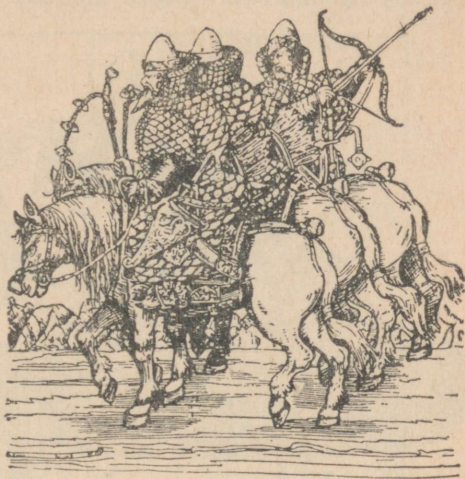
Kõik endised iseseisvad vürstid läksid nüüd üle Moskva suurvürsti teenistusse ning said sõltumatuist isevalitsejaist suurvürsti

bojaarideks. Kõige nimekamad neist said suurvürsti duuma liikmeiks, s. o. nõukogu liikmeiks, kellega koos ta valitses. Endised vürstid ja teised bojaarid jaotati teenistusse mitte nende teenete, vaid sugukonna tähtsuse järgi ehk, nagu siis öeldi, «tõu järgi». Kõige nimekamad bojaarid said kõrged ametikohad. Kõrgest soost bojaar ei võinud teenida vähem tähtsa inimese juhtimisel ega isegi ühesugusel ametikohal vähem nimeka inimesega. Sellist korda nimetati «ametikohaõigus- seks» («mestnitšestvo»).

Ametikohaõigus tõi riigile väga palju kahju. Andekate ja tarkade inimeste asemel oli tarvis määrata kohtadele nimekamaid, kuigi vähe asjatundlikke isikuid. Määramistel sõjaretke puhul või mõnele teisele teenistusalale algasid tülid kohtade pärast, kuid see mõjus asjale kahjulikult. Ametikohaõigus oli suurvürsti poolt järeleandmiseks suurfeodaalidele. See segas tugevasti asjade õiget käiku riigis.

Äsjavallutatud aladele määras suurvürst oma asevalitsejad. Asevalitsejad valitsesid nende kätte usaldatud maakondade üle, teostasid kohtumõistmist ning kogusid makse. Selle eest neid vana tava järgi «toideti» elanikkonna kulul. Kuni Ivan III ajani ei olnud andamid asevalitseja heaks millegagi piiratud. Ivan III määras täpse «toitmise» normi natuuras või rahas, samuti määras ta kindlaks kohtulõivud ja tollimaksud kaupadelt. Moskvasse loodi erilised asutused — «prikaasid», mis juhtisid mitmesuguseid riigivalitsemise alasid, näiteks sõjaasjandust (Razrjadnõi prikaz), rahandust. Valitsemises omasid suurt tähtsust suurvürsti djakid, s. o. ametnikud, kellel lasus kogu jooksev töö. Aastal 1497 väljaantud «Sudebnik», s. o. seaduste kogu, määras ära valitsemise ja kohtupidamise korra riigis.

Ivan III ajal organiseeriti tugev sõjavägi. Võimu ja ressursside

Vene sõjavägi XVI sajandil.
Herbersteinist.

koondumine ühe isiku kätte võimaldas tunduvalt tõsta sõjatehnikat. Loodi suurtükivägi. Sõjaasjanduse korraldus ühendati. Seniajani ilmus iga vürst oma sõjaväega kohale suurvürsti kutsel. Seesugusel kokkukorjatud sõjaväel oli palju puudusi. Vaenlase äkilise kallaletungi puhul oli seda raske kokku saada. Iga kord tuli kokku leppida üksikute vürstidega. Puudus juhtimise ühtsus. Iga väe-

Niinimetatud «Monomahhi müts».
Araabia töö XIII saj.

osa astus eraldi välja oma «lipu» all. Sel määral, kuidas Ivan III kaotas üksikuid vürstiriike, liitis ta väed ehk, nagu siis nimetati, vürstide «õukonnad», oma, suurvürsti õukonnaga. Nii sai kokku üsna suur «õukondlastest» (aadlikest) sõjavägi. Aadlike põhimassi moodustasid väikemaomanikud. Aadlike koosseisu täiendati bojaaride teenijate ja vabade inimestega.

Kuid endistest vürstidest suurbojaarid säilitasid veel omad väikesed sõjaväed, kellega koos nad sõjaretke puhul liitusid aadlike väeosadega.

Moskva rahvusvaheline seisund. Ivan III ajal võitis Vene riik endale silmapaistva koha muude Euroopa riikide hulgas. Saksa keiser pakkus Ivan III-ndale isegi kuningatiitlit, kuid Ivan teatas, et ta ei vaja kellegi kinnitamist. Moskvaga alustas suhtlemist ka Rooma paavst, kes tahtis Ida-Euroopat allutada oma mõjule. Algas elav läbikäimine Moskva ja Lääne-Euroopa kaubanduslike maadega, eriti rikka Veneetsia vabariigiga. Veneetsia saadikud ja kaupmehed sõitsid alatasa Moskvasse Musta mere ja Krimmi kaudu. Suurvürst vajas Euroopa tehnikuid. Veneetsia kaudu tellis ta arhitekte, suurtükimeistreid ja teisi spetsialiste.

1453. aastal vallutati Konstantinoopol Türgi sultani poolt ning Bütsantsi keisririik langes. Veneetsia vabariigi ja Rooma paavsti kaastegevusel teostus Ivan III abiellumine viimase Kreeka keisri vennatütre Sofia Palaiologosega, mis suurendas Vene riigi poliitilist tähtsust Lääne-Euroopas. Nii Veneetsia kui ka paavst lootsid selle abielu tõttu suurendada oma mõju Moskvas, kuid Ivan III ei lubanud välismaalaste vahelesegamist Vene riigi asjusse.

Krimmi kaudu astus Ivan III läbikäimise Türgiga, kuhu hakkas sõitma Moskva kaupmehi. Kujunes kindlaks ka suhtlemine Pärsiaga. Tveri kaupmees Afanassi Nikitin jõudis pärast pikki

seiklusi isegi Indiasse (1466—1472). Ta jättis järele tähelepan-
dava kirjelduse oma käigust «kolme mere taha» (s. o. Kaspia, India
ja Musta mere taha). Afanassi Nikitin oli üks esimesi eurooplasi,
kes oli tunginud Indiasse.

Suurvürsti võim. Nii viisi muutus Ivan III ajal Moskva suurvürs-
tiriigi seisund täielikult. Enne oli see ainult üheks riigiks Kirde-
Venemaa paljude vürstiriikide hulgas. Nüüd muutus ta ühtseks

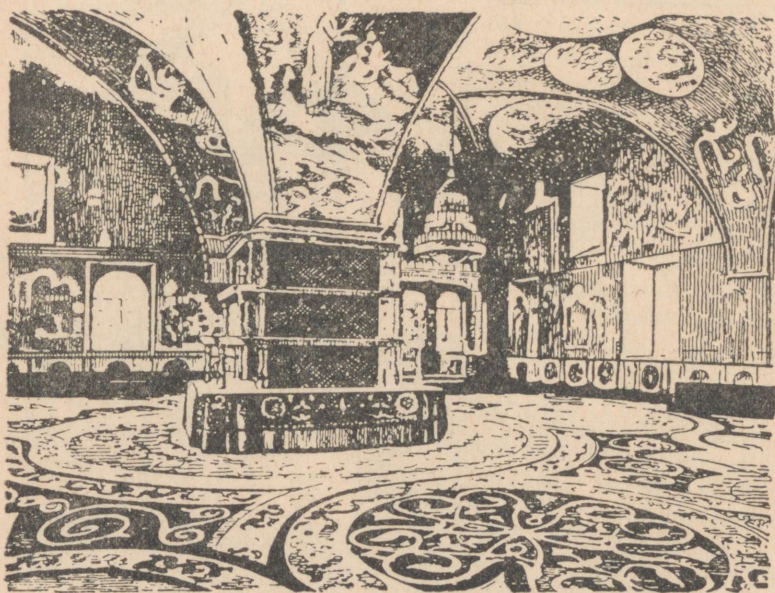

Uspenski katedraal Moskvas. 1475.—1479. a.
Arhitekt Aristoteles Fioravanti.

ja tugevaks riigiks, mis ühendas peaaegu kogu vene rahva ja oli
saanud Vene rahvusriigiks. Ka suurvürsti võimu iseloom muutus.
Ivan III ajal pandi alus isevalitsusele, s. o. suurvürsti piiramatule
võimule. Enne oli Moskva suurvürst «esimene võrdsete hulgas»,
võimsaim paljude vene vürstide hulgas. Nüüd sai ta kogu Kirde-
Venemaa ainsaks «valitsejaks». Mõnikord ta isegi tituleeris end
«tsaariks». Pärast Konstantinoopoli vallutamist türklaste poolt
hakkas Ivan III vaatama enesele kui Kreeka keisrite otsesele järg-
lasele. Ta võttis oma riigi vapiks Bütsantsi keisrite vapi kahe-
pealise kotka kujutusega. Pidulikel puhkudel istus Ivan III troonil,
mis oli kaunistatud kalliskividega, ja kandis krooni ehk nagu
seda nimetasid venelased, «Monomahhi mütsi» (pärimuse järgi see
oli pärandamise teel saadud Vladimir Monomahhilt, Monomahh
ise aga olevat selle saanud Kreeka keisrilt, kes kandis sama hüüd-
nime).

Suurvürst ehitas oma pealinna suure toredusega. Enne Ivan III-ndat koosnes Moskva peaaegu eranditult puumajadest. Isegi suurvürsti palee oli puuehitus.

Ivan III hakkas kutsuma Venemaale välismaa arhitekte ja meistreid. Nende hulgas oli kuulus itaalia arhitekt Aristoteles Fioravanti; vanaaegsete vene kirikute eeskujul ehitas ta Uspenski katedraali, rakendades täiuslikumaid ehitustehnilisi võtteid ja me-

Granovitaja palata Moskvas. 1491. a.

haanilisi abinõusid. Sel ajal ehitati praegugi alles olevad Kremli müürid tornidega, kivist peakirikud, tore kivist palee, millest siiani on säilinud «Punane trepp» lõvikujudega ja suurepärane «Granovitaja palata». Kõrvuti itaalia kunstnikega töötasid pealinna kaunistamisel ka Pskovi meistrid, kes ehitasid kauni Blagoveštšenski katedraali.

Ühtse riigi loomine üksikute eraldunud vürstiriikide asemel tõi kaasa feodaalsõdade lõppemise üksikute vürstide vahel ning võimaldas Kirde-Venemaal kukutada tatari ikke.

Kuid endised iseseisvad vürstid ei leppinud kohe oma valitsejaõiguste kaotamisega. Neid ei rahuldanud lihtbojaari seisund suurvürsti juures. Nad tahtsid osa võtta valitsemisest ning nõudsid, et suurvürst kuulaks nende nõuandeid. Niikaua kui Ivan III oli ümbritsetud väikese rühmaga vanadest, temale ustavatest bojaaridest, kuulas ta meeleldi nende arvamusi ning lubas endale vastu

Riigid NSV Liidu territooriumil pärast Kuldhordi langust XV sajandil.

vaielda. Kui aga ilmus õukonda hulk uusi bojaare, endisi osastis-vürste, Ivan III ei usaldanud oma eilseid vaenlasi ning uued bojaarid allusid suurvürstile vastu tahtmist. Suurvürst hakkas bojaaridest eemalduma. Bojaarid, kes ei alistunud suurvürstile, hukati või pagendati. Bojaarid pidasid sündinud muudatustes süüdlaseks suurvürstinna Sofiat. «Niipea kui tuli siia suurvürstinna Sofia oma kreeklastega,» ütlesid bojaarid, «algasid kohe suured korra-tused.»

Suurt osa suurvürsti võimu tugevdamisel etendas kirik. Vaimulik-kond toetas Vene maade ühendamist ühtseks riigiks. Ta õpetas, et suurvürst saab oma võimu jumalalt. Ivan III andis omalt poolt kirikule igasuguseid õigusi, kindlustas tema maavalduste puutumatus ja kiusas julmalt taga «ketsereid», s. o. inimesi, kes julgesid arvustada õige-usu kiriku õpetust. Selle tasuks toetas kirik meeleldi suurvürsti.

Ivan III taotles ettevaatlikult, kuid püsivalt Vene riigi tugevne-mist. Üksikud ebaõnnestumised ei heidutanud ega peatanud teda. Ta tegutses targalt, arvestavalt ja kindlalt. Peent poliitikat ajas ta tatari khaaniriikidega, kihutas osavasti Krimmi ja Siberi tatar-lasi Kuldhordi vastu ning tarvi-tas vastumeelselt relva. Karm oma vasallide suhtes, hoidis ta võimu kindlalt käes ning oskas sundida ennast kartma.

Vassili III. Prantsuse gravüür.

Vene riigi tugevnemine Vassili III ajal. Kirde-Venemaa vürsti-riikide ühendamine Moskva ümber viidi lõpule Ivan III poja Vas-sili III (1505—1533) poolt. Tema ajal liideti 1510. a. Pskov. Vas-sili kutsus Pskovi possaadnikud ja «paremad inimesed» Novgo-rod — nende poolt asevalitseja vastu tõstetud kaebuste arutamise ettekäändel — ning arreteris nad. Siis saabus Pskovi suurvürsti djakk ning teatas veetšel kõrgelt «astmelt» (tribüünilt) suurvürsti nõudmised, et veetšet ei tohi Pskovis olla ja et linna ühes eeslin-nadega hakkavad valitsema suurvürsti asevalitsejad. Veetše kell võeti maha. Kuni 300 pskovlaste perekonda saadeti elama Mosk-vasse ning nende asemele saadeti Pskovi Moskva mõisnikud. Vassili ajal liideti lõplikult ka Rjasan. Viimane Rjasani vürst talus sõltu-vust Moskvast vastumeelselt ning astus ühendusse Krimmi khaa-niga. Moskvasse kutsutud Rjasani vürst võeti kinni, kuid ta põgenes

Leetu. Tema vürstiriik läks Vene riigi koosseisu (1521). Nii ühines Moskva juhtimisel kogu Kirde-Venemaa

Vassili III jätkas võitlust Leedu suurvürstide poolt vallutatud Vene maade tagasivõtmiseks. 1514. a. ta piiras sisse Smolenski ja hakkas linna pommitama. Pärast suurtükkidest antud kolme kogupauku ilmus Vene laagrisse suurvürsti juurde saatkond eesotsas Smolenski piiskopiga, kes palus: «Ära hävita linna, vaid võta rahuga.» Muistne Vene linn Smolensk liideti Vene riigiga.

Vassili III ajal ulatuvad Vene riigi piirid põhjas Valge mereni, lõunas — Okaani, läänes — Dnepri ülemjooksuni, idas — Põhja-Uraalini.

Sellel tohutu suurel territooriumil elasid peale venelaste ka teised rahvad: karjalased, komid-permjakid, neenetsid, udmurdid, mordvalased jt. Nii kujunes Ivan III ja Vassili III ajal meie maa territooriumil tsentraliseeritud paljurahvuseline riik.

Vene riigis eneses suurenes suurvürsti võim väga tugevasti. Tema oli nüüd «valitseja valitsejaile kõigil Vene maadel». Endised osastisvürstid pidid teenima teda «tema täie tahtmise järgi». Vassili III, nagu kirjutavad välismaalased, võimu poolest «ületab kõik monarhid kogu maailmas», ta käsutab «takistamatult kõikide elu ja varanduse üle». Moskvalased «tunnistavad avalikult, et valitseja tahe on jumala tahe». Vassili III kõrvaldas bojaarid valitsemisest. Ta ei sallinud vastuvaidlemist nende poolt ning kui keegi neist söandas rääkida talle vastu, siis ta kihutas tema duumast sõimuga minema. Kõik asjad otsustas ta koos kahe-kolme usaldusväärse isikuga, peamiselt temale kõigis asjus sõnakuulelike djakkide hulgast.

Üks Vassili III kaasaegne, munk Filofei, esitas oma läkituses suurvürstile kujuneva isevalitsusliku korra ideoloogia. «Moskva,» kirjutas ta, «on suurte maailma-pealinnade, muistse Rooma ja teise Rooma — Konstantinoopoli järglane; Moskva on kolmas Rooma, aga neljandat Roomat ei saa olla.»

VEENE RIIGI LAIENEMINE IVAN IV AJAL.

XIII peatükk.

IVAN IV ISEVALITSUS.

§ 3. Bojaaride valitsemine. 1550-ndate aastate reformid.

Bojaaride valitsemine. Vassili III suri 1533. a., jättes trooni kolmeaastasele pojale Ivanile. Ivani alaealisuse tõttu hakkas riiki valitsema ta ema Jelena Vassiljevna Glinskaja (1533—1538). Vassili surma tahtsid kasutada tema vennad osastisvürstid, et osa endisest iseseisvusest tagasi saada. Kuid vürstinna Jelena, energiline ja kindel naine, surus kõik need katsed kohe maha. Likvideerinud osastisvürstide salasepitsused, valitses Jelena täie võimuga. Oletatakse, et Jelenat vihkavad bojaarid mürgitasid tema.

Suurvürstinna Jelena ootamatu surm vabastas bojaarkonnal käed. Troonil oli 8-aastane poisike. Bojaarid ruttasid võimu endi kätte haarama, kuid nende vahel puudus üksmeel. Vürstid Šuiskid ja Belskid alustasid ägedat omavahelist võitlust. Kogunud kokku oma pooldajad, tungisid Šuiskid Kremli, murdsid väevõimuga paleesse sisse ning vahistasid oma vastased. Kuid ka Šuiskid ei püsinud kaua võimu juures. 1543. a. käskis 13-aastane Ivan oma onude, vürstide Glinskite ässitusel tappa Andrei Šuiski, ning võim läks üle Glinskitele. Umbes 9 aastat kestis bojaaride valitsemine. Bojaarid olid riigivõimu tsentraliseerimise vastased. Nad jagasid linnu ja valdkondi oma sugulastele ning poolehoidjaile «toitmiseks»; nende poolt määratud asevalitsejad riisusid rahvast. Kasutades võimalagedust ja segadust, tegid Kaasani tatarlased laastavaid röövretki Vene maadele.

Sellises bojaaride tülide õhkkonnas kasvas suurvürst Ivan üles täielikus «hoolimatuses». Ta oli bojaaride vahel toimuvate vastikute stseenide, kakluste ja vägivalla pealtnägijaks. Kuid samal ajal oli väike Ivan ülihästi teadlik tema poolt kantava suurvürstitiitli tähtsusest. Lapsena, kui ema elas, pidulikel puhkudel, kirikusse minnes ja saadikute vastuvõtmisel nägi ta end ümbritsetavat hiilguse ja kummardustega. Pärast ema surma samad bojaarid, kes, Ivani sõnade järgi, harilikul ajal ei hoolitsenud isegi tema toidu ja riietuse eest, osutasid temale paraadijuhtudel orjameelset austust. Ivan õppis vara lugema ning luges palju. Kirikuraamatuist ja

ajaloolisist teoseist lõi ta endale kujutluse valitsejast, kelle päralt on kogu võimutäius. Suurt mõju avaldas temale ses suhtes metropoliit Makari, selle aja kohta haritud inimene, kes oma kirjanduslikes töis jutlustas samu ideid.

Kasvatuse tingimused ja teda ümbritsev metsikus arendasid noores Ivanis julmust. Arveõendus Andrei Suiskiga näitas poisikesele tema võimu kogu ulatust. Sellest ajast, kroonika sõnade järgi, «hakkasid bojaarid hirmu tundma valitseja ees».

1547. a. võttis 17-aastane Ivan pidulikult endale tsaaritiitli (tiitel «tsaar» tuleneb Rooma keisrite nimetusest «tseesar» ning on tähenduselt võrdne sõnaga «keiser»). Selle aktiga rõhutati Vene riigi tähtsust teiste Euroopa riikide hulgas ja Vene tsaari võimu piiramatust siseriigis.

Tagasimineku mõnede feodaalse killustatuse aja vanade valitsemisviiside juurde, mis toimus pärast Jelena Glinskaja surma, mõjus raskelt elanikkonna laiade hulkade olukorrale. See kutsus 1547. a. Moskvas välja ülestõusu Glinskite vastu. Ajendiks oli suur tulekahju, mis hävitas tunduva osa linnast. Moskva elanikud olid juba Glinskite ja nende käsilaste rõhumisest meeleheitel viidud. Moskvalased süüdistasid tulekahju tekkimises oma rõhujaid ning karjusid, et tsaari vanaema, vürstinna Anna Glinskaja on nõidumise teel süüdanud Moskva. Üks Glinskitest tapeti, teised põgenesid. Tsaar ise varjas end oma külas Vorobjovos (praegustel Lenini mägedel).

Aadli nõudmised. Kui ülestõus oli maha surutud, moodustas tsaar uue valitsuse, kes pidi korra jalule seadma. Mitte usaldades bojaare, pani tsaar valitsuse etteotsa mitte väga nimeka, kuid targa ja osava mehe — Aleksei Adaševi. Tsaarikoja mõjuka preestri Silvestri abiga lõi Adašev tugeva partei, kuhu astusid ka mõned suurbojaarid, ning selle toetusel viis läbi rea reforme. Oma pooldajaist ta moodustas «valitud raada», s. o. «lähedase duuma», ilma kelleta noor tsaar midagi ei otsustanud. «Valitud raada» järjekordseks ülesandeks oli tugeva võimu loomine.

Selleks oli tarvis rahuldada teenistustlaste peamassi — väikeaadlike-mõisnike — nõudmisi. Teenistustlaste nõudmised leidsid sel ajal väljendust aadlik Ivan Peresvetovi teoseis. Peresvetovi arvates peab tsaar hoolitsema peamiselt «sõdurkonna», s. o. aadli eest. Ta peab kindlustama teda maa ja rahapalgaga. Et aga maast oli puudus, siis pidi asuma «paradiisiäärse maakese» — Kaasani khaaniriigi — vallutamisele. Aadli kindlustamiseks rahapalgaga soovitas Peresvetov koondada kõik riigitulud tsaari laekasse ja selleks kaotada «toitmised»; kohtupidamise korraldamiseks oli Peresvetovi arvates tarvis koostada seadustik ning panna kehtima kõige karmimad karistused altkäemaksu võtmise eest. Kõiki neid korraldusi võis läbi viia ainult tugeva võimu olemasolu ja feodaalse killustatuse viimaste jäänuste kaotamise tingimusel. Aga et selle vastu hakkavad võitlema «laisad varakogujad» — bojaarid, siis soovitas Peresvetov nende vastupanu maha suruda «hirmuga», s. o. terroriga, sest et tema sõnade järgi, «ilma sellise hirmuta õigust riigis

jalule seada ei saa». Seesugune oli aadli programm. Osa bojaar-konnast sai aru vajadusest teha järeleandmisi. See osa liitus Adaševi ümber ning aitas tal läbi viia rea abinõusid, mis pidid tugevdama tsaari võimu, samaaegselt ka rahuldama aadli elulisemaid vajadusi.

1550-ndate aastate reformid. Kõigepealt asuti valitsemise reorganiseerimisele. Seda põhjustasid mitte üksi aadli nõudmised, vaid peamiselt riigis ilmnev tugev rahulolematuse kasv endiste valitsemisviiside vastu, mis leidis väljenduse Moskva ülestõus 1547. a. Valitsevaid klasse ähvardas rahva meelepaha. On teada, et 1549. a. kutsuti Moskvast kokku sobor, s. o. vaimulike, bojaaride ja aadlike nõupidamine, millel arutati abinõusid maa rahustamiseks. 1550. a. anti välja uus «Sudebnik», mis määras kohtupidamise korra ja karistused altkäemaksu võtmise eest. «Sudebnik» piiras asevalitsejate võimu ja tugevdas tsaari võimu.

Juba Ivan IV noorpõlves olid röövlite kinnipüüdmise kohtuasjad ära võetud asevalitsejate menetlusest, kes selliseist asjust tegid endale tuluallika, ning olid usaldatud erilistele kohturingkonna («guba-») vanemaile (sõnast *cyba* — kohturingkond). Kohturingkonna vanemad valiti maakonna rahva poolt kohalike aadlike hulgast. Faktiliselt oli kogu valimiste asi koondatud aadli kätte. See andis aadlikele suure võimu maakonnas elavate talupoegade üle.

Suure surve tõttu kohtadelt kaotati 1555. a. «toitmised» täielikult. Asevalitsejad asendati elanikkonna poolt valitavate peameeste ja kohtunikega. Need peamehed ja kohtunikud mõistsid kohut linnaste ja «mustade», s. o. riigitalupoegade üle ning kogusid neilt makse. Talupojad, kes elasid feodaalide maa-aladel, allusid maaomanike kohtumõistmisele. Tulud hakkasid laekuma vahetult riigikassasse. See abinõu, vastates täielikult Peresvetovi soovidele, oli üsna suureks sammuks valitsemise tsentraliseerimisel.

Üheaegselt võeti tarvitusele abinõusid aadlike teenistusliku olukorra parandamiseks ja nende võitlusvõime tõstmiseks.

1555. a. avaldati Sõjaväeteenistuse seadustik; määrati kindlaks mõisa normaalsuurus (150 ha ümber), millelt mõisnik pidi ilmuma sõjaväeteenistusse «hobusega ja täies relvastuses». Kui teenistusel oli rohkem maad, siis pidi ta vastavalt oma mõisa või pärusmaa suurusele sõjaväeteenistusse andma teatud arvu holoppe.

Et kindlustada aadlikke tööjõuga, kinnitas 1550. aasta «Sudebnik» õiguse, mille järgi talupojad võisid maaomanike juurest lahkuda ainult jüripäeval.

Kõik nimetatud abinõud olid väike- ja keskaadlike huvides. Ühes sellega soodustasid need abinõud tsaarivõimu tugevnemist.

§ 38. Tsaar Ivan IV sõjad.

Volga-äärsete khaaniriikide vallutamine. Ivan IV valitsemise alguseks oli kogu Kirde-Venemaa juba ühendatud. Tema ajal algas Vene riigi piiride julgeoleku kindlustamine kõigepealt tatari khaani-

riikide vastu, kes olid tihedalt seotud Türgimaaga. Sel ajal taotlesid türgi feodaalid vene rahva alistamist.

Vassili III valitsemisajal vabanesid Kaasani tatarlased Krimmi khaani toetusel Moskva sõltuvusest. Kaasani tatarlased korraldasid alatasa röövretki piiriäärseile Vene maadele, rüüstasid neid ja viisid kaasa suure arvu vange.

Ivan IV asus Kaasani khaaniriigi lõplikule alistamisele. Peale vajaduse kindlustada oma riigi piire püüdis Ivan IV vallutada rikkaid maid ja pärisorje, mida nõudis aadel.

Kaasan XVII saj. *Oleariusest.*

Peale selle oli Kaasan võtmeks Volga veeteede, mis viis Kaspia merele, ja teedele Uraali taha. 1550. a. võeti ette suur sõjaretk Kaasani vastu, mis lõppes ebaõnnestumisega. 1551. a. kevadel ehitati Svijažski linn maride maal, Volga mägisel poolel, Kaasani linna vastas. Mägismaa marid, kes selle ajani maksid jassakki Kaasani khaanidele, olid sunnitud alistuma Moskva tsaarile. Järgmisel aastal Moskva väed, baseerudes Svijažskil, läksid üle Volga ja piirasid Kaasani ümber. Tatarlased osutasid väga visa vastupanu, kuid jõudude ebavõrdsus oli liiga silmanähtav. Vene sõjavägi koosnes 150 000 mehest ning oli hästi varustatud artilleeriaga. Oma ja välismaa inseneride kaasabil suruti Kaasan kaevikute rõngasse, ta müüride juurde nihutati liikuvad tornid, müüride alla kaevati õõnsusi. Tatarsõjaväge oli linnas ainult 30 000 meest. Partisanisalkade toetusel, kes tungisid Moskva vägedele selja tagant peale, pidas Kaasan vastu poolteist kuud. Lõpuks lasti linna müürid õhku. 2. oktoob-

ril 1552 vallutati Kaasan rünnakuga. Kuid võitlus ei lõppenud ka pärast Kaasani langemist. Kohalik elanikkond — tatarlased, marid, udmurdid, tšuvašid, mordvalased — jätkasid vallutajaile vastupanu osutamist. Ülestõusnud löid rängasti Moskva vägesid ning isegi võtsid vangi nende vastu saadetud vojevoodi. Alles pärast viis aastat kestnud võitlust õnnestus kohalikke feodaale äraostmise teel Vene tsaari poole meelitada. Endise Kaasani khaaniriigi maad jaotati Moskva teenistuslastele ja vaimulikkonnale. Elanikud muudeti pärisorjadeks. Volgamaade talurahva ekspluateerimisest võtsid osa ka tatari feodaalid, kes säilitasid osa oma maadest ning olid tunnistanud võrdseiks Moskva aadlikega. Sel viisil sattusid Volgamaade töötavad rahvahulgad kahekordse — Moskva ja kohalike feodaalide — rõhumise alla. Kaasani vallutamiseega alistusid ka baškiirid.

1556. a. tuli järg Astrahani kätte: Moskva teenituslased kihutasid kohaliku khaani minema ja võtsid linna endi alla. Sel viisil oli Volga kogu ulatuses Moskva käes. Astrahani liitmine avas tee Kaspia-äärseisse maadesse. Pärast Kaasani vallutamist tunnistas Siberi khaaniriigi valitseja Jediger end Moskva vasalliks ning kohustus maksma Moskva tsaarile iga-aastast andamit.

Kasutades Põhja-Kaukaasia vürstikeste omavahelisi tülisid, käskis Ivan IV ehitada Tereki jõe linna, kuid Türgi pealesurumisel otsustas ta selle maha jätta; vene kasakad, s. o. sõjaline vabavägi, ei alistunud sellele otsusele ja elasid Terekil edasi.

Pärast Kaasani ja Astrahani liitmist jäi vallutamata veel Krimmi khaaniriik. Igal aastal tegid Krimmi tatarlased laastavaid röövretki piiriäärseile Vene maa-aladele ning viisid kaasa tuhandeid vange, kes müüdi edasi Türgimaale.

Et kindlustada lõunapiire nende röövretkede vastu, ehitati kindlustatud liin, niinimetatud Tuula «tökete joon», mis koosnes reast metslõkkeist, kindlustest ja teistest kunstlikest kindlustustest.

Tatarlaste valvamiseks saadeti stepi väesalgad ehk nagu neid siis nimetati, staniitsad ja korraldati seal valvepunkte. Harilikult staniitsa sõdur luuras vaenlase tulekut kõrge puu otsast; puu all seisid staniitsa sõduri seltsimehed saduldatud hobustega. Niipea kui kaugemal oli märgata tolmupilve, mis tähendas tatarlaste ratsaväe lähenemist, kihutas üks staniitsa sõdureist selle teatega järgmise valvepunkti juurde, kust teade jälle edasi anti. Nii jõudis teade tatarlaste tulekust väga ruttu Moskvani ning võimaldas kiiresti vägesid tatarlastele vastu saata.

XVI sajandi 50-ndate aastate lõpul asus Moskva valitsus pealetungile Krimmi vastu. Vene väed laskusid laevadel alla mööda Doni ja Dnepri jõe ning laastasid Krimmi rannikut. 1558. a. alanud sõda Baltimaade pärast takistas neid edusamme kasutamast.

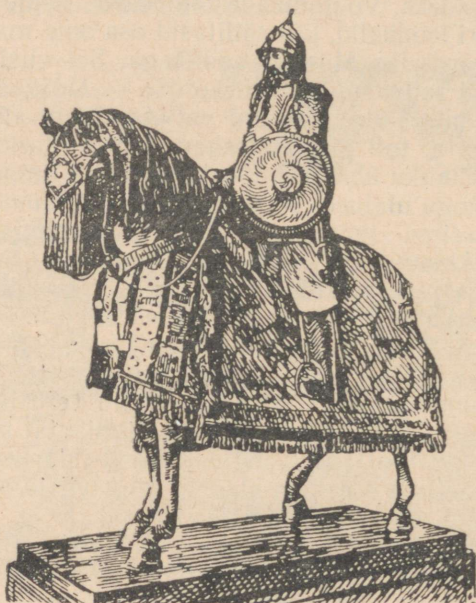
Liivi sõja algus. Elulised vajadused sundisid Moskvat otsima väljapääsu Balti merele. Moskva vajas väljapääsu merele nii kaubanduse arendamiseks kui ka kultuuriliste sidemete loomiseks Lääne-Euroopaga. Liivimaa ja Leedu poolt Lääne-Euroopast äralõigatuna sõltus Moskva oma suhtlemises Lääne-Euroopaga fakti-

liselt neist kahest riigist, kes olid huvitatud Vene riigi mahajäämuse säilitamisest ning kes kangekaelselt takistasid Lääne-Euroopa spetsialiste ja tehnikuid sõitmast teenistusse Vene tsaari juurde.

Pärast lüüasaamist Grünwaldi juures käis saksa rüütelkond üha rohkem alla ega suutnud enam säilitada oma valduste iseseisvust. Valitsemine Liivimaa üle tähendas valitsemist Balti mere üle. Seepärast küpses kokkupõrge Liivimaa pärast naaberriikide — Leedu, Rootsi, Taani ja Vene riigi vahel.

Vene jalasõjamees.
Relvade muuseum.

Vene ratsasõjamees.
Relvade muuseum.

1558. a. jaanuarist alustas Ivan IV sõjategevust Liivimaa vastu. Mõne kuu pärast vallutati Narva, mis oli Liivimaa tähtsamaid sadamaid. Selle järel langes Tartu, muistne Vene linn Jurjev. «Germaanlaste linnad» andsid üksteise järel alla Moskva vojevoodidele. Liivimaa lagunes Moskva vägede hoopide all.

Erutatud Vene relva võitudest, segasid naaberriigid end Liivimaa asjusse: Tallinn andis end Rootsi alla, Saaremaa — Taani alla, ülejäänud Liivimaa osa andis end Poola kuninga ning Leedu suurvürsti Sigismund-Augusti alla. Liivi ordumeister säilitas ainult Kuramaa, nüüd juba Poola kuninga vasallina. Nii lakkas olemast kunagi Venemaad ähvardanud Saksa ordu selle löögi tagajärjel, mis talle oli andnud Ivan IV. Liivimaa jagamine tekitas viivituse sõjategevuses, see asjaolu aga kajastus raskesti Vene riigi siseolukorras.

§ 39. Opritšnina.

Opritšnina asutamine. Tsaar Ivan ei olnud rahul, et «valitud raada» ei pidanud sõda Liivimaaga küllalt energiliselt. Lahkhelid tsaar Ivani ja «valitud raada» vahel algasid juba varsti pärast Kaasani vallutamist. Adaševi parteisse kuuluvad bojaarid püüdsid piirata tsaari võimu. Adašev koos papp Silvestriga pidas kõigis asjus nõu oma pooldajate-bojaaridega ilma tsaari teadmata. Nii õonestati ainuvalitsust, ilma selleta aga oli võimatu tugevat riiki luua ja vaenlast võita. Seepärast katse piirata tsaari võimu väikese bojaaride rühma huvides leidis suurt vastupanu teenistustaste seisuse laiemate ringkondade poolt.

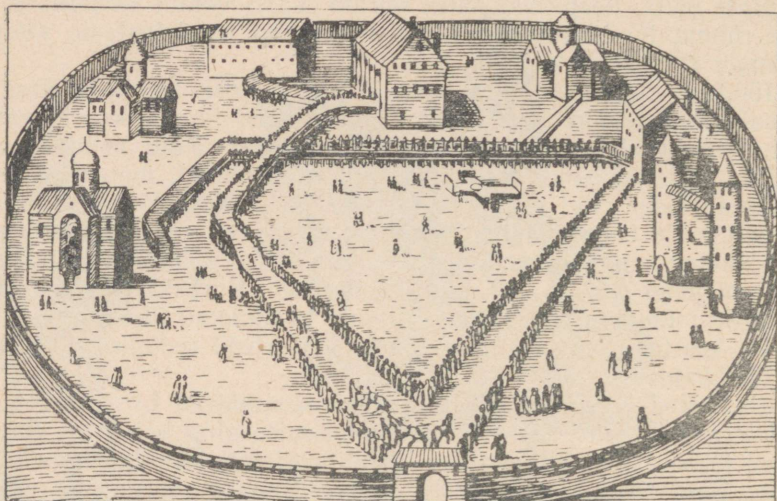
1560. a. algul eemaldas tsaar Adaševi Moskvast ja määras ta lihtsaks vojevoodiks ühes Liivimaa vallutatud linnas, kus ta varsti suri. Üheaegselt saadeti kloostriisse Silvester. Kuid nende poolehoidjad jätkasid õonestustööd. Mõned neist hukati, mõned põgenesid Leetu Vene riigi vaenlaste juurde. Vürst Kurbski, silmapaiste väejuht, kelle tsaar määras Liivimaal tegutseva väe ülemaks, murdis truudust ning Sigismund-Augustiga varem sõlmitud kokkuleppe järgi põgenes 1564. a. Leetu. Leedus sai Kurbski reetmise eest helde tasu (suured maavaldused) ning ta nimetati ühe armee juhatajaks, kes tegutses ta kodumaa vastu. Kurbski reetmine tõi kaasa uusi hukkamisi.

Reetmised bojaaride poolt ja ebaõnnestumised Liivimaal tegid eriti teravaks tsaari kätte võimu koondamise ning bojaaride opositsiooni ja feodaalse killustatuse igandite täieliku likvideerimise küsimuse. Neid eesmärke taotleski riigivalitsemise reorganiseerimine, mille Ivan IV teostas 1565. a. algul. Mitte usaldades ümbritsevat bojaarkonda, sõitis tsaar äkki erilise aadlikest väesalga kaitsel Moskvast ära. Ta jäi peatuma kindlustatud Aleksandrovi alevikus ning saatis sealt Moskvasse metropoliidile kirja, milles loetles bojaaride reetmisi ja tegi etteheiteid vaimulikonnale selle eest, et see äraandjate kaitseks välja astus. Tsaar teatas, et ta loobub troonist. Erilises kirjas Moskva kaupmeeskonnale ja rahvale kirjutas tsaar, et temal «nende peale mingit viha ei ole». Moskva linlaste survele saadeti Aleksandrovi alevikku vaimulikest ja bojaaridest koosnev saatkond palvega, et tsaar ei loobuks troonist. Ivan IV nõustus, kuid nõudis endale suuri volitusi võitlemiseks bojaarkonnaga. Pealinna elanikkond, hirmutatud võimuhaaramise võimalusest bojaaride poolt, tervitas uue korra loomist riigis ja terrorit bojaarkonna vastu.

Kogu riigi territoorium jagati kaheks osaks: zemštšinaks (maiskonnaks), mille valitsemine jäi Bojaaride duuma kätte, mis töötas tsaari juhtimisel, ja opritšnina, s. o. tsaari isiklikuks valduseks. Opritšnina valdusse kuulusid paremad, riigi keskosas asetsevad või suure kaubandusliku tähtsusega piirkonnad. Moskva linn oli jagatud zemštšina ja opritšnina vahel. Paralleelselt eksisteerisid opritšnina ja zemštšina bojaarid ja vojevoodid ning prikaasid,

milledest ühed valitsesid zemštšinat, teised — opritšninat. Opritšnina pealinnaks oli Aleksandrovi alevik, kus tsaar tundis end suuremas julgeolekus. Opritšnina pidi lõplikult murdma suurfeodaalide võimsuse ning looma väikemõisate aadlikest kaadrid, kellele võiks tugineda tugev keskvõim.

Suurfeodaalid, eriti osastisvürstide järeltulijad, ei olnud veel kaugeltki kaotanud oma poliitilist mõjuvõimu. Lenin kirjutab: «... riik jagunes üksikuteks «maadeks», osalt isegi vürstiriikideks,

Aleksandrovi alevik. Kaasaegne joonistus.

kes säilitasid endise autonoomia elavaid jälgi, iseärasusi valitsemises, mõnikord isegi oma erilisi sõjavägesid (kohalikud bojaarid läksid sõtta oma polkudega), erilisi tollipiire jne.»¹ Selline olukord ei olnud kooskõlas kujuneva tsentraliseeritud feodaalriigi huvidega. Seepärast eemaldati opritšnina territooriumilt kõik vürstid ja bojaarid. Nende pärusmaad võeti «valitseja jaoks». Vastutasuks anti neile teised maad, kuid kaugeltki mitte samaväärtuslikud, kaugetes piirkondades, kus neil ei olnud mingeid poliitilisi sideid. Nende endised pärusmaad jagati väikeaadlikele, kelledest formeeriti eriline «opritšnikute» korpus. Opritšnina peameheks pandi Maljuta Skuratov, kellel oli tsaari suur usaldus. Opritšnikute pealesandeks oli feodaalse killustatuse jäänuste väljajuurimine. Selle ülesande teostanud opritšninal oli progressiivne tähtsus meie maa ajaloos. Opritšnikud värvati väikemõisate aadlikest, kes enda huvides toetasid tsaari tema võitluses bojaarkonnaga. Opritšnikute abil teostas tsaar julmimat terrorit bojaaride vastu. Ivan IV hukkas

¹ V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 134.

halastamatult oma vaenlasi, hävitas feodaalide kõrgemad kihid, ta ei hukanud üksi neid «kogu suguseltsiga», koos väikeste lastega, vaid ei säästnud isegi nende teenreid ja talupoegi.

Suuremate ilmalikkude ja vaimulikkude vasallide katsed ühineda võitluseks tsaari vastu lõppesid ebaõnnestumisega. Metropoliit Filipp, kes kuulus nimekasse Kolõtševite suguvõssa, katsus bojaaride eest välja astuda, kuid ta tagandati ja saadeti kloostrisse, kus ta salaja surmati. 1567. a. paiku tekkis suur bojaaride vandenõu, kuid see avastati ning sellest osavõtjad hukati. Vandenõuga liitus Novgorod, kus veel olid elavad endise poliitilise iseseisvuse traditsioonid. Osa novgorodlasi ühes ülempiiskopiga oli valmis reetma ning end Leedu alla andma. 1570. a. jaanuaris asus tsaar ise juhtima suurt karistusekspeditsiooni Novgorodi vastu. Novgorodist läks tsaar Pskovi vastu.

Opritšnina vastas väike- ja keskaadli klassihuvidele. Opritšnina abil aadlikud suurendasid oma maavaldusi, sest bojaaridelt konfiskeeritud pärusmaad jagati neile. Aadlikud kasutasid opritšninat ka talurahvale surve avaldamiseks. Opritšnikud vedasid talupoegi võõrailt maa-aladelt omadele, rikkudes isegi määrusi, mis olid antud «Sudebnikus», kusjuures võeti tarvitusele otsene vägivald ja põletati maha nende talupoegade elumajad, kes ei tahtnud vabahtlikult üle minna.

Tsaari isevalitsusliku võimu kehtestamine. Suurfeodaalide laostamine ja osaline hävitamine tõi kaasa tsaarivõimu suure tugevnemise ja isevalitsusliku korra kehtestamise.

Opritšnina all kannatada saanud bojaarkonna meeoleolu väljendajaks oli vürst Kurbski. Vürst Kurbski astus Leedust kirjavahetusse Ivan IV-ga. Ta süüdistas tsaari tema arvates otstarbetus julmuses ning püüdis õigustada bojaare, keda süüdistati reetmises. Tsaar peab valitsema koos bojaaridega ning kuulama nende nõuandeid, — veenis Kurbski tsaari.

Oma vastustes Ivan IV tõendas, et tsaarivõim on seatud jumalast. Osutada tsaarile sõnakuulmatust on suurim patt, kõik tema alamad on tsaari holopid, kellele ta võib jagada armu, kuid keda tal «on vabadus» ka hukata. Igasugune katse tsaarivõimu piirata — on roim, sest see nõrgestab riigikaitset.

Võitlus feodaalide hulgas mõjus rängalt kõigile elanikkonna kihtidele. Ebasoosingusse langenud bojaaride maade rüüstamisel kannatasid esijoones talupojad. Sõjaretkega Novgorodi vastu kaasnes seesugune maa rüüstamine, millest talupoegade majapidamine pikal ajal ei suutnud paraneda. Üks sõjaretkest osavõtja, opritšninas teeninud sakslane Heinrich Staden kiitles, et ta läks Novgorodi sõjaretkele ühe hobusega, kuid jõudis tagasi 49 hobuse ja 22 koorma kokkuriisunud varandusega.

Liivimaal elasid Ivan IV sõjaväed üle nurjumisi. 1571. a. teostas Krimmi khaan Devlet-Girei ootamatu röövretke. Khaan tungis takistamatult Moskvani, põletas maha kogu linna, välja arvatud Kreml, ning viis kaasa määratu suure arvu vange. Kui Devlet-

Girei järgmisel aastal katsus retke korrata, peatati ta Okaa jõel zemštšina vojevoodide poolt, kes seega päästsid Moskva teistkordsest rüüstamisest.

Tsaar mõistis, et on vaja ühendada kõik feodaalid võitluseks välisvaenlastega. Opritšnina oli selleks ajaks oma töö juba teinud: feodaalse killustatuse jäänused olid hävitatud, bojaarcond oli küllaldaselt nõrgestatud. Opritšnina sai mitte ainult tarbetuks, vaid ka kahjulikuks. Opritšnikute keskel leidus äraandjaid. Algasid opritšnikute eneste hukkamised. 1572. a. opritšnina kaotati.

Hoolimata oma negatiivseist külgedest aitas opritšnina kaasa riigivõimu tsentraliseerimisele. «Ikkagi praegune suurvürst,» Stadeni sõnade järgi, «on saavutanud selle, et kogu Venemaal, kogu riigis on üks usk, üks kaal, üks mõõt! Ainult tema üksi valitsebki. Kõik, mida ta käsib, täidetakse, ning kõik, mida ta keelab, jääb tõesti keelu alla. Keegi ei vaidle talle vastu: ei vaimulikud ega ilmalikud.»

Isevalitsus soodustas tsentraliseeritud feodaalriigi tugevnemist ning suurendas ta kaitsevõimet. Seepärast, võrreldes endise killustatusega, oli see positiivseks nähtuseks. Isevalitsusliku korra kehtimapanek vastas feodaalide klassi suurema osa huvidele. Väike- ja keskaadel võis saavutada võimu talupoegade üle ja oma maavalduste suurendamist ainult tsaari piiramatu isevalitseja-võimu abil. Seepärast aadel hävitas halastamatult kõik, mis takistas isevalitsusliku võimu loomist.

Isevalitsuslik kord oli sammu ka kaupmeeskonna huvides, sest feodaalse killustatuse jäänused takistasid kaubanduse arenemist riigi eri piirkondade vahel. Seepärast kaupmeeskond toetas energiliselt kõiki tsaari algatusi riigi ühtsuse tugevdamise suunas. Teiselt poolt tugev riik soodustas uute turgude vallutamist idas ja läänes. Isevalitsuslik riik loodi töötava talurahva hulkade arvel. Talurahvale tõi isevalitsus pärisorjuse surve kõvenemist; see lubas aadlikel veel tugevamini kinnistada talupoegi oma maa külge.

§ 40. Liivi sõja lõpp.

Liivi sõja käik. Rootsi, Poola ja Leedu vahelesegamine Liivi sõtta tegi olukorra Baltimaades äärmiselt keerukaks. Moskval tuli nüüd võidelda mitte enam nõrga Orduga, vaid kolme tugeva riigiga. Sellest hoolimata saavutasid Moskva sõjaväed 1563. a. üsna suure edu: Polotsk, üks suurimaid linnu Zapadnaja Dvinaa kaldal, ühe Vene vürstiriigi kunagine keskus, andis alla. Kuningas Sigismund-August pöördus Moskva valitsuse poole rahuettepanekuga ning nõustus ära andma kõik Vene vägede poolt vallutatud linnad ja maad Liivimaal. Kuid Ivan IV ei tahtnud rahu sõlmida; teda toetas Zemski Sobor — Maakogude (valitsevate klasside esindajate kogu), mille ta oli kokku kutsunud 1566. a. Maakogust võtsid osa kõrgemad vaimulikud, pealinna ametiasutuste teenijad, Leedu piiri-

äärsete maakondade mõisnikud ja suurkaupmeeskond. Maakogu nõudis sõja jätkamist kuni kogu Liivimaa liitmiseni Venemaaga. Sõlmiti ainult vaherahu.

Hädaoht Moskva poolt sundis Leedut ja Poolat veel tugevamini liituma. Lublini seimil (1569) sõlmiti uus unioon, mille järgi Poola ja Leedu ühinesid Poola-Leedu riigiks valitava kuninga võimu all. Leedu suurfeodaalid ei astunud meeeldi seda sammu, mis ähvardas neid nende õiguste kärpimisega, kuid neil, nende eneste sõnade järgi, «oli vaenlane turjal». Pealegi ei leidnud nad toetust mitte ainult valgevene ja ukraina feodaalide poolt, kes allusid Leedule, vaid ka oma šlahta (aadli) poolt. See šlahta soovis lähenemist Poolaga, sest ta arvestas Poola abi Moskva vastu. Leedu šlahta püüdis samuti saada kõiki õigusi, mis olid kasutada poola šlahtal. Lublini unioon kõvendas tublisti Poola-Leedut sõdiva poolena võitluses Liivimaa pärast. Selleks ajaks astusid välja Vene riigi vastu Türgi ja ta liitlane Krimmi khaan.

Energiline Stephan Báthory, kes valiti 1576. a. mõlemate riikide — Poola ja Leedu — poolt kuningaks (pärast Sigismund-Augusti surma), reorganiseeris lühikese aja jooksul sõjaväe. Ta lõi väljaõpetatud jalaväe saksa ja ungari palgasõdurist ja samuti ka hea suurtükiväe ning muutis Poola-Leedu kaitsetaktika hoogsaks pealetungiks.

1579. a. ilmus Báthory ootamatult Polotski alla. Pärast peaaegu kuu aega kestnud piiramist vallutati Polotsk. Báthory ei piirdunud venelaste poolt äravõetud linnade tagasivõtmisega; ta läks ka üle Vene riigi endise piiri, kuid seal ta edu lõppes. 1581. a. sügisel piiras ta 100 000-mehelise sõjaväega Pskovi ümber ning piiranud linna kaevikutega, hakkas seda pommitama. Kui müürisse oli lõhutud avaus, asusid piirajad rünnakule ning vallutasid kaks torni. Venelased lasksid ühe neist tornidest õhku ning teistest löid vaenlase välja. Poolakad taganesid suure kaotusega. Piiramine võttis veniva iseloomu ning Báthory ei suutnudki Pskovi vallutada.

Samaaegselt tuli Ivan IV-ndal pidada sõda ka Rootsiga, kes samuti avaldas pretensioone Baltimaade peale ja oli haaranud endale Tallinna. Vene vägede katsed Tallinna vallutamiseks lõppesid nurjumisega. Rootsi sõjaväed sõdisid Vene-Karjala piirides ning vallutasid Vene linnu. Sel ajal tabasid siis Ivan IV-ndat äpardused igal rindel.

Rahu sõlmimine. Pskovi mehine kaitsmine võimaldas alustada rahuläbirääkimisi. Vaherahu Poolaga sõlmiti 1582. a. Ivan IV loobus kõigist vallutustest Liivimaal; Báthory andis tagasi tema poolt võetud Vene linnad. Järgmisel aastal sõlmiti vaherahu ka Rootsiga,

Lääne-Euroopa rüütli soomusrüü XVI saj. Ajaloomuuseum.

kellele jäeti tema poolt vallutatud Vene linnad (Jam, Koporje, Ivan-gorod). Nii ei andnud 25 aastat (1558—1583) Balti mere ranniku pärast kestnud sõda mingeid tulemusi. Liiga raske oli Vene riigil võidelda üheaegselt mitme riigiga, kuna samal ajal siseriigis käitusid bojaarid reeturlikult ja takistasid Ivan IV võitu saavutamast. Kuid ühtlasi näitas see sõda Lääne-Euroopale Vene riigi jõudu.

Ivan IV. Ivan IV suri järgmisel aastal pärast sõja lõppu, 1584. a. Ta oli andekas ja tark inimene. Oma aja kohta oli ta hea haridusega, armastas ja oskas kirjutada, tal oli terav ja peen mõis-

Ivan IV saatkond Saksa riigipäevale Regensburgis.
Saksa värviline gravüür XVI sajandist.

tus. Nii sise- kui ka välispoliitikas märkis ta õigesti Vene riigi ees seisvad peamised ülesanded ning taotles neid visaduse ja püsivusega. Ometi mõtte hädavajalikkusest vallutada Venemaale Balti mere rannik võis teostuda alles Peeter I ajal. Kokkupõrkes bojaarkonnaga astus Ivan IV välja tsentraliseeritud feodaalriigi huvide kaitsjana, mille eesotsas ta seisis. Ta kirjutas Kurbskile: «Kes suudab pidada sõda vaenlaste vastu, kui riik lõhkeb sisetülidest?» Ivan IV läks ajalukku hüüdnimega «Groznoi». Kaasaegseid hämmastas eriti tema julmus, mis ilmnes juba lapseeas peale ning kasvas kangekaelsete bojaaride vastu käiva ägeda võitluse tingimustes. Võitlus arendas temas ka haiglast umbusklikkust. Tasakaalutu ja äkiline meel kahjustasid Ivan IV. Vihahoos ta tappis oma vanema poja, tsareevitš Ivani, lüües teda sauaga.

Ivan IV valitsemisaeg on väga tähtsaks perioodiks Venemaa ajaloos. Sel ajal Vene riik likvideeris feodaalse killustatuse jäänu-

sed ning liitus ühtseks tugevaks riigiks, mis on võimeline end kaitsma välisvaenlaste vastu.

Rahvalauludes ja -juttudes on säilinud mälestus Ivan IV-ndast kui karmist tsaarist, kes karistas äraandjaid-bojaare.

§ 41. Lääne-Siberi rahvad XVI sajandi lõpul.

Stroganovide valdused.

Ivan IV valitsemise viimaseil aastail algas Lääne-Siberi liitmine Vene riigiga. Pealetungi alustasid soola-suurtöösturid Stroganovid. Kuus aastat pärast Kaasani liitmist (1558) muretsesid nad Moskva valitsuselt loa Kaama-äärsete maade liitmiseks. Alistatud elanikke — mansse — välja surudes hakkasid Stroganovid asutama siin soolapuhastuse ettevõtteid ja asustama siia pärisorjuslikke talupoegi, kes töötasid tasuta nende soolatööstustes. Oma valduste kaitseks ehitasid Stroganovid kindlustatud tükkeid, varustasid need suurtükkidega ja palkasid sinna «tahtjaid inimesi». Tsaarilt said Stroganovid rea loigusi, mis tegid nad täieõiguslikeks valitsejaks oma pärusmaadel. Mitmel korral mansid ja teised rahvad, kellelt Stroganovid võtsid ära nende tööstuslikud alad, tungisid Stroganovide asulate kallale. Oli juhtumeid, millal nad ühinesid Stroganovide talupoegadega võitluseks ühiste ekspluateerijate vastu. Selles võitluses andsid manssidele toetust nende kaashõimlased, kes elasid ida pool Uraali.

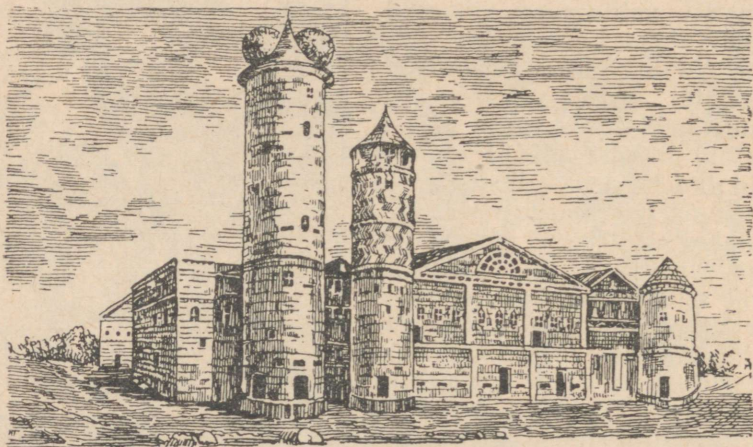
Siberi khaaniriigis valitses tol ajal mitte enam Moskva tsaari vasall ning maksumaksja Jediger, vaid khaan Kutšum, kes tappis Jedigeri ning vallutas Siberi. Kutšum püüdis tugevdada khaaniriiki. Tema ajal pandi kehtima muhamedi usk, mis pidi khaani võimu tugevdama. Kutšum püüdis laiendada oma valdust Uraali mägedest lääne poole.

Jermaki sõjaretk. XVI sajandil elas Doni-äärseis steppides Vene riigi piiril palju vabu kasakaid. Need olid peamiselt talupojad ja holopid, kes olid põgenenud feodaalide rõhumise alt. Nende hulgast värbasid Stroganovid teenistuslaste salku nii oma valduste kaitseks kui ka nende laiendamiseks kaugemale ida poole. 1581. a. saatsid Stroganovid palgatud kasakate väeosad Uraali taha

Ivan IV. XVI sajandi gravüür.

ataman Jermak Timofejevitši juhtimisel, varustades neid toidumoonna, relvade ja laevadega. Väeosa sõudis Kaama jõe häru Tšussovajat mööda üles ning, olles veetnud talve mäekurus, vedas kevadel laevad ühele Tura jõe harule, mis suubub Toboli jõkke. Maa oli väheasustatud, kasakad liikusid edasi peaaegu takistuseteta. Sõudes Turalt Tobolile astusid nad Siberi khaaniriigi piiresse. Esimese tõsisema vastupanu leidsid kasakad Siberi khaaniriigi pealinna lähedal, Toboli jõe suubumiskohal Irtõšši. Siin valmistas Kutšum kindlustatud metstõkke ning kogus tatarlastest ja temale alluvaist

Stroganovide elamu Solvõtšegodskis. XVIII sajandi joonis.

manssidest ja hantidest suure sõjaväe, kes võtsid kasakad vastu noolterahega. Kasakad vastasid laskmisega tulirelvadest ning asusid metskindlustust ründama. Tekkis käsitsivõitlus. Handid ja mansid ei pidanud pealesurumisele vastu ning panid esimestena jooksu, ajades segi tatarlaste read. Kasakad jälitasid ja tapsid põgenevaid vaenlasi. Pärast seda lüüasaamist jättis Kutšum oma pealinna maha ning läks lõuna poole steppi; Jermak kasakatega asus tühja linna. Ümbruskonna elanikkond ruttas võitjale alistuma. Jermak oli teadlik, et väikesel väeosal on võimatu kaua püsida vaenulikult meelestatud elanikkonna hulgas, ning saatis käskjalad Moskvasse tsaari juurde Siberi khaaniriigi vallutamise teate ja abipalvega.

Oodates abi jätkasid kasakad ümbruskonna maade alistamist. Odade ja mõnel juhul isegi mitte rauast, vaid luust otstega nooltega varustatud elanikud ei suutnud seista tulirelvade vastu. Hoolimata kiirest edust kujunes Jermaki väikese väesalga olukord raskeks. Isegi tsaariväe abisalga kohalejõudmine ei aidanud. Toidumoonna puudumisel levis vene teenistustlaste hulgas skorbuut. Jermak ise hukkus, sattunud lõksu, kuhu teda oli meelitanud Kutšum; püüdes hüpata paati, komistas Jermak ja uppus Irtõšši jõkke. Ellu-

jäänud Vene teenistuslased olid sunnitud Siberist lahkuma. Tatarlased hõivasid jälle khaaniriigi pealinna.

Lääne-Siberi liitmine. Alles pärast Ivan IV surma saadeti Siberisse vojevoodid suure sõjaväega. 1586. a. ehitasid nad Tjumeni linna endise tatarlaste samanimelise linna varemeile ning alustasid siit maa järkjärgulist vallutamist. Järgmisel aastal rajati Toboli jõel väike kindlustus Tobolsk, Kutšumi endise pealinna lähedal, mis oli elanike poolt lõplikult maha jäetud. Tobolsk sai tsaari valitsusvõimu keskuseks Lääne-Siberis. Järgnevail aastail alistati ümbruses asuvad mansi ja handi hõimud.

Kuid võitlus Kutšumiga polnud veel lõppenud. Kutšum jätkas rändlemist Baraba stepis ja piiriäärsete alade häirimist oma röövetkedega. Alles 1598. a. sai Kutšum täielikult lüüa, millest ta enam ei toibunud.

Võrdlemisi kiire võit Siberi khaaniriigi üle on seletatav peale Vene vägede tehnilise paremuse veel poliitilise ühtsuse puudumisega tatarlaste hulgas. Siberi khaaniriik oli jagunenud reaks väikesteks, omavahel nõrgalt liidetud valdusteks. Kutšumi esimesel ebaõnnestumisel jätsid vasallid ta maha. Veel nõrgem oli side Siberi khaaniriigi ning selle võimualuste, ostjaki ja voguli väikevürstide vahel, kes võtsid khaani sõjaväest osa ainult sundkorras ning kes esimesel võimalusel jooksid laiali.

Tsarismi poolt vallutatud rahvad pandi maksma jassakki, mis läks tsaari laekasse. Jassakki maksti soobli- ja teiste kallite karusnahkadega. Peale tsaari jassaki pidid Siberi rahvad andma kingitusi vojevoodidele ja teenistustele. Jassaki tasumisele sundimiseks võeti amanaate ehk pantvange. Valitsus kasutas ka kohalike väikevürstide äraostmist, kinkides neile igasugust tühja-tähja jassaki korrapärase toomise eest ning meelitades neid «valitseja armuga» — viinaga jms. Siberist tulnud nahad olid suure väärtusega. Riik müüs neid välismaale; karusnaha müük oli üheks tuluallikaks nii riigi sõjaliste kui ka teiste kulude katteks.

Koos tsaari sõjavägedega tungisid Siberisse Moskva kaupmehed. Nad viisid kaasa odavaid kaupu (kellukesi, riidereste jms.). Vahetuseks võtsid nad Siberi rahvailt hinnalisi karusnahku. Kaupmehed jootsid häbematult taiga elanikke purju, et nendelt poolmuidu välja petta soobli- ja teisi nahku.

Seega oli XVI sajandil Moskva tsaaride võimu all peale venelaste terve rida teisi rahvaid: Kaasani ja Astrahani tatarlased, mordvalased, marid, tšuvašid, udmurdid, baškiirid ja Lääne-Siberi rahvad. Nii jätkus tsentraliseeritud paljurahvuselise riigi kasv Vene maal.

§ 42. Kaubandus ja käsitöö Vene riigis XVI sajandil.

Ida-Euroopa ühinemine tsentraliseeritud paljurahvuseliseks riigiks oli võimalik ainult majanduslike sidemete olemasolu tõttu maade vahel, mis kuulusid riigi koosseisu. XVI sajandil on märgata kaubalis-rahaliste suhete arenemist, mis valmistab ette maa majanduslikku ühinemist ning kergendas tema poliitilise ühinemise protsessi.

Arenesid mitmesugused käsitööd. Linnades suurenes inimeste arv, kes tegelesid käsitöö ja kaubandusega ning olid maha jät-

nud põlluharimise. Linnad vajasid toiduaineid, vajasid samuti toorainet käsitööks. Sellepärast toodi suurtesse linnakeskustesse viljarikastest piirkondadest vilja, Põhja-Jäämere rannikult kalu ja soola, maagi kaevandamiskohtadest raua, Siberist kalleid soobli- ja teisi karusnahku. Tugevnesid kaubanduslikud sidemed riigi eri osade vahel. Selle kaubanduslik-tööstusliku elavnemise keskuseks oli Moskva, kus Punase väljaku lähedale kerkisid kaubahoovid kaupmeeste ja käsitöölise arvukate poodidega ja kuhu ehitati eri kaubahoov välismaistele kaupmeestele.

XVI sajandil arenesid tunduvalt Vene riigi kaubandussuhted Ida ja Läänega. Kaasani ja Astrahani vallutamisega sattus Moskva kätte kogu veete Kaspia merre. See soodustas kauplemise suurenemist Aserbaidžani, Pärsia ja Buhaaraga.

Läbikäimine Venemaa ja Lääne-

Vene kaupmees XVI saj.
Herbersteinist.

Euroopa vahel oli raskendatud selle tõttu, et nende vahel olid vaenulikud maad — Poola, Leedu ja Liivi Ordu valdused.

1553. a. algasid Vene riigi kaubanduslikud suhted Inglismaaga Valge mere kaudu. XVI sajand oli Inglise kaubanduse õitsengu sajandiks. Inglise kaupmeeskond astus ägedasse võitlusse hispaanlaste ja portugallastega, kes seni valitsesid merel. Mereteel Indiasse (ümber Aafrika) oli portugallaste käes. Inglise kaupmeeskond koraldas ekspeditsiooni, et leida teed Indiasse Põhja-Jäämere kaudu, s. o. seda suurt Põhja-mereteed, mis sai laevatatavaks alles nõukogude võimu ajal. Ekspeditsioon äpardus. Kuid üks laev kapten Chancellori juhtimisel aeti tormist Valgesse merre Severnaja Dvinaa suudmesse. Chancellor astus ühendusse lähima linna, Holmogorõ vojevoodiga, kes teatas Ivan IV-ndale inglise kapteni saa-

bumisest. Chancellor kutsuti pealinna. Ivan IV taipas kogu kasu, mida annab vahetu läbikäimine ühe Euroopa rikkaima kaubandusliku maaga. Tee ümber Skandinaavia poolsaare Lääne-Euroopasse oli venelastele tuttav, nad kasutasid seda kaubanduslikuks ja diplomaatiliseks suhtlemiseks. Ivan IV andis inglastele õiguse kaubelda Vene riigis kõige soodsamail tingimustel. Vene riigi oma tööstus oli nõrgalt arenenud. Inglismaalt sai Venemaa kalevit ja muid kangaid, metalle ja metallitootmeid, samuti ka vürtse ja muid kaupu, mis tulid Aasiast, Aafrikast ja Ameerikast. Vahetuseks

Hollandi laevad Põhja-Jäämeres Venemaa rannavetes.
Kaasaegne gravüür.

inglise kaupmehed võtsid vene tooraineid: karusnahku, kanepit, rasva jne. ning ostsid samuti Idamaa kaupu, eriti Aserbaidžani siidi.

Inglaste järel hakkasid ka hollandlased kasutama põhjateed Moskvaga kauplemiseks. Varsti pärast Ivan IV surma ehitati Severnaja Dvinaa suudme lähedale Arhangel'ski linn. Siin peeti igal aastal laata, kus kohtusid välismaa kaupmehed vene kaupmeestega. Kuid Valge meri on suure osa aastast kaetud jääga. Läbikäimine võis toimuda selle mere kaudu ainult suvekuudel. Seepärast Venemaa püüdis nii visalt vallutada Balti mere rannikut.

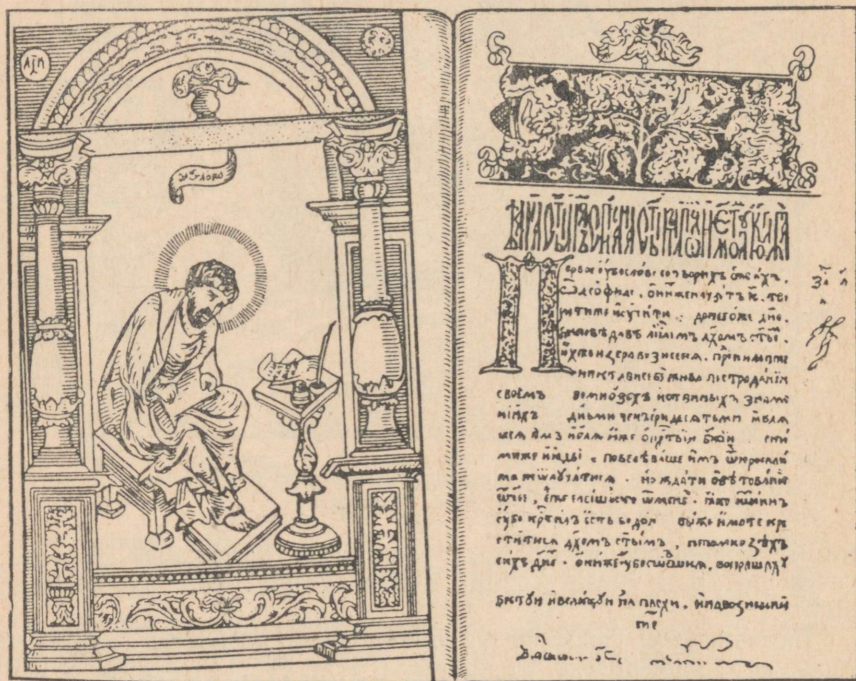
Tugevnenud kaubandussuhted Lääne-Euroopa ja Idamaadega soodustasid elavnemist Vene siseturul. Ettevõtjad tungisid itta, Uraali taha kallihinnaliste nahkade järele: korraldati mere-ekspeditsioone Obi lahte, et otsida soobli pesitsemiskohti.

Linnades ja külades oli XVI sajandil levinud väikekäsitööstuslik tootmine. Suurtes linnades, näit. Novgorodis ja Kaasanis, leidis

XVI sajandil üle 100 käsitöölise eriliigi. Oli meistreid, kes spetsialiseerusid kõrvarõngaste, nõopnõelte ja naelte väljatöötamises, sarafanide, mantlite ja pihktasukate õmblemises jms. Kaupmehed ostsid käsitöötooteid kokku, viisid need Siberisse ning vahetasid karusnahkade vastu, mida hiljem müüsid välismaalastele. Nii kujunesid sidemed üksikute turgude vahel, mis valmistas ette nende ühinemist üheks, ülevenemaaliseks turuks.

§ 43. Kultuur XVI sajandil.

XVI sajandi haridus. Kauakestnud mongoli-tatari ike pidurdas tugevasti kultuuri ja hariduse arenemist Venemaal. Kirjaoskus oli

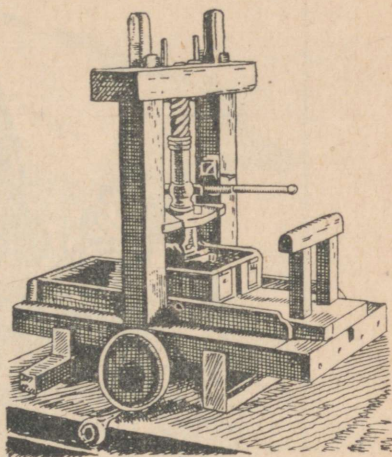
Esimene Venemaal trükitud raamat «Apostol».

vähe levinud. Isegi preestrite hulgas oli inimesi, kes vaevalt «veerisid silphaaval». Raamatud olid käsikirjalised, maksid väga palju ning olid harulduseks. Harimatud ümberkirjutajad tegid palju õigekirja- ja muid vigu, mis sageli moonutasid mõtte. Raamatule vaadati kui nõiduslikule, maagilisele vahendile. Nõudmist oli peamiselt igasuguste ennustamisraamatute järele. Oli levinud kõige toorem ebausku.

Vene riigi ühinemine Moskva ümber soodustas kõigi kultuuri-avalduste kiiremat arenemist. Kõigepealt võeti tarvitusele abinõud harimatuse vastu võitlemiseks. 1551. a. kutsuti Moskvasse kokku kirikukogu (vaimulikkonna koosolek), mille eesmärgiks oli kindlustada kiriku seisundit. Koosolekul nõudis tsaar abinõude tarvitusele võtmist kõige kisendavamate pahede kõrvaldamiseks vaimulike elust (joomine jms.) ja hariduse levitamiseks elanikkonna hulgas. Vaimulikele tehti ettepanek avada koole lastele kirjaoskuse õpetamiseks. Kirikukogu otsused moodustasid terve raamatu, nimega «Stoglav», kuid ellu neid otsuseid ei viidud. Ivan IV-ndal ei läinud korda koole luua, sest Vene riigis oli liiga vähe inimesi, kes olid küllaldaselt haritud selleks, et olla õpetajaks. Vene hariduse tõstmiseks on palju korda saatnud metropoliit Makari. Ta koondas enda ümber ringikese haritud inimesi. Nende kaasabil koostati mitu selle aja kohta väärtuslikku teost kirjanduse ja ajaloo alalt, milles toonitati Venemaa riikliku ühtsuse mõtet.

Hariduse laiendamise eesmärgil asutas Ivan IV Moskvasse trükikoja. Ehitati «trükkimise koda», mis laskis välja mõne jumalateenistuse raamatu. «Trükkimise kijas» töötas kaks vene meistrit — Ivan Fjodorov ja Pjotr Mstislavefs. Esimene nende trükitud raamat ilmus 1564. a. Tehnilisest küljest oli see raamat valmistatud hästi. Poolkirjaoskamatud raamatute ümberkirjutajad kartsid, et trükikunsti arenemisega nemad võivad jääda ilma oma teenistusest. Sellepärast levitasid nad kuuldusi, et trükitud raamatud olevat saatana sünnitused. Ülesässitatud rahvahulk purustas «trükkimise koja». Ivan Fjodorov ja tema kaaslased sõitsid Leetu. Nad jätkasid oma kasulikke tegevust Valgevenes ja Ukrainas ning aitasid seal palju kaasa trükikunsti arendamisele. Esimene ebaõnnestumine ei peatanud Ivan Groznõid ning ta asutas uue trükikoja Aleksandrovi alevikku.

Hoolimata laiade rahvahulkade vähearenenud kirjaoskusest oli XVI sajandil Moskva ühiskonna kõrgemates kihtides ka haritud inimesi. Nende hulgast tuli mitu silmapaistvat kirjanikku. Metropoliit Makari kaitse all tekkis väike ringike kirjanikke, kes töötasid tema tellimise peale. Koostati rida teoseid, mis pidid tooma kuulsust Vene riigile, nende hulgas «Suguvõsa raamat» — Moskva riigi tekkimise ajalugu, mis algab Kiievi vürstist Vladimirist ja tema vanaemast

Trükipress XVI sajandil.

Olgast ning lõpeb Ivan IV-ndaga. Tsaar Ivan IV oli ise andekas kirjanik. Bojaaridest oli silmapaistvaks kirjanikuks vürst Kurbski, kes oli väga haritud inimene. Tema on kirjutanud «Loo Moskva suurvürstist» — mälestused Ivan IV valitsemisest, mis on kirjutatud bojaaride kaitseks ja on tsaari vastu teravasti vaenulik. Kurbski

Vassili Blažennõi kirik Moskvas (1555—1559).

kirjad tsaar Ivanile on silmapaistvad tolle aja kohta suure kirjanikusliku väärtuse poolest. Aadlik Ivan Peresvetov kirjutas mitu poliitilist teost. Moskva djakid koostasid kroonikaid.

Kunst. XVI sajandil kujuneb Moskva riigis algupärane ja selgelt rahvuslik kunst. Tolle aja ehituskunsti näiteks on Vassili Blažennõi kirik — vana-vene kunsti tõeline meistriteos, mis meie ajal on muudetud muuseumiks. Selle ehtasid vene meistrid — pskovlane

Postnik Jakovlev ja Barma. Teiseks samaväärtuslikuks meistriteoseks on kirik Kolomenskoje külas Moskva lähedal, mis on ehitatud pisut varem. Maalikunstnikena olid kuulsad Pskovi meistrid.

Hariduse arenemisele Vene riigis oli takistuseks see asjaolu, et ta oli Liivi Ordu, Poola ja Leeduga eraldatud Lääne-Euroopa kultuursemaist maist. Poola ja Leedu feodaalid ning saksa rüütlid takistasid igapidi alalise läbikäimise kujunemist Vene riigi ja Lääne-Euroopa vahel, kartes, et hariduse levimisega saab Venemaa liiga tugevaks.

ISEVALITSUSE KINDLUSTAMINE VENE RIIGIS, TALURAHVA SÕJAD JA RÕHUTUD RAHVASTE ÜLESTÕUSUD XVII SAJANDIL.

XIV peatükk.

TALURAHVA SÕDA JA VÕITLUS POOLA NING ROOTSI INTERVENTSIOONIGA VENE RIIGIS XVII SAJANDI ALGUL.

§ 44. Vene riik talurahva sõja eel.

Pärisorjus. XVI sajandi teisel poolel muutus talupoegade seisukord väga raskeks. Vajades raha, laiendasid mõisnikud mõisate külvipinda ning suurendasid talupoegadelt võetavaid rahalisi ja naturaalmakse. Varem määrati talupoja koormiste hulk tava järgi: talupoeg haris härraste põllumaad ning maksis obrokit «nagu vanasti». XVI sajandil ei arvestanud mõisnikud enam tava, vaid määrasid ise oma talupoegade maksude ja koormiste määrad. Tsaari käskkirjad kohustasid talupoegi kuulama igas asjas mõisniku sõna ning tegema iga tööd, milleks mõisnik neid «obrokistab» (rendiga kohustab). Liivi sõda tekitas suuri kulusid. Rahalisi makse talupoegadelt ja linnade kaubanduslik-käsitööstuslikult elanikkonnalt suurendati mitmekordselt.

Püüdes pääseda raskest tööst, maksudest ja näljast, jätsid talupojad massiliselt maha oma majad ja külad ning läksid itta, Volga taha, ja veel kaugemale lõunasse, Okaa jõe taha. Seal laius peaaegu asustamata mustmullastep, kus oli raske ärajooksnud talupoegi kinni püüda. Talupoegade äraminekuga tühjenes riigi keskosa.

Töökätest ilma jäädes sattus mõisniku feodaalmajapidamine väga raskesse olukorda. Vajades talupoegi, meelitasid maaomanikud neid üksteise juurest enese poole. Igal aastal jüripäeva eel algas võitlus talupoegade pärast. Suuremal osal talupoegadest ei olnud raha väljamaksmiseks mõisnikule. Siis maksid teiste mõisnikkude kiltrid nende eest kõik neile määratud maksud ning viisid talupojad oma isandate maadele. Rikkad ja võimukad maaomanikud isegi korraldasid röövretki oma naabrite maadele; retkedel pandi talupoegi ahelaisse ning viidi uutele kohtadele. Kes- ja väikeaadlikud kurt-

sid, et nad ei saa enam oma inimtühjadest mõisatest sõjaväetee-
nistust täita.

1581. a. keelas tsaar Ivan IV ajutiselt «kuni valitseja käsikir-
jani» talupoegade kohavahetuse jüripäeval. Aastaid, millal talupo-
egade kohavahetus jüripäeval oli keelatud, hakati nimetama «keelu-
aastaiks» (sõnast *zanovedb* — keeld). Talupojad kinnistati üha
kõvemini mõisniku maa külge.

Kasakad. Doni alamjooksul elasid juba XV sajandil kasakad.
Sõnaga «kasakad» hüüti türkide keeles vabu, oma rahvast eraldu-
nud inimesi. Vene ärajooksnud talupojad ja holopid, kes asusid Doni
äärde, hakkasid ka end nimetama kasakaiks. Vene elanikkonna juur-
devool Doni-äärseile aladele suurenes eriti XVI sajandi lõpul, sees
pärisorjusliku rõhumise suurenemisega Vene riigi keskosades.

Lindudest ja loomadest rikas stepp ning kalarikkad jõed võisid
toita Doni-äärseil aladel võrdlemisi suurearvulise elanikkonna.
Kasakad tundsid siin end julgeina mõisnike ja tsaari vojevoodide
omavoli eest. Põlluharimisega nad ei tegelnud, vilja toodi Vene
linnadest.

Kasakad tegid röövretki tatari ja türgi valdustesse Aasovi ja
Musta mere rannikul ning õnnestumise korral võtsid kaasa suure
saagi. Mõnikord kasakad riisusid ka vene kaupmehi Volga jõel.
Kõik üldised küsimused, mis puutusid sõjaretkedesse, saagijaga-
misse ja läbikäimisse Moskvaga, otsustasid kasakad koosolekul,
mida nimetati «ringiks». Neil koosolekuil valisid nad ka oma üle-
mad — atamanid.

Tsaar Fjodor Ivanovitš. Pärast tsaar Ivan IV surma olid tema
poegadest elus veel Fjodor — esimesest naisest Anastassia Roma-
novast, ja alaealine Dimitri — viimasest naisest Maria Nagaja'st.
Tsaariks sai Fjodor Ivanovitš (1584—1598). Tsarevitš Dimitri
koos oma ema ja ta sugulaskonna Nagoidega saadeti väikesse
Uglitši linna, mis anti noorele vürstile «osastiseks» (*в удел*).

Tsaar Fjodor oli haiglane ja nõrga mõistusega inimene, täiesti
võimetu riiki valitsema. Päevade kaupa palvetas ta kirikuis, armas-
tas helistada kirikukelli või vaadelda, kuidas narrid tegid lõustu ja
kaklesid tema ees. Rahva hulgas räägiti avalikult, et uus tsaar on
«loll». Võimu ja riigi valitsemise haarasid enda kätte tsaari sugula-
sed ja temale lähedal seisvad bojaarid. Nende hulgast kerkis kii-
rest esile bojaar Boris Fjodorovitš Godunov.

Godunovide suguvõsa ei kuulunud oma põlvnemiselt väga
vanasse aristokraatiasse. Boris Godunov sai tsaarile lähedaseks
Ivan IV viimaseil eluaastail, peamiselt sugulussidemete tõttu.
Fjodor Ivanovitš oli abielus Godunovi õe Irinaga. Boris Godunovil
oli suuri vaimuandeid, kuid ta ei olnud saanud (oma aja kohta)
head haridust. Ta ei pidanud nagu suurest soost bojaarid kinni kõi-
gest vanaaegsest ega võõrastanud välismaalasi. Boris Godunov
eemaldas kõigepealt tsaarikojast need bojaarid, kes olid takistuseks
tema võimule. Oma majas lõi ta korra, mis meenutas tsaaripalee
elu, ning võttis ise vastu välismaa saadikuid.

Fjodori viimaseil eluaastail juhtis Boris Godunov kõiki asju riigis. Ta tegi palju riigivõimu kindlustamiseks aadlike huvides. Boris Godunov mõistis kiriku tähtsust selles asjas. Venemaa õigeusu kirikut valitses Moskvas elav metropoliit. Kõrgeimaks Vene kiriklikuks võimuks peeti Konstantinoopoli patriarhi. Patriarhid elasid Türgi sultanile alistatud maal. XVI sajandi lõpul hakkasid nad sõitma Moskvasse «almust» paluma — rahas või sooblinahkades.

Fjodor Ivanovič. Portree XVII saj. algusest. Ajaloomuuseum.

Boris Godunov kasutas Konstantinoopoli patriarhi Jeremiase «almuse» järele tulekut ning saavutas temalt nõusoleku eri patriarhaadi loomiseks Vene kiriku jaoks. 1589. a. sai esimeseks Vene patriarhiks Boris Godunovile lähedal seisev metropoliit Hiioob.

Eriti tülitas valitsust küsimus mõisnike kindlustamisest talupoegadega, sest talupoegade äraminek oma maaomanike juurest jätkus. Ärajooksnud talupoegade tagasitoomiseks pidi mõisnik tõestama, et kinnipüütud talupoeg enne põgenemist tõesti elas tema maa peal. Selle ülesande kergendamiseks teostati uus maade ja elanikkonna üleskirjutus, mis viidi lõpule 1592.—1593. a. Kõiki sel üleskirjutusel teatud mõisniku järgi raamatusse sissekirjutatud talupoegi hakati lugema tema pärisorjadeks. 1597. a. anti välja seadus, mis määras viieaastase

tähtaja ärajooksnud talupoegade otsimiseks (ülesnuuskimiseks). Viie aasta jooksul leidmata jäänud talupojad jäid elama uutele kohtadele.

XVI sajandi teisel poolel elanikkonna laostumise tagajärjel paljud vaesunud inimesed laenasid raha tingimusel, et protsentide maksmise asemel nad töötavad ja teenivad laenuandja majapidamises. Niisuguseid sõltuvaid inimesi nimetati «võlaorjadeks». Pärast oma isanda surma lasti nad vabaks. Selle poolest nad erinesid täielikest holoppidest, keda anti pärandusena edasi. Varem vaba inimene, kes töötas teise juures toidu ja riietuse eest, võis igal ajal peremehe juurest ära minna, kui ta ainult ei andnud enese kohta «võlaorjuse kirja». See kord tühistati. 1597. a. seaduse kohaselt iga vaba inimene, kes töötas teise juures toidu ja riietuse eest üle kuue kuu, sai tema holopiks. Seega Boris Godunov kõvendas mõisnike huvides veel rohkem talupoegade ja holoppide pärisorjuslikku sõltuvust.

Vene riigi majanduslikuks arenemiseks ja tema poliitilise seisundi kindlustamiseks oli vaja omada Balti mere rannikut. See oleks andnud võimaluse jalule seada palju soodsama suhtlemise Lääne-Euroopa maadega.

Pärast Venemaale ebaõnnestunud Liivi sõda vallutas Rootsi Moskva valdustele lähima Balti mere ranniku osa. Rootsi lõikas Venemaa ära merest, majanduslikest ja kultuurilisist sidemeist Lääne-Euroopaga.

1590. a. algas sõda Rootsiga väljapääsu pärast merele. 1595. aastal sõlmitud rahulepingu järgi vanad Vene maad Soome lahe ja Laadoga järve ääres (Ivangorod, Jam, Koporje, Korela) läksid uuesti Vene riigi külge.

Tsaar Boris Godunov. Tsaar Fjodor Ivanovitš suri 1598. a. Tema surmaga lõppes Vene tsaaride dünastia, mis põlvnes Rjurikust.

Tsaari noorem vend, tsareevitš Dimitri, kes elas koos emaga Uglitšis, hukkus 15. mail 1591. Selle päeva hommikul mängis üheksa-aastane Dimitri ühes omavanustega lossi õuel noaga «tor-kamist» amme ja lapsehoidja järelevalvel. Nende jutustuse järgi tuli Dimitrile peale langetõvehoog ning mahalangemisel ta kukkus kõriga noale, mida hoidis käes. Naiste kisa peale jooksis välja tsareevitši ema Maria Nagaja. Ta hakkas karjuma, et Dimitri tapsid Godunovi poolt saadetud inimesed. Kokkujooksnud rahvas tappis Moskva djaki Bitjagovski ja veel mitu inimest. Moskvast saadeti kohale uurimiskomisjon eesotsas vürst Vassili Ivanovitš Suiskiga, kes tunnistas, et tsareevitš ise kogemata haavas ennast surmavalt. Tsaarinna Maria Nagaja pühitseti nunnaks, tema sugulased ja paljud uglitšlased saadeti asumisele omavoli ning mässu pärast. Rahva keskel levis kuuldus, et tsareevitš tapeti Boris Godunovi korraldusel. Võimatu on kindlaks teha tsareevitš Dimitri surma-juhtumi kõigiti usaldusväärset tõelist põhjust; kas ta hukkus õnnetu juhtumi tagajärjel või tapeti kohalesaadetud isikute poolt — on teadmata.

Pärast tsaar Fjodori surma ei olnud Boris Godunovil, kes toetus aadlile, kardetavaid võistlejaid. Kokkuastunud Maakogu, kus arvuline enamus kuulus aadlikele ja kaupmeeskonnale, valis aastal 1598 Boris Godunovi tsaariks. Saades tsaariks, jätkas Boris Godunov Ivan IV poliitikat riigikorra kindlustamise suunas. Tema jälitas samuti nimekate vürsti- ja bojaariperekondade järeltulijaid. Ta kartis eriti surnud bojaari Nikita Romanovitš Zahharjini poegi või, nagu neid nimetama hakati, Romanoveid. Romanovid olid tsaar Fjodori sugulased ning vanemal neist, Fjodor Nikititšil, oli palju poolehoidjaid aadlikkude ja osa linnarahva hulgas. Boris Godunov kasutas pealekaebusi Romanovite vastu, süüdistas neid kurjasepitsuses tsaari vastu ja saatis kõik vennad asumisele Põhja-Venemaale. Vanim neist, Fjodor Romanov, pühitseti mungaks «vanakese Filareti» nime all. Boris Godunov pühitsetes võitu oma vastase üle

bojaaride leerist. Kuid sel ajal hakkas tõusma uus ähvardav häda-
oht — talurahva liikumine.

1601. aastal algas maal nälg. Vihmad ja varased sügiskülmad hävitasid lõikuse. Järgmisel kevadel taliviljapõldudel rukis ei tär-
ganud üldse. Talupoegadel polnud isegi seemet uue külvi jaoks. Nälgiv elanikkond toitis end rohu ja kasekoorega. Terved külad surid nälga. Isegi Moskva tänavail vedeles koristamata laipu. Hir-
mus nälg kestis kolm aastat (1601—1603). Mõisnikud, kloostrid ja kaupmehed, kelledel olid suured viljatagavarad, kasutasid kõrget viljahinda ning teenisid suuri varandusi. Bojaarid ja aadlikud ei tahtnud toita oma teenijaskonda, mis koosnes holoppidest, ning ajasid selle enda juurest minema. Näljarahutusi kartes käskis Boris Godunov jagada rahvale vilja riigi viljaaitadest. Kuid vili ei sattunud niivõrd näljaste kui jagajate eneste kätte. Riigil polnud küllaldaselt viljatagavarasid, et toita kõiki näljaseid. Maaomanikel, nende hulgas ka patriarhil, olid terved aidatäied vilja, kuid nad ootasid, et viljahind tõuseks veel kõrgemale.

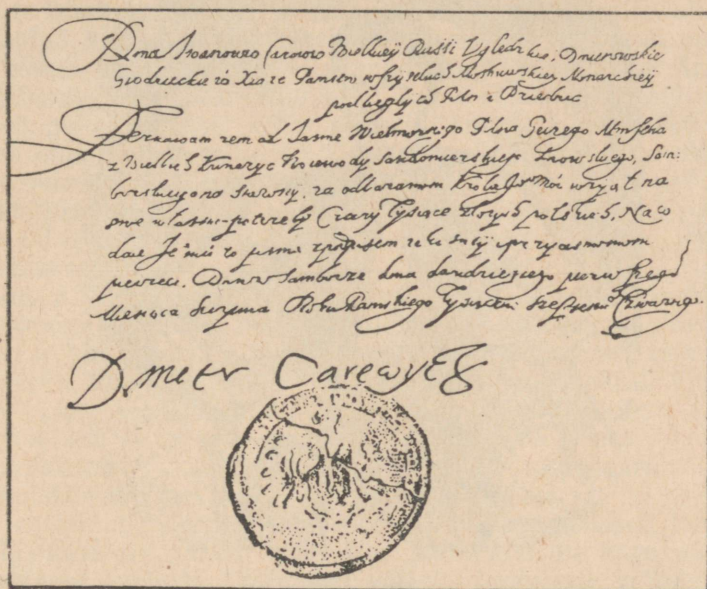
Näljased talupojad ja holopid hakkasid kogunema salkadeks ning tungima mõisnike ja kaupmeeste kallale. Teised läksid Doni-
maale või Ukraina piiri äärseisse linnadesse. 1603. aastal jõudis suur salk talupoegi ja holoppe Hlopko eestvedamisel juba pealinna ümbrusse. Toimus äge lahing, milles tsaari vojevood Ivan Basm-
nov sai surma. Suure vaevaga õnnestus tsaari vägedel ülestõusnud talupoegi pealinna alt eemale paisata. Üleni haavades Hlopko võeti vangi ning ta suri varsti. Tsaari vojevoodid poosid palju vangivõetud talupoegi ja holoppe üles teeäärsete puude otsa. Julmade hukka-
mistega tahtsid nad rahvamasse hirmutada.

§ 45. Poola panide katse Vene riiki orjastada.

Poola käsilane Vale-Dimitri I. Poola ei olnud rahul Liivi sõja tulemustega. Varsti pärast vaherahu sõlmimist Moskva töötas Stephan Báthory välja uue plaani Vene riigi vallutamiseks. Pärast Stephan Báthory surma (1586. a.) ei lubanud Poola siseolud alus-
tada avalikku sõda. Seepärast uue kuninga Sigismund III ajal otsus-
tas Poola kasutada Vene riigi nõrgenemist ja elanikkonna alam-
kihtide viha Boris Godunovi valitsuse vastu. Selle eesmärgiga nihu-
tas Poola esile isehakanu — Vale-Dimitri I.

Kuuldus, et tsareevitš Dimitri ei olnud tapetud Uglitšis, vaid pääses ja elab Poolas, hakkas levima varsti pärast Borisi tsaariks saamist. Sel ajal Ukrainas ühte lossi, mis kuulus pan Adam Wiśniowieckile, ilmus mees, kes nimetas end Ivan IV pojaks Dimitriks. Kuulnud isehakanu ilmumisest Poolas, teatas Moskva valitsus, et Vale-Dimitri pole keegi muu kui endine munk Grigori Otrepjev, kes põlvneb Kostroma väikeaadlist. Nooruses ta hulkus mööda kloost-
reid, käis Moskvast, kuid siis põgenes koos kolme mungaga Poolasse. Vale-Dimitri isiku küsimus pole veel nüüdki lõplikult selgi-
tatud.

Teade Vale-Dimitri ilmumisest võeti poola panide poolt vaimustusega vastu. Vale-Dimitri viidi üle Wiśniowiecki sugulase, vojevood Juri Mniszeki juurde, kes elas Samboris. 1604. aasta kevadel kuningas Sigismund III võttis Vale-Dimitri Krakovis vastu. Pärast läbirääkimisi panide ja šlahtaga otsustati mitte alustada avalikku sõda Vene riigi vastu, vaid lubada kõigil soovijail šlahtitšitel astuda Vale-Dimitri väkke. Kõik ettevalmistused sõjaretkeks tehti Samboris. Selle organiseerijaiks olid Poola suurmagnaadid, kes ihkasid

Vale-Dimitri I tähik Sambori vojevoodilt J. Mniszekilt 4000 zloti saamisel. Ajaloomuuseum.

uusi maadevallutusi. Nendega liitusid meeleldi väikešlahtitšid, kes unistasid rikkast saagist Venemaal.

Vale-Dimitri andis laialdasi lubadusi kuningale ja panidele. Ta võttis vastu katoliku usu ning kohustus alistama vene elanikkonna rooma kirikule. Kuningale lubas ta anda Smolenski ja Severski- (Tšernigovi-) maa. Mniszekite perekonnale tahtis Vale-Dimitri anda valitsemiseks Novgorodi ja Pskovi maa-alad, samuti anda raha ja aardeid tsaari laekast. Selle tingimusega Juri Mniszek andis nõusoleku oma tütre Marina abiellumiseks Vale-Dimitriga; Marina pidi saama Vene tsaarinnaks.

1604. a. hilissügisel läks Vale-Dimitri koos 4000-mehelise Poola väesalga ja mõnesaja vene kasakaga Kiievi lähedal üle Dnepri. Esimesed linnad alistusid Vale-Dimitrile peaaegu vastupanuta. Tema juurde kogunesid kasakad, ärajooksnud talupojad, holopid,

väiksemad teenistusalased — kõik, kes polnud rahul Boris Godunoviga. Petetud talupojad esmalt uskusid, et Vale-Dimitri on tõesti Ivan Groznõi poeg, ning lootsid, et ta vabastab nad pärisorjusest. 1604. a. lõpul läks tsaari sõjavägi päästma Novgorod-Severski linna, mis oli ümber piiratud poolakate ja Vale-Dimitri poolt. Selle linna lähedal toimus lahing, mis aga ei andnud otsustavat tagajärge.

Vale-Dimitri I poola riietuses. Kaasaegne portree. Ajaloomuuseum.

Püüdes mööda minna tsaari vägedest, suundus Vale-Dimitri Sevski poole. 1605. a. jaanuaris Dobrõnitši küla juures Sevski lähedal löödi Vale-Dimitri vägi puruks ning ta põgenes ülejäänud vägedega Putivli.

Võidust hoolimata halvenes Boris Godunovi seisund ikka enam, sest paljudes kohtades ilmusid uued ülestõusnute salgad. Tsaari armee peajõud olid kinni väikese kindluse Kromõ piiramisega, milles asus varjul üks Doni kasakate salk, kes oli üle läinud Vale-Dimitri poole. Kuid tsaari sõjaväed keeldusid sõdimast ning paljud sõjamehed lahkusid sõjaväest ja läksid koju.

1605. a. aprillis suri äkitselt tsaar Boris Godunov. Tsaariks kuulutati tema alles üsna noor poeg Fjodor. Boris Godunovi surm kergendas Vale-Dimitri võitu. Järelejäänud tsaari sõjaväed, eesotsas Pjotr Basmanoviga, läksid Kromõ juures üle Vale-Dimitri poole.

Bojaarid nägid ette nende poolt vihatud Godunovide peatset kadu. Seepärast nad kiirustasid teostama riigipööret surmast pääs-

nuks peetava tsareevitš Dimitri kasuks, et siis hiljem haarata võimu enda kätte. Vürst Vassili Ivanovitš Šuiski taganes oma endistest tunnistustest tsareevitš Dimitri surma kohta Uglitšis ning hakkas rääkima, et tsareevitš on elus ja liigub pealinna poole.

Kui Vale-Dimitri käskjalad jõudsid Moskvasse tema kirjaliku läkitusega rahvale, puhkes linnas ülestõus. Tsaar Fjodor Borissovitš ja ta ema tapeti. Leidmata enam vastupanu, jõudis Vale-Dimitri Moskva alla ning 1605. a. juunis marssis Vene pealinna. Ees sammusid võitjaina Poola sõjaväe salgad.

Vale-Dimitri Moskvast. Pärast seda, kui Vale-Dimitri oli poolakate abiga kätte saanud tsaaritrooni, paljastas ta varsti oma tõelised eesmärgid. Talupojad ei saanud mingit kergendust. Ärajooksnud talupoegi, välja arvatud need, kes jooksid ära nälja-aastail, kui neil polnud endisel kohal võimalik ennast toita, hakati tagasi saatma oma endiste mõisnikkude juurde. Šlahtitšid, kes tulid koos Vale-Dimitriga, kutsusid välja vene elanikkonna üldise pahameele. Nad käitusid ülbelt ja toorelt. Vale-Dimitri ümbritses end palgalise välismaalastest valvega. Ta saatis palju raha Poolasse. Moskvast nuriseti avalikult tsaari üle.

1606. a. kevadel sõitis Moskvasse Marina koos määratu suure saatjaskonnaga ja uute poola šlahtitšite sõjasalkadega. Pärast Vale-Dimitri ja Marina pulmi algasid kärarikkad pidustused, mis kestsid mitu päeva. Purjus šlahtitšid lubasid endile uusi ulakusi. Viha poolakate vastu, kes nii jultunult talitasid Vene pealinnas, küündis selle määrani, et iga päev võis oodata rahva ülestõusu.

Elanikkonna rahulolematust kasutasid bojaarid. Vürst V. I. Šuiski eestvõttel septsesid nad vandenõu.

17. mai koidikul aastal 1606 löödi kokkuleppe kohaselt tornikella ning lühikese aja pärast kõlas ärev alarmikell üle kogu pealinna. Moskvälased karjusid üksteisele: «Minge leedulaste kallale, tapke leedulasi!» («leedulasteks» nimetasid venelased poolakaid). Vale-Dimitri sai hädaohust teada alles siis, kui rahvahulk oli täitnud palee-esise väljaku. Katsudes põgeneda, hüppas ta aknast välja, kuid sai kukkumisel raskesti vigastada. Ta leiti üles ja tapeti. Mõne päeva pärast põletati ära Vale-Dimitri laip; laiba tuhk pandi suur-tükki ja lasti välja selle ilmakaare suunas, kust Vale-Dimitri oli tulnud. Vahepeal rüüstasid rahvahulgad mitmes kohas Moskva linnas oma majadesse sulgunud poola panisid ja šlahtitšeid. Moskvälased ründasid nugade ja kividega maju, mis olid hästirelvastatud poolakate poolt muudetud väikesteks kindlusteks. Umbes 200 poola šlahtitšit ja sõdurit löödi maha, ülejäänud andsid alla.

Bojaarid kartsid rahva ülestõusu ning kiirustasid seda peatama. Ennekõike oli neil tarvis taastada tsaarivõim. Seepärast tõstsid nad tsaariks bojaari V. I. Šuiski, kes põlvnes vanast vürstisoost. Bojaarid ei tahtnud tsaari valimiseks Maakogu kokku kutsuda, sest nad kartsid, et suurem osa aadlikke ja linlasi astub Maakogus bojaaride vastu. Seepärast sündis Vassili Šuiski tsaariks kuulutamine ilma igasuguse valimiseta. Tema nimi hüüti välja 19. mail

Kremli ette kogunenud rahvahulgale, kelle hulgas oli palju Vassili Šuiski pooldajaid.

Sel viisil lõppes täieliku nurjumisega poolakate katse panna Moskva troonile oma käsilane: vene rahvas ei lasknud seda sündida.

Tsaar Vassili Šuiski (1606—1610). Tsaariks saades andis Vassili Šuiski lubaduse valitseda maad ühel nõul bojaaridega. Koostati «ristisuudlemise kiri» (vanne), mille järgi tsaar ei tohtinud kedagi surma mõista ja ilma bojaaride duuma nõusolekuta ära võtta varandust süüdimõistetute sugulastelt. Linnadesse saadeti läkitused, milles Šuiski tõendas oma õigusi tsaaritroonile. Rikkad bojaarid rutatasid enda kätte võtma kõige paremaid ja tulusamaid ametikohti.

Vassili Šuiski tsaariks saamine kutsus välja uue rahulolematusepuhangu üle maa. Aadlikud ei tahtnud leppida võimu haaramisega bojaaride poolt. Moskvas eneses tekkisid rahutused vaese linnarahva hulgas. Kartes ülestõusu pealinnas, korraldasid bojaarid kiiresti Kremli kaitset; selle seintele seati üles suurtükid, lõhuti ära alaline sild, mis oli ehitatud kindluse värava juurde üle vallikraavi.

§ 46. Talurahva ülestõus Bolotnikovi juhtimisel.

Bolotnikovi liikumine. Vassili Šuiski valitsemisajal puhkes kogu Vene riigis talurahva sõda. See algas 1606. aasta sügisel edela-poolseis linnades, kuhu kogunes hulk ärajooksnud talupoegi ja holoppe. Nendega liitusid kasakad ja väiksemad teenistuslased. Okaa alamjooksust ida pool tõusis koos venelastega üles ka mordva rahvas. Lõuna pool puhkes ülestõus Astrahanis. Loode pool Moskvat levis liikumine Tveri, Pskovi ja Novgorodi maades. Niiviisi oli üsna suur osa riigist lühikese ajaga haaratud rahva ülestõusude laia võõndiga.

Puhkenud liikumine kandis üksikute kohalike väljaastumiste iseloomu. Sel ajal, kui ülestõus ühes piirkonnas alles algas, lõppes see teises rajoonis juba. Seepärast said ülestõusnud harva anda üksteisele abi. Kõige tugevam oli talurahva, holoppide ja kasakate ülestõus Ivan Bolotnikovi juhtimisel.

Noores eas oli Bolotnikov bojaari holopp. Ta põgenes kasakate juurde Donimaale, kuid sattus tatarlaste kätte vangiks, kes müüsid ta türklastele. Mõnda aega töötas Bolotnikov aerutajana galeeril, kus tema nagu teisedki vangid oli needitud ahelatega pingi külge ja kus teda «ergutati» piitsuga. Kuid Bolotnikovil õnnestus vabaneeda Türgi vangipõlvest. Pärast seda, läbinud mitmed Euroopa maad, jõudis ta Venemaa piirile. Sel momendil algasid edela-poolseis piiriäärseis rajoonides ülestõusud Šuiski vastu. Bolotnikov astus ülestõusnute etteotsa.

Kaasaegsete jutustuste järgi oli ta pika kasvuga, omas suurt füüsilist jõudu ning paistis silma oma kartmatuse ja vahvusega. Välismaalased nimetasid Bolotnikovi julgeks ja kogenud vägilaseks. Lahinguis tsaari vägede vastu ilmutas ta suuri sõjalisi võimeid.

Kõikjal, kuhu ilmusid Bolotnikovi salgad, tõusid talupojad üles mõisnike vastu ja liitusid ülestõusnutega. Tema poole läksid üle ka linnakehvikud. Bolotnikovi armee lähenes Putivlist ruttu Moskvale Kromõ, Serpuhhovi ja Kolomna kaudu, purustades teel tsaari väesalku.

Jeletsis leidsid ülestõusnud suured relvatagavarad, mis olid sinna muretsetud Vale-Dimitri I poolt. Teel Moskva poole liitusid Bolotnikoviga bojaaride valitsusega rahulolematud Tuula aadlikud, eesotsas Istoma Paškoviga; vennad Prokopi ja Zahhar Ljapunovid tõid endaga kaasa Rjasani mõisnikud. Võtnud hulka aadlike salgad, sai Bolotnikovi armee küll arvukamaks, kuid ebaühtlasemaks.

1606. a. oktoobri keskel jõudis Bolotnikov Moskva alla. Pealinn oli hästi kaitstud kolme kivimüüri reaga. Bolotnikov ei suutnud seda rünnakuga vallutada; algas piiramine. Bolotnikov kirjutas ja levitas rahva hulgas üleskutseid, mida siis nimetati «meelitavaiks» (sõnast *прельщать* — meelitama) kirjadeks. Nendes kutsus ta talurahvast ja holoppe üles hävitama bojaare ja mõisnikke ning lubas anda talurahvale maa, mille feodaalid olid enda kätte kiskunud.

Aadlikud, kes olid Bolotnikovi armees, said aru, et talupojad, s. o. nende klassivaenlased, on neile hädaohtlikumad kui bojaaride valitsus. Rjasani aadlikud, eesotsas vendade Ljapunovidega, läksid üle Šuiski poole.

Detsembri algul tsaari sõjaväed, saades suuri abivägesid, ründasid Bolotnikovi laagrit Kolomenskoje küla juures Moskva all. Kui lahing oli täies hoos, läksid Tuula aadlikud, eesotsas Istoma Paškoviga, samuti üle Šuiski poole ning kergendasid oma reetmisega tsaari sõjavägede võitu. Bolotnikov läks oma sõjavägede riisimetege lõuna poole ja kindlustas end Kaluugas. Tsaar Vassili Šuiski, püüdes aadlikke enda poole meelitada, pikendas tähtaega, mille jooksul võis põgenenud talupoegi taga otsida, 5-lt aastalt kuni 15 aastani. 1607. a. kevadel alustas suur tsaari armee Kaluuga piiramist, kuid Bolotnikovile tulid abiks värsked ülestõusnute salgad. Šuiski väed said lüüa ning lõpetasid piiramise. Bolotnikov siirdus Tuulasse, kus ühines kasakate värskete salkadega. Nende hulgas oli uus isehakanu, kes nimetas ennast Fjodor Ivanovitši pojaks Peetriks. Tegelikult tsaar Fjodoril poegi ei olnud.

Sama aasta suvel kogus Šuiski uue suure armee.

Neli kuud kaitses Bolotnikov Tuulas end vaenlase vastu, kes arvuliselt mitmekordselt ületas Bolotnikovi sõjaväe. Näljast ja laskemoona puudusest hoolimata võtsid ümberpiiratud iga päev ette julgeid äkkrünnakuid väljapoole kindlust ning tekitasid tsaari armeele suuri kaotusi. Tsaari vojevoodid kartsid, et nende sõjaväed ei kannata välja talvist piiramist. Siis ehitati Tuula lähedusse pais, mis peatas Upa jõe jooksu. Vesi tungis linna ning ujutas üle viimased toidu- ja püssirohu-tagavarad. Alles pärast seda astusid piiratud läbirääkimisse allaandmise üle. Tsaar Vassili Šuiski lubas kõik ülestõusnud vabadusse lasta. Kuid ta ei pidanud seda lubadust. Ivan Bolotnikov saadeti põhja poole, Kargopoli linna, ning uputati

seal. Palju ülestõusust osavõtnuid muudeti holoppideks ja päris-orjuslikeks talupoegadeks ning jagati aadlikele.

Bolotnikovi ülestõus, nagu kõik muudki talurahva ülestõusud feodalismi ajajärgul, lõppes ülestõusnute lüüasaamisega. Talurahva ülestõusud neil aegadel kandsid stiihilist iseloomu; talupojad ja holopid olid halvasti relvastatud, ei olnud sõjaliselt välja õpetatud ning ei suutnud välja kannatada kauast võitlust paremini organiseeritud ja relvastatud tsaari sõjavägedega. Talupojad tundsid feodaalvõimu ebaõiglust ja raskust, kuid ei teadnud, mill'ega seda asendada. Seepärast nad uskusid seda, et «hea» tsaar võib parandada rahva olukorda.

Bolotnikov hukkus, tema väesalgad valgusid laiali, kuid ülestõus Šuiski vastu jätkus. Veel sel ajal, kui Bolotnikov seisis Moskva all, tõusid Vo'gamaal üles tsarismi poolt orjastatud rahvad — mordvalased ja marid (tšeremissid). Ühinedes vene talupoegade ja holoppidega, piirasid nad ümber Nižni-Novgorodi. Tsaari sõjaväed, õiendanud arved Bolotnikoviga, löid ülestõusnud linna alt tagasi. Kuid 1608. a. sügisel olid kõik Volga keskjooksu maad uuesti haaratud ülestõusust.

§ 47. Poola ja Rootsi pealetung Vene riigile.

Uus Poola käsilane Vale-Dimitri II. Äpardumised Vale-Dimitri I-ga ei lõpetanud Poola vallutuslikku tegevust. Juba Vale-Dimitri I surmasaamise päeval lasksid poolakad Moskvast lendu kuulujutu, nagu oleks tema asemel tapetud teine inimene. Aga esialgu poolakad ei saanud Vene riiki uusi sõjavägesid saata, sest Poolas eneses tõusis osa šlahtat üles kuninga vastu, nurisedes kuninga katsete üle šlahta vabadusi piirata. 1607. a. löödi ülestõusnud šlahta puruks kuninga sõjavägede poolt. See võimaldas Sigismund III pöörduda uuesti Vene asjade juurde. 1607. a. sügisel ilmus Moskva piirile uus Poola käsilane, kes jällegi oli võtnud endale tsareevitš Dimitri Ivanovitši nime — Vale-Dimitri II. Keegi ei teadnud, kes ta tõepoolest oli. Poolakad saatsid uuele Vale-Dimitrile suured sõjajõud, mis olid kogutud kuninga loal. Nende hulgas olid ka Poola regulaarväed. Leedu kantsleri sugulane Jan Sapieha tõi kaasa sõjasalga, arvult 7500 meest (jala- ja ratsaväge). Hetman Rožinski tuli 4 tuhandest sõjamehest koosneva väesalgaga. Vale-Dimitri II juurde kogunesid ka Doni ja Zaporožje kasakate väesalgad.

1608. a. kevadel löödi tsaari väed kahepäevases lahingus Bolhovi all puruks. Vale-Dimitri II peajõud suundusid Moskva poole Käluga ja Možaiski kaudu. Nad tegid katset vallutada Moskva, kuid löödi tagasi. Siis poolakad ehitasid pealinna lähedal Moskva jõe kõrgel kaldal Tušino küla juures kindlustatud laagri. Selle Tušino laagri nime järgi Vale-Dimitri II hakati nimetama «Tušino tsaariks» või «Tušino vargaks». (Varasteks nimetati Venemaal kõiki kurjategijaid.)

Tušinos Vale-Dimitri II sõjavägi, mis koosnes peamiselt poolakate ja kasakate väesalkadest, seati korda. Kasakaid hakkas käsutama Ivan Zarutski, sünnilt šlahtitš, kuid sõjategevuse juhatamise ja üldjuhtimise jätsid poolakad enda kätte.

Olukord Moskvas muutus väga raskeks. Linnas algas nälg. Rahulolematus tsaari vastu suurenes. Isegi paljud bojaarid ja aadlikud, nähes ette Vassili Šuiski peatset langemist, läksid Tušino iaagrisse. Seal said nad Vale-Dimitri II ametlikud kirjad mõisate ja teiste tasude kohta. Mõned bojaarid käisid mitu korda Moskvast Tušinosse ja tagasi. Sääraseid inimesi nimetati «rändlindudeks».

Piirates Moskvat hakkasid Tušino väesalgad pealinna juurest igale poole laiali valguma. Kangelaslikku vastupanu Poola rööv-vallutajaile osutas Troitse-Sergijevi klooster (70 km Moskvast, praegu Zagorsk), mille kõrgete kindlustatud müüride taga oli paos ümbruskonna talupoegadest elanikkond. Pidades vastu ägedale pommitamisele suurtükkidest, löid kloostri kaitsjad mehiselt tagasi kõik vaenlase rünnakud ja tekitasid talle äkkrünnakutega väljapoole kindlust suuri kaotusi. Seevastu tušinlastel läks korda saavutada tähelepandavaid tulemusi Volga ülemjooksu aladel. Rikkad Volga-äärsed ja põhjapoolsed linnad — Jaroslavl, Vologda, Kostroma ja teised — tunnustasid Vale-Dimitri II võimu. Nende kohtade elanikkond ei teadnud veel, mis on Tušino tsaarikese võim. Paljud arvasid, et nad võitlevad vihatud bojaaride tsaari vastu, «tsareviitš Dimitri» eest.

Partisanisõda poolakate vastu. Aegamööda tuli pettus avalikuks. Linnades võtsid poolakad kaupmeestelt kaubad ära ning panid elanikele peale rasked maksud. Külades tušinlaste salgad riisusid talupoegi, võtsid ära vilja ja heinad, tapsid elanikke, põletasid hooned. Panid võtsid enestele Vene linnu ja maid «palgaks», s. o. kogusid nende sissetulekuid enda kasuks. Talupojad külades ja väikekäsitöölised, teenistuslased ja kauplejad linnades hakkasid ise rööv-vallutajate vastu võitlema. Tekkisid talupoegade sõjasalgad, keda juhtisid kas talupojad ja holopid ise või sõjaväelised teenistuslased. Nad tungisid julgesti hästirelvastatud Poola sõjavägedele kallale. 1608. a. lõpust peale algas juba kõikjal üle maa partisanisõda

Tsaar Vassili Šuiski, veendunud selles, et tema üksi ei saa toime tušinlastega ja rahutustega riigis, pöördus Rootsi kuninga Karl IX poole abipalvega. Sõlmitud lepingu järgi anti Rootsile Korela (Keksho'mi) linn ühes maakonnaga. Rootsi omalt poolt lubas saata Vassili Šuiskile sõjalist abi, et välja ajada Poola väesalgad ja jalule seada tema võim riigis. Tegelikult ootas Rootsi ammu soodsat juhust, et vallutada piiriäärseid Vene maid ja uuesti Venemaad merest ära lõigata. Sõlminud Vassili Šuiskiga kasuliku liidu, saatis Rootsi kuningas 1609. a. kevadel Novgorodi tugeva väesalga Jakob de la Gardie juhtimisel. Väesalk koosnes 15 000 palgasõdurist — rootslastest, sakslastest, ingllastest, šotlastest, prantslastest jt. Sellega ühines tsaari õepoeg vürst M. Skopin-Šuiski ühes vene sõja-

meestega. Vene-Rootsi väesalk läks Novgorodist Tveri kaudu Moskva poole, vabastades teel tušinlaste poolt hõivatud linnad.

Poola sõja algus Vene riigiga. Vene rahva vastupanu poola valutajaile näitas panidele ja šlahtale, et nende poolt isehakanutele antud toetus ei saavuta eesmärki. Samal ajal aga oli Venemaa mitmeaastasest sõjast laastatud. Vassili Šuiski valitsus püsis vaevu võimul. Poola šlahta otsustas seepärast, et on saabunud soodus moment Vene riigile lõpliku löögi andmiseks. Senaatorid soovitasid kuningal mitte lasta mööda minna juhust Poola riigi valduste suurendamiseks. 1609. a. varakevadel algasid ettevalmistused sõjaks. Kogu suvi tungisid Poola väesalgad Vene piiräärsete maade kallale ning riisusid Valgevene talupoegi. Sügisel läks suur Poola armee kuningas Sigismund III-ga eesotsas üle piiri ja alustas Smolenski piiramist.

Pärast seda, kui Poola alustas Vene riigiga avalikku sõda, polnud Vale-Dimitri II talle enam tarvilik. Seepärast kutsus Sigismund III poolakad, kes teenisid Vale-Dimitri II juures, oma armeesse Smolenski alla. Samal ajal, 1609. a. talvel, jõudsid Vene-Rootsi sõjaväed Skopin-Šuiski ja de la Gardie juhtimisel Novgorodist tülles Moskva lähedale. Nende lähenemisel poolakad lõpetasid Troitse-Sergijevi kloostri piiramise. 1610. a. jaanuari algul põgenes Vale-Dimitri II koos kasakatega Tušinost Kaluugasse. Tema järel läks ka osa poolakaid, kes veel lootsid Vale-Dimitri II abiga vallutada Moskvat. Vale-Dimitri II juures teeninud Vene bojaarid ja aadlikud otsustasid kokku leppida Poola kuningaga. Nad nõustusid tunnistama Poola kuninga poega Vladislavi Moskva tsaariks ning sõlmisid 4. veebruaril 1610 lepingu Sigismund III-ga. Sigismund kohustus Vladislavi nimel Moskva riigikorda mitte muutama, säilitama aadlike võimu ja nende maavaldused ning neile tagasi andma ärajooksnud talupojad. Nii lagunes Tušino laager lõplikult. 1610. aasta märtsis jõudis Skopin-Šuiski Vene-Rootsi vägedega Moskvasse. Varsti pärast seda suri Skopin-Šuiski äkitselt.

Poolakate poolt piiratud Smolensk kaitses end visalt mehise bojaari Šeini juhtimisel. Kuningas, jätkates Smolenski piiramist, otsustas saata Moskva vallutamiseks sõjaväe poola hetmani Żolkiewskiga eesotsas. Moskvale lähenevale Żolkiewskile saadeti vastu sõjaväed tsaari venna Dimitri Šuiski juhtimisel. Kohtumine sündis 1610. a. juunis Klušino küla lähedal. Lahingu ajal palgasõdurid — sakslased ja rootslased — reetsid ja läksid üle poolakate poole. Tsaari sõjaväed purustati, tee Moskvasse oli avatud. Poolakad lasksid ületulnud rootslastel ära minna ning need siirdusid Novgorodi piirkonda ja hakkasid valmistuma Novgorodi vallutamiseks.

1610. a. juulis tõusis Moskva nälgiv elanikkond üles Vassili Šuiski vastu. Sel ajal Vale-Dimitri II tuli Kaluugast uuesti Moskva alla. Siis bojaarid ja aadlikud kukutasid Vassili Šuiski troonilt. Moskvast moodustati ajutine bojaaride valitsus, milles oli seitse meest, kes kuulusid vanadesse, enamasti vürstisuguvõsadesse. Seda

bojaaride valitsust hakati nimetama «semibojarštšinaks» (seitsme bojaari valitsuseks).

Moskva vallutamine poolakate poolt ja Novgorodimaa vallutamine rootslaste poolt. Bojaaride valitsus, kartes rahva ülestõusu ja pealinna vallutamist Vale-Dimitri II kasakate poolt, ruttas sõlmima kokkulepet Zolkiewskiga. Ta nõustus tunnistama Vladislavi Moskva tsaariks tingimusel, et ta valitseb koos bojaaridega. Sõlminud sellise kokkuleppe, laskis bojaaride valitsus reetlikult Poola väed Moskvasse. Rahu sõlmimiseks saadeti Sigismund III juurde Smolenski alla suur saatkond. Kuid Poola kuningas tahtis ise saada Moskva tsaariks, et alistada Vene riiki Poolale. Aadlikud, kes kuulusid saatkonda, saatsid Moskvasse kirju, milledes kirjeldasid saatkonna armetut ja alandavat olukorda; nad kutsusid venelasi üles mitte alistuma kuningale ja tema pojale-printsile. «Pidage selles kõva nõu endi vahel,» kirjutasid nad, «saatke Novgorodi, Vologdasse ja Nižnisse (Nižni-Novgorodi) meie kiri, et kõikidel oleks teada.»

Poolakad arreterisid Moskva saadikud ja saatsid nad Poolasse. Moskva bojaaride valitsus oli kõige alandavamas seisukorras. Bojaarid pidid kõiges alistuma Poola sõjaväe ülemale, kelleks ärasõitnud Zolkiewski asemele sai pan Gonsiewski. Mõned bojaaridest katsusid vastu panna, kuid nad arreteriti kohe ja pandi poolakaist valvurite valve alla. Poolakad varastasid Kremlist tsaari laeka väärisesemed. Nad riisusid pealinna elanikke ning mõnitasid neid. Parempoolne olukord ka teistes linnades. Suur Poola sõjavägi kuningaga eesotsas jätkas Smolenski piiramist. Rootslased haarasid Vene riigile kuuluva Soome lahe lõunaranniku ning ähvardasid Novgorodi. Kaubavahetus linnade vahel jäi peaaegu seisma. Käsitöölised ja väikekaupmehed kiratsesid. Aadlikud olid samuti laostunud, sest polnud kedagi, kes oleks harinud nende põldu. Terved maa-alad olid laastatud. Vene riik lagunes üksikuiks osadeks. Kuid vene rahvas ei alistunud sel raskel ajal vallutajaile ja jätkas võitlust nende vastu.

§ 48. Vene rahva võitlus poola vallutajate vastu.

Esimene maakaitsevägi. Poolakad püüdsid Moskvas kõigi abinõudega sundida kogu pealinna elanikkonda Poola kuningale truudust vanduma. Kuid rahvas ei tahtnud alistuda kuningale, tema pojale-printsile ega teistele Poola võimudele. Elanikkonna hulgas levitati üleskutseid, milles nimetati äraandjaks neid Moskva bojaare, kes sõlmisid kokkuleppe poolakatega. Poolakate vastu astus välja ka Vene kirikupea patriarh Hermogen. 1610. a. lõpul hakkas ta mööda linnu laiali saatma läkitusi, kutsudes üles venelasi ühinema ja pealinnale appi minema. Saanud kuulda neist läkitustest, heitsid poolakad Hermogeni vanglasse, kuid nad ei suutnud murda tema meelt.

Patriarh Hermogeni üleskutsed suurendasid veelgi rahvaliikumist vallutajate vastu. Linnast linna levitati läkitusi üleskutsega ühineda võitluseks vaenlase vastu.

1611. a. jaanuaris asus Rjasani vojevood Prokopi Ljapunov organiseerima maakaitseväge Moskva vabastamiseks. Selle maakaitseväge põhituumaks olid peamiselt lõunapoolsete maakondade aadlikede salgad. Ljapunov pöördus samuti üleskutsega kasakate ja holoppide poole, lubades kasakaile «palka» ja holoppidele vabadust. Sellele üleskutsele reageerisid need kasakad, kes enne olid Tušino laagris. Mitmed linnad saatsid üksteisele läkitusi, kutsudes üles üheskoos Moskva alla minema. Saanud teateid Vene maakaitseväge kogumisest, sundisid poolakad pealinna elanikkonda tööle linna kindlustamiseks. Kuid venelased mitte ainult et ei tahtnud aidata poolakaid, vaid viskasid müüridelt maha juba ülesseatud suurtükid. Poola šlahtitsid hakkasid moskvalasi mõõkadega raiuma ja tapma. Elanikkond kaitses end meelegeitlikult. Üks väesalk, keda juhatas vürst Dimitri Mihhailovitš Požarski, hakkas poolakaid tagasi suruma. Ka jõudsid appi maakaitseväge eelsalgad. Siis poolakad ja koos nendega äraandjad-bojaarid süütsid Moskva põlema. Lahing kestis lõomavate hoonete vahel, kuid tuli ja suits sundisid Vene vägesid tagasi tõmbuma pealinna aguleisse. Selles lahingus sai vürst Požarski haavata. Mõne päeva pärast, märtsikuu keskel, jõudsid kohale maakaitseväge peajõud, kes seisid mitu kuud Moskva all, kuid ei suutnud seda vabastada.

30. juunil koostati tingimused («otsus»), mis määrasid kindlaks valitsuse korraldamise ja sõjaväe organisatsiooni. Maakaitseväge etteotsa, mis koosnes aadlikest ja kasakaist, pandi kolm «ülemat»: aadlike poolt Ljapunov ning enne Tušino laagris olnud kasakate juhid — vürst Dimitri Timofejevitš Trubetskoi ja ataman Ivan Zarutski. Aadlikud muretsesid eriti enese kindlustamise eest maaga ja talupoegadega. «Otsus» määras anda mõisnikele tagasi pärisorjuslikud talupojad, kes olid mõisnike juurest ära läinud talurahva sõja ajal. 30. juuni «otsus» teravdas seesmist võitlust maakaitseväes. Aadlike ja kasakate vahel juhtus alatasa kokkupõrkeid. Kasakad tapsid Prokopi Ljapunovi. Pärast tema surma lagunes maakaitsevägegi lõplikult. Aadlike väesalgad läksid laiali. Moskva alla jäi püsima ainult osa kasakavägesid Trubetskoi ja Zarutski juhtimisel.

Mehine Smolenski garnison, kellega ühinesid linlased ja relvastatud talupojad ümberkaudsetest küladest, lõi peaaegu kahe aasta jooksul tagasi Poola rohkearvulise sõjaväe raevukad rünnakud. Ei äge pommitamine ega haigused, ei toiduainete puudus ega meelitavad lubadused kuninga poolt suutnud murda piiratute visadust. Kõigile alistumisetpanekuile vastasid venelased, et nemad on otsustanud võidelda surmani. 1611. a. juuni alguses õnnestus poolakail osa kindluse müüri õhku lasta. Viimane vihane võitlus käis juba põleva linna tänavail. Elanikud kaitsesid ennast meelegeitlikult kuni viimse võimaluseni, paljud viskusid ise tulle, et mitte

langeda vaenlase kätte. Lasti õhku suur püssirohukelder, kus oli veel kuni 150 puuda püssirohtu. Plahvatuse ajal sai kokkuvarisenud majade rusude all surma palju poolakaid ja venelasi. Ainult väike arv Smolenski kaitsjaid võeti vangi. Smolenski visal kaitsmisel oli suur tähtsus, sest see hoidis kindluse müüride all kinni Poola sõjaväe peajõud. See kergendas vene rahva võitlust oma kodumaa vabastamise eest.

Minini ja Požarski maakaitsevägi. Esimene maakaitsevägi, mis koosnes peamiselt aadlikest ja kasakate väeosadest, lagunes lõplikult 1611. a. sügiseks. Kuid vene rahva võitlus poola vallutajate vastu ei nõrgenenud. Uue rahvaarmee organiseerimise etteotsa astus Nižni-Novgorodi linlane Kozma Minin, kes oli linnaelanike poolt valitud Nižni-Novgorodi maavanemaks. Ta pöördus elanikkonna poole hoogsa üleskutsega tõusta üles kodumaa kaitseks, mitte säästa tema vabastamiseks oma elu ega varandust. Nižni-

D. M. Požarski mõök, mille ta sai autasuks Moskva vabastamise eest.

Novgorodi elanikud koostasid «otsuse», mille kohaselt kohustusid olema sõnakuulelikud ülemaile, andma raha sõjameestele palgaks ja mitte säästma oma elu. Minini ettepanekul kutsuti rahvaarmeed juhtima vürst Dimitri Mihhailovitš Požarski, keda juba tunti lahingust poolakatega Moskva all, kus ta sai haavata.

Nižni-Novgorodist saadeti teistesse linnadesse läkitusi üleskutsega liituda võitluseks kodumaa vabastamise eest, saata inimesi, relvi ja raha. Tõusis üles kogu maa Põhja-Jäämere äärest kuni Rjasanini. Poolakad olid Moskvast väga ärevil suure rahvaväe kogunemise teateist. Nendega koos töötavad bojaarid, kartes rahva-maakaitseväge, püüdsid veenda elanikkonda alistuma Poola printsile Vladislavile. Kuid neil bojaaride üleskutseil ei olnud mingeid tulemusi.

1612. a. varakevadel läks maakaitsevägi Nižni-Novgorodist üle Jaroslavlile. Teel võttis elanikkond maakaitsevähelasi vaimustusega vastu, linnade elanikud andsid neile raha, igast küljest tuli juurde uusi sõjameeste salku. Jaroslavlis seisis maakaitsevägi ligikaudu neli kuud. Viimase juurde organiseeriti maa ajutine valitsus. Hakkasid tegutsema prikaasid, mis juhtisid mitmesuguseid riigivalitsemise alasid. Maakaitseväge juhid Minin ja Požarski tegid palju sõjajõudude organiseerimiseks. Maakaitsevägi koosnes arvukaist ebaühtlastest salkadest. Selle hulka kuulus mitmete linnade aadlikke, linlasi, streletse, kasakaid, talupoegi. Peale venelaste oli maakaitseväes tatarlasi, marisid, tšuvašše jt. Senikaua kui maakaitseväge

peajõud seisis Jaroslavlis, vabastasid igale poole väljasaadetud maakaitseväe salgad koos kohalike elanikega suurema osa maad Poola väesalkadest ja samuti ka kasakaist, kes enne teenisid Vale-Dimitri II ega tahtnud tunnustada maa valitsust.

Mitmes kohas jätkas elanikkond ise võitlemist Poola väesalkadega. Maad mitte tundes sundisid poolakad jõuga kohalikke talupoegi neile teejuhiks minema. Kuid paljud neist teejuhtidest, ohverdades oma elu, eksitasid poolakate väesalku metsapadrikuisse või juhtisid poolakate väesalgad Vene sõjajõudude juurde. Selliste tegude hulka kuulub Kostroma talupoja Ivan Sussanini kangelas-tegu, keda poola šlahtitšid tahtsid sundida teejuhiks hakkama. Ivan Sussanin eksitas poolakate väesalga põlismetsa ning ta raiuti seal šlahtitšite poolt surnuks.

1612. aasta augustikuu lõpul saabusid maakaitseväe peajõud Moskva alla. Ataman Zarutski, kes oli üle jooksnud poolakate poole, põgenes osa kasakatega lõunasse. Ülejäänud kasakad, kes seisis Moskva all vürst D. T. Trubetskoiga, kuigi ei liitunud kohe maakaitseväega, ometi ei takistanud teda. Sel ajal, kui maakaitsevägi lähenes Moskvale, ruttas poolakatele appi relvade ja toidumoonaga varustatud Poola sõjavägi hetman Chodkiewiczi juhtimisel. Arvuliselt polnud see väiksem Minini ja Požarski maakaitseväest. Chodkiewicz tormas kogu oma jõududega maakaitseväelaste peale. Ka Moskvast asunud poolakad korraldasid äkkrünnaku linnast välja. Maakaitseväe seisukord oli väga raske. Kogu päeva käis vihane võitlus. Maakaitseväelased tulid maha oma hobuseilt ning võitlesid käsitsi. Osa Trubetskoji kasakasotnjadest liitus ülemuse luba ootamata ise maakaitseväelastega ja nendega koos tõrjus poolakad tagasi. Päev hiljem poolakad kordasid pealetungi. Nad püüdsid läbi murda Moskva jõe ülekäigukohtadele. Kozma Minin võttis siis Požarski käest neli sotnjat ning, läinud üle jõe, ründas äkitselt poolakaid tiivalt. Poolakad ei pidanud vastu ja põgenesid oma laagri juurde. Terve voor (400 vankrit toidumoonaga) sattus võitjate kätte. Poola sõjaväe jäänused põgenesid. Moskvast viibiv Poola väesalk jäi ilma abi ja toidumoonata; poolakad hakkasid kannatama nälga. 26. oktoobril 1612 andsid nad alla. Moskva oli vabastatud.

XV peatükk.

ISEVALITSUSE TUGEVNEMINE VENEMAAL XVII SAJANDIL.

§ 49. Tsaar Mihhail Romanovi valitsemisaeg.

Mihhail Romanovi tsaariks valimine. Pärast Moskva vabastamist valitsevad klassid — mõisnikud ja linnarahva jõukad kihid — ruttasid haarama võimu enda kätte. Kohe kutsuti kokku Maakogu tsaari valimiseks. Maakogu koosnes peamiselt aadlikest ja linnakodanikest, väikese grupi moodustasid bojaarid ja vaimulikkond; palju oli kasakate esindajaid, peamiselt kasakate ladvikust — atamane. Bojaaride hulgas oli veel Vladislavi pooldajaid; nende hulgas oli ka Rootsi printsi poolehoidjaid. Kuid Maakogu liikmete põhihulk oli interventide vastu, seepärast otsustati mitte kedagi välismaalastest tsaariks valida. Bojaaridest oli aadlike ja kasakatamanide hulgas suurim populaarsus Romanovitel, tsaar Ivan IV ja Fjodori sugulastel. Neilt ootasid aadlikud ja kasaka-atamanid maid, talupoegi ja igasugust soosimist. Selle suguvõsa vanim esindaja, Rostovi metropoliit Filaret oli Poolas vangis. Tema 16-aastane poeg Mihhail oli nõrga iseloomuga ja piiratud mõistusega noormees.

Valimised toimusid 1613. a. alguses.

Maakogu valis tsaariks Mihhail Romanovi. Uus tsaar oli liiga noor ja mitte küllalt tark iseseisvalt valitsemiseks. Faktiliselt valitsesid riiki tema ema ja sugulased.

Uus võim ei saanud end riigis kohe kindlustada. Zarutski koos Marina Mniszekiga ja osa kasakatega põgenes Astrahani ning kuulutas enda tsaar Dimitriks ning Marina väikese poja tsarevitš Ivan Dimitrijevitšiks. Kasakate põhimass ei toetanud Zarutskit ja Astrahani elanikud tõusid tema vastu üles. Siis läks Zarutski Jaiki jõeale, kuid seal kasakad võtsid tema ja Marina kinni ning andsid nad välja Moskva võimudele. Zarutski hukati Moskvast. Marina suri vanglas ning tema väike poeg poodi üles.

Viidi edukalt läbi maa puhastamine väikestest poolakate ja leedulaste väesalkadest, kes jätkasid elanikkonna riisumist ja rüüstamist.

Uuel valitsusel seisis ees raske ülesanne purustada interventsiion ja likvideerida selle tagajärjed. Jätkus veel sõjategevus rootslaste poolt, kes olid hõivanud Novgorodi.

Rootsi kuningat, kuulsat väepealikut Gustav Adolfit, tabas a. 1615 Pskovi all ebaõnn. See andis võimaluse astuda Rootsiiga rahuläbirääkimistesse.

1617. a. algul sõlmiti Stolbovos rahu. Rootslased lahkusid Novgorodi piirkonnast, kuid selle eest nad said endale kogu Soome lahe ranniku ühes Vene linnade Orešeki, Ivangorodi, Jami ja teistega. Vene riik oli jällegi Balti merest ära lõigatud.

Sõda Poolaga jätkus. Vladislav ei tahtnud loobuda Moskva troonist. 1618. a. ta tuli Moskva alla, kuid poolakate rünnak löödi tagasi. Taganedes Moskva alt, läks Vladislav Troitse-Sergijevi kloostrijuurde ning nõudis selle alistumist. Kloostri müüridelt põrutati suurtükkidest Poola sõjaväe pihta ning ta sunniti lahkuma.

1618. a. lõpul Moskva ja Poola volinikud sõlmisid Deulino külas (Troitse-Sergijevi kloostrilähedal) vaherahu 14½ aastaks. Smolensk ühes juurdekuuluva territooriumiga ja Severski-(Tšernigovi-) maa tuli loovutada Poolale.

Riigi taastamine. Pikaajalise sõja ja interventide tegevuse tagajärjel oli maa laastatud. Mihhaili valitsemise esimesel aastakümnel osutasid riigivalitsemise restaureerimises valitsusele suurt kaasabi maakogud, kes tegutsesid pidevalt. Neis arutati läbi kõik riigi jooksvad vajadused, määrati kindlaks uued maksud jne. Üldise laostumise olukorras oli raske elanikkonnalt makse koguda. Maakogu saatis abiks tsaari maksukogujaile kohapeale oma esindajad. Pärast rahu sõlmimist Poolaga saabus Poola vangist tagasi tsaari isa Filaret Romanov. Moskvast sai ta kohe patriarhiks ning hakkas faktiliselt riiki valitsema. Kõik ukaasid anti tsaari ja ta isa poolt. Filaret võttis endale isegi «suure valitseja» tiitli. Tema isikus oli ühendatud ilmalik ja vaimulik võim — tsaari ja patriarhi võim. Seetõttu kesk võim tugevnes väga palju.

Tugeva kesk võimu jaluleseadmist kasutasid mõisnikud, et lõplikult talurahva liikumist maha suruda ja taastada oma võim pärisorjusliku küla üle.

Atamanidele ja muile jõukaile kasakaile jagas valitsus heldelt maid ühes talupoegadega. Kasakate ülemkiht muutus sel viisil mõisnikeks. Kehvikkasakatega saadi üsna ruttu toime. Tsaari vojevoodid jälitasid ja purustasid igal pool kasakate väesalku.

1616. a. puhkes üsna tugev liikumine Nižni-Novgorodi maakonna talupoegade ja holoppide hulgas. Ülestõusnud tapsid aadlikke, põletasid suuremaid ja väiksemaid külasid. Samal aastal oli rahuusi ka tatarlaste ja maride hulgas Kaasani maakonnas. Nad tungisid linnade juurde ning püüdsid ühineda Nižni-Novgorodi piirkonna ülestõusnutega. Ülestõus suruti maha.

Olles õiendanud arved ülestõusnutega, kasutasid mõisnikud oma võitu edasiseks talupoegade pärisorjastamiseks. Aadlike ja kloostrite surve suurendas valitsus rea seadustega ärajooksnud talupoegade ülesotsimise tähtaega kuni 15 aastani endise 5 aasta asemel. Sellega oli ette valmistatud ärajooksnud talupoegade ülesotsimise kindla tähtaja («урочных лет») täielik kaotamine.

§ 50. Välispoliitika pärast talurahva sõda.

Sõda Poolaga Smolenski pärast. Vene riik ei võinud leppida vana vene linna Smolenski ja selle ümbruse kaotamisega. Smolensk oli esmajärguline kindlus, mis kaitses ülekäiku Dneprist ning omas suurt kaubanduslikku tähtsust. Seepärast valmistus Moskva valitsus kogu Deulino vaherahu tähtaja jooksul aktiivselt uueks sõjaks.

XVII sajandi alguse sündmused olid selgeks tõenduseks Vene riigi tehnilisest mahajäämusest. Tsaar Mihhaili valitsus püüdis kiires korras tõsta Vene sõjaväe lahinguvõimet ja tehnikat. Välismaalt osteti suur hulk relvi. «Värvatavaist» (s. o. kloostri maadelt ja mõnedelt mõisamaadelt antud nekrutitest-talupoegadest) ja «tahtjaist» (vabatahtlikest) moodustati «välismaise riviga» Vene polgud, kusjuures kasutati Lääne-Euroopa sõjavägede kogemusi.

1632. a. hakkas Moskva sõjavägi Smolenskit piirama. Armeesotsas seisis bojaar Šein, kes oli kuulsaks saanud Smolenski kangelasliku kaitsmisega 1610.—1611. a. Poolas suri sel ajal Sigismund III, uut kuningat polnud veel valitud ning maal valitses segadus. Smolensk oli tugevasti kindlustatud ning piiramine venis pikale. Vene sõjaväe teenistuses olevate välismaalaste hulgas oli distsipliin väga halb; nad vaenutsesid omavahel ning sageli läksid üle vaenlaste poole.

Poola valitsus ostis ära Krimmi tatarlased, et nad tungiks id Venemaa piiridesse. Aadlikud, kelle maad olid lõunapoolsetes maakondades, lahkusid omavoliliselt armeest, et kaitsta tatarlaste eest oma mõisaid. See nõrgestas sõjaväe lahinguvõimet.

Šein ei tulnud toime oma ülesandega ning laskis mööda soodsa momendi kindluse vallutamiseks. Poolas valitud uus kuningas Vladislav IV, Sigismund III poeg, ruttas sõjaväega Smolenskisse Poola garnisoni päästma. Venelased suruti Vladislavi sõjaväe ja Smolenski kindlustuste vahele. Pärast mõningaid piiramisrõngast läbimurdekatseid kaotas Šein julguse ja nõustus sõjategevust lõpetama ning kõik suurtükid vaenlasele üle andma. Neil tingimustel lasti Vene väed koju.

Moskvas süüdistati Šeini reetmises ja ta hukati. Poolakate edasitõug peatati Belaja kindluse all. Alistumise ettepanekule vastas kindluse väike garnison, et ta kaitseb kindlust kuni surmani. Ähvardav sõda Türgiga ja Belaja all osutatud vastupanu sundisid kuninga Vladislavi ruttama rahuõlmimisega. Rahu sõlmiti piiriäärset Poljanovka jõel 1634. a. Poolale jäid alles Smolensk ja teised linnad, mis olid vallutatud interventsiooni ajal, kuid Poola nõustus tunnustama Mihhaili Vene tsaariks. Vladislav loobus lõplikult oma nõudlustest tsaaritroonile.

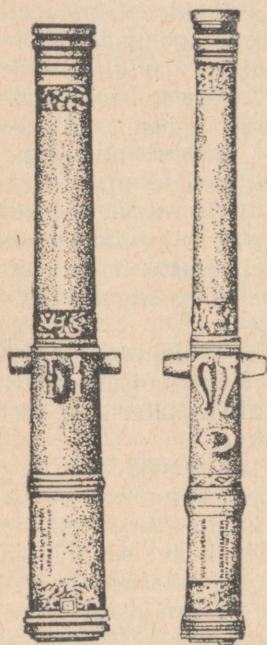
Suhted Krimmi ja Türgimaaga. Üheks Vene sõjavägede ebaõnne põhjuseks Smolenski all olid Krimmi tatarlaste kallaletungid lõunapoolseile maakondadele. Pärast sõja lõppu asus Moskva valitsus väga energiliselt uue «tõkkejoone» (kindlustuste) ehitami-

sele, mis kaitseks lõunapiiri tatarlaste röövretkede eest. Need kindlustused tagasid viljarikka stepi valdamist, mida hakkasid endale ahnitsema vene maaomanikud.

1637. a. ründasid Doni kasakad türklaste käes olevat Aasovi kindlust. See kindlus kaitstes väljapääsu Doni jõelt Aasovi merele ning takistas Doni kasakaid tegemast röövretki Krimmi rannikule. Pärast kahekuulist piiramist vallutasid kasakad Aasovi rünnakuga.

1641. a. saatis Türgi sultan Aasovi juurde suure, tugeva suurtükiväega armee. Väike kasakate salk, kes asus Aasovis, lõi mehiselt tagasi 24 rünnakut ning sundis türklasi piiramist lõpetama. Uusi kallaletunge kartes saatsid kasakad saadikuid Moskvasse abi paluma.

Tsaar Mihhaili valitsus ei julgenud Aasovi pärast alustada sõda Türgiga, kindlustamata endale toetust Maakogu poolt. 1642. aastal Maakogusse kokkutulnud teenistuslased ja kaupmeeskond rääkisid küll Aasovi tsaarivõimu alla võtmise poolt, kuid ühes sellega kaebasid kibedalt maksukohustuste raskuse üle, altkäemaksuvõtjate djakkide, vojevoodide poolt tagakiusamiste ja teiste korratuste üle riigi valitsemises. Veendunud, et raske on arvestada isegi valitsevate klasside aktiivset toetust, käskis valitsus kasakatel Aasovi maha jätta.

XVI—XVII sajandi tulirelvad.

Relvade muuseum.

Vasakul — 52-naelane arkebuus «Troil». Paremal — 38-naelane arkebuus «Karu», 1590. a.

§ 51. Feodaal-pärisorjuslik majandus

XVII sajandil.

Talupoegade olukord. XVII sajandil, nagu feodalismi eelmistelgi sajandil, jagunes iga feodaalvalduse maa mõisa- ja talumaaks. Talupojad harisid ja majandasid oma krunte, mis andis neile ülalpidamist. Peale selle harisid talupojad oma inventariga mõisniku maad (härraste põlde), mille saak läks täielikult mõisniku kasuks. Nagu näitas V. I. Lenin, peavad selle majandusüsteemi olemasoluks, mis kandis «teoorjusliku majanduse» nime, olema järgmised tingimused: «...esiteks — naturaalmajanduse valitsemine. Feodaalne mõis pidi endast kujutama kinnist omaette tervikut, mis oli muu maailmaga väga nõrgalt seotud.»¹ Teiseks on selliseks majapidamiseks vajalik, et talupoeg oleks varustatud maaga ja

¹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 152

kinnistatud selle külge, et ta ei saaks mõisniku juurest ära minna. Kolmandaks tingimuseks on talupoja isiklik sõltuvus mõisnikust. «Kui mõisnikul ei oleks otsest võimu talupoja isiku üle, siis ta ei saaks sundida enese kasuks töötama inimest, kes on maaga varustatud ja kes töötab omas majandis.»¹ Neljandaks teoorjusliku majanduse tingimuseks (ning tagajärjeks) on «... tehnika äärmiselt madal ning tardunud olukord, sest majapidamine oli viletsusest rõhutatud ning isiklikust sõltumusest ja vaimsest pimedusest rusutud väiketalupeogade kätes»².

Talupoegade sõltuvus maaomanikest, mis tekkis feodaalmajanduse ilmumisega, muutus aja jooksul üha raskemaks. XVI sajandil ja XVII sajandi esimesel poolel tegi tsaarivalitsus seaduspäraseks ja suurendas rea ukaasidega veelgi mõisnike võimu talupoegade üle. Talupojad kaotasid õiguse jüripäeval isandat vahetada, mõisnikud hakkasid ärajooksnud talupoegi otsima ja tagasi tooma esmalt viie, siis aga 15 aasta jooksul. Kuid seegi ei rahuldanud mõisnikke, kes visalt nõudsid ärajooksnute otsimise ja tagasitoomise tähtaegade täielikku kaotamist. Nad saavutasid selle. Tsaar Aleksei Mihhailovitši «Uloženije» («Seadustiku») järgi (1649) anti põgenenud talupojad nende kinnipüüdmise korral kogu oma perekonna ja varandusega endistele omanikkudele tagasi, ükskõik kui palju aega talupoegade pagemise momendist oli möödunud. Mõisnikud viisid omavoliliselt talupoegi ühest valdusest teise. Sagenesid talupoegade müügi juhtumid lahus maast. Seega talupoegade feodaalne sõltuvus avaldus riigi seadustega vormistatud pärisorjuse kujul.

XVII sajandil jagunes külaelanikkond Vene riigis mitmesse kategooriasse. Eraomanikele kuuluvad talupojad elasid kloostrite, kirikute, bojaaride või mõisnike maadel. Talupojad, kes olid kantud registrisse tsaari õukonna järgi ning varustasid õukonda toiduainetega, said nimeks «õukonnatalupojad». Ülejäänud maad kuulusid riigile ja nendel elavaid talupoegi nimetati «mustadeks» ehk «mustadraniikeks». Kõik talupojad olid koormatud raskete tsaarimaksudega.

XVII sajandil eraomanikele kuuluvate talupoegade arvu kasvamine jätkus. Esimeste Romanovi soost tsaaride valitsus jagas õukonna aristokraatiale ja aadlikele suure hulga maid koos nendel maadel elavate «mustadraniike» ja «õukonnatalupoegadega». Laialdasi maa-alasid ahnitsesid endale tsaari sugulased. Selle sajandi lõpuks oli endine vahe mõisate ja pärusmaade vahel peaaegu kadunud, sest suurem osa mõisaid hakkas üle minema pärimise teel.

Eraomanikele kuuluvate talupoegade olukord oli eriti raske. XVII sajandil jätkasid mõisnikud talupoegade tööjõul haritavate mõisa-künnimaade suurendamist. Peale selle maksid talupojad maaomanikule obrokite natuuras, mis koosnes mitmesuguseist põllumajandus- ja külatöõndussaadustest. Talupoegadelt saadud produk-

¹ V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 152.

² Sealsamas, lk. 153.

tid läksid mõisniku perekonna ja ta teenijaskonna toitmiseks. Peale oma majapidamissaaduste pidid talupojad mõisnikule maksma ka rahalist obrokit, harilikult 50 kopikast kuni 1 rublani talundi't.

Sügise tulekul, kui lõppes viljasaagi koristamine, hakkasid paljud talupojad tegelema mitmesuguste käsitöödega: kooti linast lõuendit, vanutati vilti, tööde'di nahku, valmistati kindaid, treiti puunõusid, sepistati rauast põllutööriistu jne. Osa neist esemeist jäi talupoja majapidamisse või anti obrokina mõisnikule. Teine osa müüdi ära lähimal turul.

Vajades raha tsaarimaksude ja mõisnikule rahalise obroki maksmiseks, sidusid talupojad end üha rohkem turuga, sest ainult oma saaduste müügist võisid nad saada vajalikku raha.

Talupoegade kaubanduse areamisega suurenes ka kihistumine talupoegade eneste hulgas. Külades tekkisid talupojad-ülesostjad. Mõned neist jätsid talupidamise hoopis maha ning hakkasid kaupmeesteks.

XVII sajandil ei rahuldunud mõisnikud enam nende saadustega, mis nad said talupoegadelt või oma holoppidelt ja käsitöelistelt. Rikas bojaar ja pealinna aadlik lasksid õmmelda endale ülikonna itaalia sametist või inglise kalevist, nad kandsid sooblinahast mütse, armastasid kalleid ehteid, jõid imporditud veini ning muretsesid vä'ismaisi tarbeasju oma kodusesse. Kõiki neid asju võisid nad osta ainult turult

raha eest, mis oli saadud talupoegadelt või talu majapidamis-saaduste müügist.

Pärisorjuslik majandus hakkas kohanema XVII sajandil areneva turuga.

Pärisorjusliku suurmajapidamise näiteks oli XVII sajandi keskel bojaar Boris Ivanovič Morozovi majapidamine. Morozovil oli oma laialdastes valdustes ligikaudu 300 suuremat ja väiksemat küla. Neis elas üle 40 000 pärisorjusliku talupoja. AINUÜKSI rahalist tulu sai Morozov aastas talupoegadelt kuni 10 000 rubla (umbes 170 000 rubla XX sajandi alguse rahakursi järgi). Rohkearvulistes aitudes seisid saiad tuhanded puudad vilja. Sõja ajal Poolaga kasutas Morozov kõrgeid viljahindu ning aias kokku määratu suure varanduse. Morozovi härrasmõisas elas ligi 700 inimest sulaste ja teenijatena, kelle ülalpidamiseks pärisorjuslikud talupojad andsid

Põllumajanduslikud tööd.
Kogust «Hingerohi»,
XVII sajandist.

suure hulga igasuguseid produkte. Morozov seadis sisse rauavalmistamis- ja potasetehased ning sundis oma talupoegi tegema neis kõige raskemat tööd. Potas (eriliselt valmistatud tuhk) müüdi välismaa kaupmeestele.

Manufaktuurid. Linnades elavad käsitöölised, peale väheste erandite, ei olnud seotud talumajapidamisega. Nad otsid turult tooraineid ja müüsid oma valmistooteid.

Moskva saapakauplus XVII sajandil. *Oleariusest.*

Igas suuremas linnas oli kümneid mitmesuguseid käsitöölasiid. Kõrvuti käsitööstusliku tootmise arenemisega tekkisid Venemaal XVII sajandil esimesed manufaktuurid. Käsitöeline valmistab üksi oma toote. Manufaktuurides töötab üheskoos, olenevalt ettevõtte suurusest, teatud arv töölisi. Nad täidavad ühise töö eri osi. Töö manufaktuuris sünnib käsitsi lihtsate tööriistade abil (nimetus «manufaktuur» tuleneb ladinakeelseist sõnadest: *manus* — käsi, *factus* — välja töötatud).

Võrreldes käsitöölise tööga annab manufaktuur kõrgema tööviljakuse. 1632. a. sai hollandi kaupmees Andreas Vinius loa raua-

maagi töötlemiseks Tuula lähedal ning ehtas esimese rauavalmistamise manufaktuuri, mis pani aluse tulevastele Tuula rauavalmistamistehastele. Mõne aasta pärast asutati Moskva lähedal klaasivabrik. XVII sajandi teisel poolel asutati riigi, kaupmeeste ja maaomanike poolt rauavalmistamise, vasesulatamise, klaasi-, paberi- ja nahatöötlemise manufaktuurid. Tööliste põhikaader selle aja manufaktuurides koosnes talupoegadest (pärisorjadest) või teistest sõltuvatest inimestest. Nende hulka tekkisid ka palgalised vabad «tööinimesed», kes olid pärit linnarahva vaesemaist kihtidest.

Kaubandus. Varem olid väikesed turud, mis tekkisid linnades ja mõnedes suurkülades, üksteisega vähe seotud. XVII sajandil tekkisid turgude vahel suurkülades ja linnades alalised kaubanduslikud suhted. Selle tõttu mõnedes kohtades linna- ja külarahvas

Arhangelski sadam XVII sajandil.

hakkas spetsialiseeruma ühe või teise kauba valmistamise alal. Mustmulla-rajoonid varustasid oma viljaga riigi keskseid piirkondi. Jaroslavl linn oli kuulus peeglite tootmise poolest, mida veeti isegi Siberisse. Vologda valmistas igasuguseid raudesemeid, Kaluuga oli tuntud kunstipäraste puutööde poolest jne. Lõunapoolseis linnades võis kohata kaupmehi Põhja-Jäämere äärest; põhjapoolseisse linnadesse kogunes mitmesuguseid kaubandusnimesi, kes ostsid kaupa kokku väljaveoks Arhangelskisse, Siberisse ja teistesse kohtadesse. Nii kaotasid maakonnad ja linnad oma endise majandusliku isoleerituse.

XVII sajandil toimus, nagu näitab Lenin, väikeste turgude liitumine üheks, «ülevenemaaliseks turuks»¹. Kaubavahetuse arenemisega eri piirkondade vahel teostus kõigi kunagi üksikute vürstiriikide koosseisu kuulunud maade faktiline ühtesulamine üheks tervikuks. Igal pool kadusid endisest ajast jäänud kohalikud ise-

¹ V. I. Lenin, Teosed, I. kd., lk. 134.

ärasused ning kujunes välja ühine kord kogu Venemaa jaoks. Suurimaks kaubanduslikuks keskuseks kujunes Moskva.

Suuri kaubanduslikke operatsioone tehti aeg-ajalt peetavatel laatadel (Nižni-Novgorodi ja Brjanski lähedal, Lääne-Siberis ja mujal).

Kaubandus sidus Vene riigi paljude välisriikidega. Kõige suuremaks sadamalinnaks Lääne-Euroopaga kauplemises kujunes Arhangelsk. Igal suvel tuli Arhangelski sadamasse suur hulk Inglise, Hollandi ja Saksa laevu mitmesuguste kaupadega: kalevite, siidkangaste, kallite nõude, relvade, metallidega jne. Selleks ajaks sõitsid Severnaja Dvinaa jõge mööda kohale vene kaupmehed Siberi karusnahkade, nahkade, kanepi, lina, tõrva, potase, rasva ja talupoegade ning linnakäsitööliste toodetega.

Kauplemine Idaga toimus peamiselt Astrahani kaudu, kuhu Buhaara ja Pärsia kaupmehed tõid Idamaa kaupu.

Linnad. Käsitööstusliku tootmise ja kaubanduse arenemine soodustas linnade kasvamist. XVI—XVII sajandil koosnes Vene riigis linn mitmest osast. Linna keskosa oli tavaliselt piiratud puust seintega ja mõnedes suurtes linnades ka laskeavade ja tornidega varustatud kivimüüridega. Kindlustuste müüride taga asusid administratiivasutused, hoiti toidumootna ja püssirohu tagavarasid ning olid ka erilised majad elanikkonna jaoks piiramise puhuks. See linnaosa kandis kremlit, kindluse või lihtsalt «linna» nimetust. Kindlustatud linnaga külgnesid käsitöölise ja väikekaupmeeste asulad, mis moodustasid «eeslinna» (*nocad*). Kaugemal eeslinna taga, aasade ja põldude vahel, olid hajali üksikud alevikud ja külad, mis kuulusid kloostreile või bojaaridele.

Sise- ja väliskaubanduse arenemine soodustas kaupmeeskonna arenemist. Kaupmeeskonna kõrgeim kiht, kes kasutas suuri privileege, kandis «külaliste» nimetust. See nimetus anti eriliste tsaari kirjadega.

Vene kaupmeeskond pidas võitlust välismaa (Inglise, Hollandi, Saksa ja teiste) kaupmeestega, kes püüdsid haarata vene turgu enda kätte. Vene kaupmehed saavutasid valitsuselt seda, et välismaa kaupmeestele keelati tollita kauplemine.

Linnaelanikud olid koormatud rahaliste ja naturaalkoormistega, mis kokku moodustasid «linna maksukoormuse». Kõiki, kes maksid maksu, nimetati maksualuseiks. Neist koormistest oli vaba elanikkond, kes asus kiriku, bojaaride või aadlike maal. Linnarahvas jagunes mitmesse kategooriasse olenevalt jõukusest. Kõrgeim kategooria koosnes suurkaupmeestest. Käsitöölised ja väikekaupmehed, samuti ka juhuslikust tööst elatuvad inimesed kuulusid eeslinna alamaisse kihtidesse. Rikkad eeslinna koormisealused ehk «parimad inimesed» olid valitavil kohtadel ning püüdsid linnakoormist endale kergemaks teha.

Linnaelanikkonna alamate kihtide olukord oli väga raske: nad olid rikkaste kaupmeeste orjuses, nendel lasusid rasked riigimaksud.

Tsaar Aleksei Mihhailovitš. Pärast tsaar Mihhaili surma astus Moskva troonile tema poeg Aleksei Mihhailovitš (1645—1676). See oli veel üsna noor mees, kes väga armastas kullijahti ja teisi lõbususi. Valitsemise võttis enda kätte tema djadka (kasvataja), bojaar Boris Ivanovitš Morozov. Ta määras tähtsaimaile kohtadele enesele lähedased inimesed. Et kindlustada oma mõju, naitis Morozov tsaari ühe mittenimeka bojaari Miloslavski tütreaga, ise aga abielus tema teise tütreaga.

Tsaar Mihhaili surma hetkel oli olukord Vene riigis raske. Ebaõnnestunud sõda Poolaga laostas hoopis maa, mis veel ei olnud jõudnud paraneda interventsiooni tagajärgedest. Morozov asus esijoonel rahaasjade kindlustamisele. Kokkuhoiu eesmärgiga ta vähendas teenistustaste palka. Tulude suurendamiseks seati sisse uus, väga kõrge toll soolale. Tuhanded puudad kala mädanes, kuna võimatu oli muretseda soola. Valitsusel tuli soolatoll ruttu tühistada. Hakati sisse seadma teisi makse, mis langesid kogu oma raskusega elanikkonna kehvematele kihtidele, eriti linna käsitöölisele, mustatöölisele ja väikekaupmeestele.

Teistsuguses olukorras olid rikkad «külaõised» (kaupmehed), kelle hulgast nimetati maksude ja tollide kogujad; nad rikastusid kehvikute arvel. Koormistest hoidusid kõrvale ka talupojad-kaubitsejad, kes kuulusid bojaaridele või kirikule. Paljud neist tegid üsna suuri kaubatehinguid, kuid mingeid makse ei maksnud, sest nad olid pärisorjad. Linnade lähedal olid suured alevikud, mis kuulusid bojaaridele ja kloostreile. Kogu elanikkond neis alevikes tegeles kauplemise ja käsitööga ning võistles edukalt linlastega, jagamata nende koormist.

Linnade ülestõusud ja 1649. aasta Sobornoje Uloženje (Seaduste kogu). Linnarahva alamkihtide, sealhulgas eeslinnade elanike raske olukord kutsus välja Aleksei Mihhailovitši valitsemise esimesil aastail reas linnades ülestõuse ja rahutusi. 1. juunil 1648 oli tsaar palverännakult Moskvasse tagasi tulemas. Vastutulnud rahvas pöördus tema poole kaebustega Morozovile lähedaste inimeste peale. Kaebajad aeti piitsadega laiali. Järgmisel päeval tungis rahvahulk Kremli ning suundus palee ette, nõudes Leonti Pleštšjevi väljaandmist, kelle käes seisis politseivõim pealinnas. Rahva hulgas oli Pleštšjejev tuntud kui julm rõhuja ja riisuja. Bojaarid, kes tulid paleest välja rahvast rahustama, olid sunnitud põgenema. Algasid bojaaride ja djakkide majade rüüstamised. Üks kõige mõjukamaid djakke tapeti.

Ülestõus võttis üha ähvardavama ulatuse. Puhkesid tulekahjud, mis haarasid suure osa linnast. Heitunud tsaar andis rahvahulgale välja elanikkonna kõige enam vihatud võimukandjad — Pleštšjevi ja Trahhaniotovi. Nad tapeti. Ülestõusnud nõudsid Morozovi enda pead. Tsaar saatis Punasele väljakule bojaare, kes kinnitasid

tema nimel vandega, et Morozov kõrvaldatakse valitsemisest. Öösel ta viidi Moskvast ära ühte kaugesse kloostrisse.

Ülestõusu kasutasid ka teenistusse kokkusõitnud aadlikud. Linlased ja aadlikud andsid tsaarile palvekirja Maakogu kokkukutsumiseks — uue seaduste kogu, uue «Uloženiye» koostamiseks.

Pärast ülestõusu Moskvast tekkisid kohe rahutused terves reas teistes linnades: Kurskis, Solvõtšegodskis ja Veliki-Ustjugis. 1648. a. sügisel ruttas valitsus Maakogu kokku kutsuma. Maakogu oli väga osavõturohke. Määratu suure enamiku moodustasid selles maakondade aadlikud ja linlased. Kõik nende nõudmised võeti vastu. 1649. a. jaanuaris kinnitati uus «Uloženiye», s. o. seaduste kogu. «Uloženiye» määras täpselt ära üksikute seisuste kohustused ja õigused: aadlike teenistustingimused ja linlaste koormise. Aadli meeleheaks otsustati viimaks ära mõisnike poolt mitmel korral ülestõstetud küsimus sätteaastate («урочных лет») kaotamise kohta, s. o. ärajooksnud talupoegade ülesotsimise tähtaegade kaotamine ja talupoegade täielik pärisorjastamine. Ülesleitud talupojad anti endistele omanikele tagasi koos naiste ja lastega, ühes kogu varandusega — peksetud ja peksmata («пүстисейва») viljaga. Mõisnikele jäeti täielik võim talupoja-pärisorja elu ja vara üle. Mõisnik ei kandnud võõra talupoja tapmise eest kriminaalvastutust, ta oli ainult kohustatud kahjutasu maksma. Linlased saavutasid seda, et kõik bojaaride ja kirikute alevikud liideti linnade külge. Nende alevikkude elanikud võrdsustati koormiste poolest linlastega. Linlased ise kinnistati lõplikult linnade külge, kus nad elasid. «Uloženiye» ühes sellega suurendas tsaarivõimu, pani kehtima surmanuhtluse süüteo eest tsaari isiku vastu ja karmid karistused tsaari solvamise eest.

Liikumine, mis veeres üle Vene riigi linnade 1648. a. suvel, ei vaibunud kohe. Aastal 1650 puhkesid tugevad ülestõusud Novgorodis ja Pskovis.

Eriti tugev oli ülestõus Pskovis. Pskovi elanikud tagandasid tsaari vojevoodid ning organiseerisid ise oma valitsuse. Nad saatsid Moskvasse palvekirja, milles muu hulgas nõudsid oma esindajate osavõttu vojevoodikohtust. Vastuseks saadeti Moskvast kiri noomitusega: «Kunagi pole olnud, et lihtmehed oleksid koos bojaaride ja vojevoodidega kohtuasjade juures olnud, ja seda ei tule ka edaspidi.» Üheaegselt saadeti Pskovi vastu sõjaväed.

Pskovi elanikud kaitsesid end mehiselt peaaegu kolme kuu jooksul ja tekitasid tsaari vägedele suuri kaotusi. Pskovi maakonnas tapsid ülestõusnud talupojad mõisnikke. Ülestõus võttis sedavõrd tõsise iseloomu, et tsaar kutsus uuesti Moskvast kokku Maakogu. Maakogu saatis Pskovi delegatsiooni amnestialubadusega. Pskovis ei olnud täielikku üksmeelt. Rikkad inimesed püüdsid veenda linna alamrahvast vastupanu lõpetama ja tsaarile truudust vanduma. Amnestia lootuses pskovlased alistusid, kuid neid peteti julmalt. Kui rahutused olid vaibunud, algasid hukkamised ja asu-

misele saatmised. Rikkad pskovlased ise aitasid kaasa tsaari ametnikkonnal ülestõusust osavõtjatega arveid õiendada ja andsid välja ülestõusu juhid.

§ 53. Vene riigi valitsemisorganid.

Tsaarivõim. XVII sajandil, Romanovite ajal, kujunes lõplikult välja Vene feodaal-pärisorjusliku riigi riigikord. Lenin annab järgmise pärisorjusliku riigi iseloomustuse: «Oma võimu alalhoidmiseks, oma võimu säilitamiseks pidi mõisnikul olema aparaat, mis ühendaks tema alluvuses määratu suure hulga inimesi, allutaks nad teatud seadustele, reeglitele, — ja kõik need seadused seisis põhiliselt ühes — hoida alal mõisniku võim feodaaltalupoja üle.»¹ Vene riigi eesotsas seisis isevalitseja tsaar, kes ise oli esimeseks mõisnikuks. Aadlikele oli vaja tugevat tsaari, kes oleks suutnud kaitsta nende klassihuve. Tsaari tahe oli seaduseks kogu riigile. Kõik teenistused, isegi kõige nimekamad bojaarid nimetasid ennast tsaari holoppideks; koormisealused inimesed — linlased ja talupojad — ei võinud ennast nimetada isegi mitte holoppideks, nad olid tsaari «orvud» või «orvukesed». Pöördumisel tsaari poole pidid kõik nimetama end diminutiivvormis: «Petruška», «Ivaška» jne. Tsaari ees kummardati maani nagu jumaluse ees. Seepärast, kui taheti tsaarilt midagi paluda, siis öeldi: «lüüa tsaari ees laubaga» (s. o. lüüa laubaga vastu maad).

Tsaarivõim toetus ka toredusele, millega ta end ümbritses. Pidulikel juhtudel, välismaa saadikute vastuvõtul või kirikusse minnes ilmus tsaar toredas «suurvormis»: brokaadist, pärlitega kaunistatud kaftanis, «barmad» (lai brokaadist krae pühakute kujutustega) õlgadel, Monomahhi müts peas ja valitsuskepp käes.

Bojaaride duuma. Tähtsamate küsimuste otsustamiseks oli tsaari juures nõukogu lähikondseist bojaaridest, mida nimetati «Bojaaride duumaks». Kuid nõupidamine Bojaaride duumaga polnud tsaarile kohuslik. Ta võis piirduda nõupidamisega mõnede eriti usaldusväärsete isikutega või kellegagi nõu pidamata teha selle või teise otsuse. Bojaaride duuma oli aristokraatlik asutus, sinna määrati «suurest soost» inimesi. Kuid XVII sajandil sattus Bojaaride duumasse üha tihedamini ka võrdlemisi mittenimekaid isikuid.

Prikaasid. Jooksvaks valitsemistööks olid erilised asutused — prikaasid. Iga prikaasi eesotsas seisis bojaar, abideks oli tal üks või kaks djakki. Kantseleitööd tegid alamdjakid. Djakid ja alamdjakid olid alamast seisusest inimesed, kes elasid tsaarilt saadavast palgast ja altkäemaksudest. Nad olid tsaarivõimu kuulekaiks tööriistadeks ja valitsemise tsentraliseerimise teostajaiks. Prikaase oli üle 40. Asjaajamine jagunes nende vahel väga ebaühtlaselt. Eriline Saadikute prikaas juhtis suhtlemist välisriikidega. Sõjaasjandus oli jagunenud mitme prikaasi vahel: Koosseisude prikaas täitis pea-

¹ V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 445.

staabi funktsioone, Streletside prikaas juhtis streletse, Välismaa prikaas — Vene teenistuses seisvaid välismaalasi, Reitarite prikaas — reitarite (mõõkade ja musketitega varustatud, «välismaise rivi» järgi õpetatud ratsaväelaste) polke, Suurtükkide prikaas juhtis relvade valmistamist ja hoidmist. Mõisate jagamine aadlikele toimus Mõisate prikaasis. Samuti olid mitme prikaasi vahel jaotatud rahandusasjad. Oli prikaase, mis valitsesid üksikute, mõnikord väga suurte piirkondade üle: Siberi prikaas — Siberi üle, Väike-Vene prikaas — Venemaaga liidetud Ukraina-osa üle. Kindlat süsteemi asjade jaotuses prikaaside vahel ei olnud ning see raskendas äärmiselt valitsemist. Saadikute prikaas näiteks ei tegutsenud üksi diplomaatiliste asjadega, vaid kogus ka makse temale alluvailt linnadelt.

Iga prikaas teostas kohtumõistmist ja määras karistusi. Kohtuprotseduur oli sel ajal väga karm. Süüaluseid piinati julmalt. Väikeste eksimuste eest süüalust peksti pikali maas keppidega, s. o. jämedate vitsadega. Tõsisemate üleastumiste eest peksti halastamatult nuudiga mööda paljast selga. Laialdaselt tarvitati keele väljalõikamist, käe maharaiumist, surmanuhtlust. Usuvastaste süütegude pärast põletati elusalt.

Sel viisil hoiti Vene riigis ülal tsaari ja feodaalide võimu.

Sellised julmad karistused olid XVI—XVII sajandil tarvitusel kõigis Lääne-Euroopa maades.

Kohalik valitsemine. Vene riigi linnade valitsemiseks saadeti bojaaride ja aadlike hulgast kohale vojevoodid. Vojevood valitses linna garnisoni üle, mõistis kohut ning kogus makse linna ja oma maakonna elanikelt. Valitavad vanemad muutusid vojevoodile allutatud käsilasteks. Kohturingkonna vanemad olid endiselt ametis, kuid vojevoodide abidena. Sel kombel koondusid vojevoodide kätte kõik valitsemisharud ning see avas laialdased võimalused kuritarvitusteks. Vojevoodid vaatasid oma ametile kui toitmisele.

Sõjavägi. Vana aadli-ratsavägi kaotas kord-korralt oma endise sõjalise tähtsuse. Rahuajal majandasid aadlikud oma mõisaid. Ainult aeg-ajalt korraldati aadlike ülevaatusi, et selgitada igäihe lahingukõlblikkust. Sõja puhul aadlikud pidid ilmuma teenistusse «hobuste, inimeste ja relvadega», s. o. ratsahobusel oma inimestega ja täieliku relvastusega. Aadlikud olid relvastatud väga mitmekesiselt, mõnikord «tulirelvaga», teinekord aga «viburelvaga», s. o. vibu ja nooltega. Aadlike maakaitseväge distsipliin oli nõrk. Paljud hoidusid mitmesuguste ettekäänete all teenistusest kõrvale. Neid, kes ülevaatusel osutasid «puudujaks», peksti keppidega ja mõnikord jäeti ilma mõisast. Aadlikkude maakaitseväge nõrkuse tõttu organiseeriti juba XVI sajandil streletside sõjavägi. Streletsid said rahalist palka, olid varustatud tulirelvadega (arkebuusidega) ning läksid lahingusse «ravis», s. o. reeglipärases korras. Streletsid moodustasid alalise, kuid mitte regulaarväe. Nad elasid Moskvas ja teistes linnades omaette alevikes ning tegutsesid rahuajal käsitöö ja väikekauplemisega. Eluviiside poolest erinesid streletsid väga vähe lin-

nade alamrahvast. Seepärast võtsid nad sageli osa linnaelanike ülestõusudest.

Valmistudes Smolenski pärast sõjaks Poolaga, palkas Moskva valitsus oma teenistusse mitu välismaalastest sõdurite polku. Kuid Smolenski piiramise kogemused 1632. a. tõendasid distsiplineerimata palgasõdurite täielikku kõlbmatust ja mitteustavust, sest nad müüsid oma relva sellele, kes maksis rohkem. Seepärast mändi Aleksei Mihhailovitši ajal üle teisele meetodile, mis oli ära proovitud juba tema isa ajal. Võeti kokku polgud vene «värvatavaist meestest» ja «tahtjaist»; «välismaise» rivikorra õpetamiseks kutsuti välismaa instruktoreid. Nii loodi «välismaise riviga» polgud — reitarite (ratsa-) ja sõdurite (jalaväelaste) polgud, milledes ainult ohvitserid olid välismaalased.

Lähemal aastail pärast Aleksei Mihhailovitši surma oli Vene sõjaväes 63 uut viisi formeeritud polku, mis moodustasid 60% kogu sõjaväest, kasakad kaasa arvamata. Niiviisi algas XVII sajandil sõjaväe ümberkorraldamine, mis tõstis selle lahinguvõimet. Aleksei Mihhailovitši ajal tehti katset luua laevastikku. Kaspia merel sõitmiseks ehitati laev «Orjol», kuid see hävitati Volgal Razini ülestõusu ajal.

§ 54. Nikoni kirikureform ja kirikulõhe.

Kirikureform. Isevalitsuslikule Vene riigile oli vaja tugevat kirikut, mis oleks veel rohkem kindlustanud tsaarivõimu ja aadlike vaimutsemist. Selleks oli vaja kõrvaldada erinevused kiriklikes talitustes ning allutada kõik kiriklikud organisatsioonid rangemalt kiriku kõrgemale võimule.

Aleksei Mihhailovitši ajal sai patriarhiks Nikon, kel oli suur mõju tsaarile. Nikon valitses määratu suuri patriarhi ja kloostrite maavaldusi nagu oma isiklike maid. Nikoni rikkused olid väga suured. Alluvaid vaimulikke kohtles Nikon karmilt. Papid nimetasid teda «tigidaks metsloomaks».

Nikoni korraldusel võeti ette üldine kirikuraamatute ja kirikukommete revideerimine, eesmärgiga viia need täielikule ühtlustamisele. Selles oli eeskujuks kreeka kirik. Kirikuraamatute ja -kommete revideerimine toimus kreeklaste ja Kiievi õpetatud munkade juhtimisel. Nikon andis korralduse, et ristimärgi ettelöömine peab toimuma mitte kahe sõrmega nagu varem, vaid kreeklaste kombel kolme sõrmega, et ikoonid tuleb maalida kreeka eeskujude järgi jne. Nikon ei piirdunud mõnede kirikukommete muutmisega. Ta väitis, et kirikuvõim peab olema tsaarivõimust üle. Patriarhivõimu ta võrdles päikesega taevas ja tsaarivõimu — kuuga, mis saab valguse päikeselt. Nikon võttis endale «suure valitseja» tiitli, segas end riigivalitsemise asjadesse ning tegi isegi sõjategevusse puutuvad korraldusi.

Nikoni liigne tugevnemine kutsus õukonna-aristokraatias ja aadlike hulgas esile suure rahulolematuse. Tsaar toetas kõiki Nikoni

abinõusid kiriku kindlustamiseks, kuid ei soovinud oma võimu nõrgendamist. Tsaari ja Nikoni vahel algasid kokkupõrked, mis varsti lõppesid täieliku suhete katkemisega. Tahtes hirmutada tsaari ja bojaare, heitis Nikon eneselt ootamatult maha patriarhi ametirüü ning sõitis Moskvast Voskressenski kloostrisse (Uus Jeruusalem). Nikon ootas, et tsaar kutsub teda tagasi, kuid need lootused ei täitunud. 1666. a. kokkukutsutud kirikukogu, millest võttis osa ka kaks kreeka patriarhi, tunnistas süüdlaseks Nikoni enese, aga tema kirikureformid tunnistas õigeaks. Nikon saadeti lihtmungana ühte põhjapoolsesse kloostrisse.

Nii lõppes ebaõnnestunud Nikoni katse tõsta kiriklik võim kõrgemale ilmalikust. Patriarhi ja tsaari vahelises võitluses olid kõik eelised tsaari poolt. Tsaari toetasid maaomanikud-aadlikud, sest määratu suurt territooriumi valdava kiriku rippumatu seisund tähendas neile teatud hädaohtu.

Õigeusu kiriku lõhenemise algus. Nikoni reformid kutsusid välja kiriku «lõhenemise», s. o. kirikureformide vastaste lahkulöömise kirikust. Nad ei tahtnud Nikoni poolt sisseseatud muudatusi tunnustada ning nõudsid vanade kommete säilitamist. Neid hakati seepärast nimetama «lahkusulisteks» ehk «vanausulisteks».

Kõrgem vaimulikkond ja kloostrid, kel oli suuri maid rohkearvulise pärisorjadest elanikkonnaga, ekspuaterisid julmalt oma talupoegi, kogusid suuri rikkusi ning petsid rahvast «imettegevate» ikoonide, pühakute säilmete jms. abil. Kloostrid ja kõrgem vaimulikkond olid, vähesed erandid välja arvatud, Nikoni reformide poolt, mis kõvendasid veel tugevamini kiriklike feodaalide võimu.

Alam vaimulikkond oli hoopis halvemas olukorras ning kannatas ise kirikuülemuse omavoli all. Alamast vaimulikkonnast võrsusid esimesed Nikoni reformide vastased. Selliseks oli ülempreester Avvakum. Nikoni ja tema kirikureformide vastu väljaastumise eest Moskvast saadeti Avvakum Ida-Siberisse, kus ta peaaegu 10 aasta jooksul oli tsaari vojevoodide igasuguste mõnituste objektiks. Moskvasse tagasi tulnud, jätkas Avvakum võitlust kirikureformide vastu. Ta saadeti põhja poole, Pustozerskisse, kus ta pandi muldvanglasse (sügavasse auku). 1681. a. Avvakum põletati tuleriidal. Kõik Avvakumi väljaastumised olid suunatud vanade kirikukommete ja tavade säilitamisele ning olid iseloomult reaktsioonilised. Kuid võitluse uuenduste vastu Avvakum ühendas võitlusega vägivalla ja kuritarvituste vastu võimukate inimeste ning kõrgema kirikuvõimu poolt.

«Vanausu» kaitsjad linna alama rahva — käsitöölise, kauplajate ja teenistuslaste — hulgast võitlesid peamiselt valitseva kiriku suure võimu ja ahnete vaimulikkude poolt pealepandud liigsete maksude vastu. Talupoegade hulkades võitlus valitseva kirikuga ühines võitlusega feodaal-pärisorjusliku süsteemi vastu. Talupojad ja alamad linlased läksid pärisorjusliku rõhumise eest põhjapoolseisse metsadesse, lõunapoolseisse steppidesse ja Doni äärde ning

asutasid seal laikusuliste kogudusi. Sel teel nad lootsid pääseda feodaalpärisorjuslikust rõhumisest.

Nikoni kirikureform leidis vastuseisu ka õukonna-aristokraatia väikese konservatiivse rühma poolt, samuti ka osa kõrgemate vaimulikkude hulgas. Seda põhjustas kartus, et kiriklikud uuendused võivad vapustada kiriku seisundit.

XVI peatükk.

UKRAINA JA VALGEVENE RAHVA VÕITLUS PANIDE-POOLA RÕHUMISE VASTU.

§ 55. Ukraina ja Valgevene Poola valitsuse all.

Ukraina ja Valgevene maade vallutamine poola panide poolt. Pärast Lublini uniooni sõlmimist Leedu ja Poola vahel aastal 1569 läks suurem osa Ukraina maid (Volõõnia, Kiievi- ja Tšernigovi-maad) üle Poolale. Poola suurmaaomanikud-panid hakkasid hoogsalt Ukraina ja Valgevene maid enda kätte kiskuma. Enne vallutasid nad Dnepri paremal kaldal Ukraina läänepoolse osa maad, siis aga juba XVI sajandi lõpul siirdusid poola mõisnikud ka Dnepri vasakule kaldale. Ukraina territooriumil tekkisid laialdased poola magnaatide Zolkiewskite, Potockite jt. valdused.

Põllumajanduse kiiret arengut poola mõisnike juures põhjustas suurenenud vilja-väljavedu Poolast ja Leedust Lääne-Euroopasse. Mõisnike valdustest veeti vili jõgesid mööda Balti mere sadamateni, millede hulgas vilja väljaveokaubanduses suurim tähtsus kuulus Danzigile.

Oma Ukraina ja Valgevene valdustes seadsid poola panid sisse Poola korra. Talupoegade olukord Poolas oli tol ajal raskem kui üheski teises Euroopa riigis. Poola mõisnikud likvideerisid talupoegade kogukonnad, millele kuulusid suured maatükid, haarasid parimad kogukonnamaad, kuid talupojad pandi väikestele jaosmaadele ning koormati raskete maksude ja koormistega.

Poola mõisnikul oli täielik võim oma valduste elanikkonna üle. Ta võis talupojalt ära võtta tema varanduse, määrata talle ükskõik missugust karistust ja isegi surmata. Talupojad ei tohtinud kellelegi kaevata rõhumise ja ülekohtu pärast. Mõisnikud nimetasid neid põlgavalt holoppideks ja elajateks («быдло»).

Poola panid kiusasid taga ukraina ja valgevene rahvuskultuuri. Oma seisundi kindlustamiseks Ukrainas ja Valgevenes kasutasid nad katoliku kiriku abi. Katoliikluse levitamine leidis tugevat vastupanu mitte ainult talupoegade ja linnarahva poolt, vaid ka osa Ukraina ja Valgevene mõisnike poolt. Jesuiitide ettepanekul koostati siis katoliku ja õigeusu kirikute ühendamise (uniooni) kava:

enamik kirikukombeist jäi õigeusulistele endiseks, kuid õigeusu kirik pidi alluma Rooma paavstile ja tema poolt määratud piiskoppidele. Uniooni sõlmimise küsimuse otsustamiseks tuli 1596. a. Bresti linnas kokku kirikukogu. Osavõtjate enamik sel kirikukogul ei tahtnud uniooni ning kaitses õigeusu kiriku täielikku iseseisvust. Sellest hoolimata väikesearvuline uniooni pooldajate hulk, ignoreerides enamiku arvamist, kuulutas uniooni välja ning Poola kuningas kinnitas uniooni sõlmimise erilise seadusega. Unioon pidi kaasa aitama Ukraina ja Valgevene maade alistamisel Poolale.

Ukraina talupojad. XVIII saj. joonistus.

Poola rõhumise all kannatas samuti ka linnaelanikkond. Juba XV—XVI sajandil said paljud Ukraina ja Valgevene linnad omavalitsuse. Poola maavalduse kasvamisega Ukrainas ja Valgevenes sattusid linnad sõltuvusse Poola võimust ja poola mõisnikest. Poola seaduse järgi oli kõigil mõisnikel õigus vedada oma majapidamisaadusi välismaale ilma tollita ja samuti ka osta endale vajalikke kaupu. See mõisnike eesõigus lõi linnade kauplemisele raske hoobi. Poola võimud lakkasid arvestamast linnaomavalitsusi, poola mõisnikud aga võtsid linnadelt ära maad ja kitsendasid töödusi ning kaubandust.

Ukraina ja Valgevene elanikkond linnades ühines «vennaskonnadeks», mis kiriklike liitude ettekäände all (vennaskonnad tekkisid kirikute juures) kaitsesid rahvuslikku kultuuri ja pidasid võitlust katoliku kirikuga. Vennaskonnad asutasid koole, trükikodasid, andsid välja raamatuid ja abistasid oma kaasliikmeid. Osa Ukraina ja Valgevene feodaale hakkas poola panisid ja šlahtitšeid järele aimama, rääkis poola keelt ja jäljendas poola kombeid ning elu-

viise, kuid rahvahulgad jäid siiski truuks oma emakeelele ja kodumaale. Panide-Poolal ei õnnestunud hävitada ukraina ja valgevene rahvuskultuuri.

Ukraina ja valgevene talupojad, päästes end poola mõisnike rõhummise eest, läksid lõuna poole, Dnepri alamjooksule, kus stepp oli veel asustamata, samuti nagu vene talupojadki samal ajal põgenesid Donimaale. Hortitsa saarel, Dnepri karestike lähedal tekkis kasakate ja Ukrainast ärajooksnud talupoegade kindlustatud laager.

Neid hakati nimetama Zaporožje kasakaiks, sest nad elasid karestike taga. Kaitseks pealetungide vastu olid ehitatud tõkked maharaiutud puudest. Ukrainakeelsest sõnast «sitš» (tõke) sai kindlustatud kasakate laager nimeks «Setš». Peategevusalaks oli kasakail kalapüük, küttimine ja mitmesugused käsitööd. Sägeli kasakad varitsesid röövretkedelt Krimmi tagasipöörduvaid tatarlasi ja võtsid neilt ära vangid ning kokkuroõvitud saagi. Mitte piirdudes Ukraina stepiala kaitsega, käisid kasakad ise kaugetel sõjaretkedel Krimmis ja Musta mere äärsetes Türgi linnades.

Zaporožjes peaaegu ei olnudki alalist elanikkonda. Kasakad kogunesid «Setši» varakevadel, kohe pärast suurvee alanemist. Siis muutus saar kõra- ja rahvarikkaks laagriks. Kasakad valisid atamani ja teised juhid Sajad inimesed ehitasid pajust ja pännast pikki kasakapaate, mida nimetati «kajakakaiks». Teised samal ajal parandasid relvi ja valmistasid tagavarasid. Kui kõik ettevalmistused olid lõppenud, ujusid sajad kasakate «kajakad» kiiresti mööda Dneprit alla ja läksid välja Mustale merele. Harilikult kasakad suundusid Türgi rannikuile, mõnikord isegi sultani pealinna — Konstantinoopoli alla. Kasakad sõudsid sellise kiirusega üle mere, et sultani valvepostid harva said sultanile teatada lähenevast hädaohust. Kasakate jõud seisis julguses ja pealetungi ootamatuses. Talvel Zaporožje Setš oli tühi. Kasakad läksid Ukraina ja Poola linnadesse, kus müüsid röövretkedelt kaasatoodud saaki ja oma töödussaadusi. Hortitsa saarele jäid ainult vahid. Suurtükid, püsid, paadid — kõik peideti hoolikalt järgmise kevadeni.

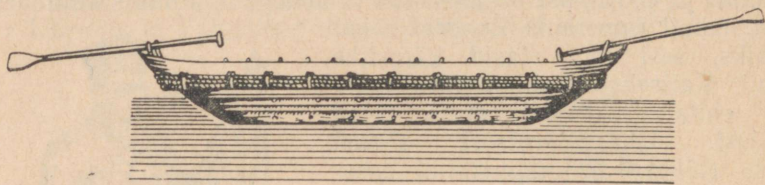
Zaporožje kasakate arv suurenes märksa XVI sajandi lõpul. Kuningas Stephan Báthory ajal kanti osa kasakaid erilistesse nimestikkudesse (registritesse) ja neid hakati nimetama «registrikasakaiks». Poola valitsus püüdis neid kasutada Poola piiriäärsete

Valgevene talupoeg.
XVIII sajandi joonistus.

maade kaitseks ja sõjaks. Seepärast said registrikasakad kuningalt palka ja nad paigutati linnadesse. «Registritesse» sattus ainult väike, jõukam osa Ukraina kasakkonnast. Ülejäänud kasakaid tahtis Poola valitsus muuta pärisorjuslikeks talupoegadeks ja saata mõisnikele tagasi.

Juba XVI sajandi lõpul algas registrikasakate hulgas kihistumine. Tekkis jõukam kiht kasakaid, kes muutusid väikemõisnikeks.

Zaporožlaste paat («kajak»). XVII saj. joonistus.

Nad muretsesid endale talud, pidasid oma pärisorje-talupoegi ja valdasid mitmesuguseid töondusi. Nende kasakate hulgas levis kergemini poola kultuur.

Registrikasakate sõjaväe eesotsas seisis kuninga poolt ametisse kinnitatud hetman; hetmanit ümbritses jõukas «peavanemkond», kes koosnes mitmesuguseist kasakate poolt valitavaist ülemaist.

Zaporožlaste vapp.
XVII saj. «Värssidest».

Rahva ülestõusud Poola vastu. Põola rõhumine Ukrainas ja Valgevenes kutsus XVI sajandi lõpust alates välja rea stiihilisi rahva ülestõuse. Harilikult nende ülestõusude ajal Zaporozje kasakad ühinesid talupoegade salkadega. Mõnikord liitus nendega ka osa registrikasakaist. Ülestõusude ajal talupojad põletasid losse, kuid mõisnikud, kui neil õnnestus pääseda, põgenesid Poolasse. Hiljem tulid nad tagasi koos Poola sõjavägedega ja

karistasid talupoegi julmalt. Laialdased ja tihedad metsad Dneprimaa keskosas kaitsevad ülestõusnuid jälitamise eest ning võimaldasid pidada pikka partisanisõda.

Esimesed suuremad ülestõusud toimusid XVI sajandi 90-ndail aastail. 1595. a. astus Volõõnias alanud ülestõusu etteotsa käsitöölise-nahkuri poeg Semerin Nalivaiko. Volõõniast siirdusid Nalivaiko salgad Valgevenesse ja kiskusid kaasa ülestõusule ka Valgevene

talupojad. Ülestõusnud vallutasid mitu linna — Slutski, Mogiljovi, Pinski.

Poola kuningas Sigismund III saatis ülestõusnute vastu suure sõjaväe hetman Żolkiewski juhtimisel. Lubnõ linna lähedal piirati Nalivaiko salk ümber. Vaherahu ajal poolakad tapsid relvadeta ülestõusnud reetlikult ära, aga ülestõusu juhi Nalivaiko saatsid Varssavi ja piinasid seal surnuks. Talurahva liikumine panide vastu jätkus ka XVII sajandi alguses.

XVII sajandi 30-ndail aastail tõusis Zaporozje Setš uuesti üles poola feodaalide vastu. Reetmise tõttu vanemate poolt suruti ülestõus maha. Pärast seda poola panid ehtasid prantsuse inseneri abiga ülalpool kärestikke Kodaki kindluse, mis pidi takistama Zaporozje läbikäimist Ukrainaga. Poola hetman kutsus kasakad nende vastu võitlemiseks ehitatud kindlust vaatama. — «Kuidas teile näis Kodak?» küsis ta pilkavalt. «Mis on tehtud inimeste kätega, see ka lõhutakse inimeste kätega,» vastas temale sotnik Bogdan Hmelnitski. Mõne aasta pärast algas uus ülestõus ning kasakad tõesti purustasid Kodaki kindluse

Alles 1638. a. surusid Poola sõjaväed maha rahva ülestõusu Ukrainas. Poola seim kaotas «igaveseks ajaks» kõik kasakate soodustused ja omavalitsuse. Hetmani asemele tuli Poola valitsuse komissar. Registrikasakate arvu vähendati. Neid hakkasid juhtima poola šlahtitšid. Ukraina linnadesse asusid Poola garnisonid.

§ 56. Ukraina rahva vabadusvõitlus 1648.—1654. a.

Bogdan Hmelnitski. Pärast 1638. a. ülestõusu mahasurumist ei olnud Ukrainas ega Valgevenes kümne aasta jooksul uusi rahutusi. Poola šlahtitšid nimetasid seda aega «kuldseks rahuks». Sel ajal Ukraina ja Valgevene rõhutatud elanikkonna viha Poola võimu vastu suurenes veel enam.

1648. a. kevadel tõusis Ukraina uuesti üles panide rõhumise ja Poola võimu vastu. Liikumist alustasid Zaporozje kasakad. See oli Ukraina rahva vabadusvõitluse algus väljapaistva riigitegelase ja väejuhi, ukraina rahva poja Bogdan Hmelnitski juhtimisel.

Bogdan Hmelnitskit tunti Ukrainas hästi. Ta oli haritud inimene, õppis Kiievi akadeemias ning oskas ladina keelt. Mitmel korral oli ta julgetest mereretkedest osavõtjaks ja juhiks. Umbes kaks aastat veetis Bogdan sõjavangina Türgis.

Kasakad valisid teda sageli läbirääkimisteks Poola valitsusega, kelle ees Bogdan kaitses kasakkonna huve. Energiline ja tark poliitikategelane Hmelnitski oskas juhtida ukraina rahva võitlust vabanemise eest Poola panide rõhumisest, oskas leida väljapääsu tol ajal väljakujunenud olukorrast ja tagada oma kodumaale tee edasiseks ajalooliseks arenguks.

Bogdan Hmelnitski oli jõukas kasakas ning seisis registriväes. Tšigirini lähedal asus temale kuuluv üksiktalu. Ukraina hädad

Poola valitsuse all tekitasid Hmelnitskis pahameelt ja viha. Sel ajal kasvas pahameel ka jõukate registrikasakate hulgas, kes olid talupoegade ja lihtkasakate hulkadega võrreldes paremas seisukorras. Varsti sai Bogdan Hmelnitski ise tunda Poola võimude metsikut omavoli. Poola šlahtitš Czaplinski sai Poola võimudelt ebaseaduslikult valdusõigusekirja Bogdan Hmelnitski talule ning ootamatult talu enda alla võttes pani ahelasse kõik Hmelnitski kodused. Kui

Bogdan Hmelnitski.

Bogdan Hmelnitski solvaja kohusse kaebas, peksis Czaplinski surnuks Hmelnitski kümneaastase poja. Bogdan Hmelnitski pöördumine kuninga kohtu poole seadusliku kaitse saamiseks ei andnud mingeid tulemusi. See juhtum näitas kasakate vanemkonnale selgesti ukrainlaste kaitsetust ja õigusetust Poola riigis.

Jõudnud pärast ebaõnnestunud õiguseotsimist Varssavist kodumaale tagasi, kogus Bogdan Hmelnitski endale lähedased kasakad salajasele nõupidamisele. Sel nõupidamisel astus ta esmakordselt välja üleskutsega alustada ülestõusu Poola võimu vastu. «Kas tõesti jätame viletsusse oma vennad?» ütles ta. «Igal pool ma olen näinud hirmsat rõhumist. Õnnetu rahvas palub abi.» Vanad kasakad vastasid temale: «Aeg on haarata mõök, aeg on heita endalt Poola

vangiahelad.» Poola panid, kuuldes reeturite kaudu Hmelnitski kavatsustest, arreteerisid tema ja panid vangi. Kuid Hmelnitskil õnnestus põgeneda Zaporozjjesse, kus ta kindlustas end ühel saarel. Vahepeal algasid Ukrainas talurahva rahutused. Ei olnud ainustki külakest ega suurtalust, kus poleks kõlanud kutsed ülestõusuks. Üks poola pan võttis oma talupoegadelt ära mitu tuhat nende poolt ärapeidetud püssi. Panid lahkusid kiiresti oma lossidest, jätsid maha varanduse ning püüdsid päästa end põgenemisega Poolasse. Kõik tundemärgid ennustasid Ukrainas rahva üldise ülestõusu lähene mist, mis muutus edaspidi vabadussõjaks.

Bogdan Hmelnitski sai aru, et võitlus hästirelvastatud ja suurearvuliste Poola sõjavägedega tuleb raske. Seepärast ta otsustas astuda liitu Krimmi khaaniga. Bogdan Hmelnitski läks Zaporozjjest Krimmi pealinna — Bahtšisaraisse. Krimmi khaan polnud sel ajal rahul Poola kuningaga, kes mitu aastat ei olnud maksnud talle andamit. Khaan saatis Hmelnitskiga salga tatarlasi ühe oma

murza (vürsti) juhtimisel. Zaporožje Setš võttis Krimmist tagasi-
tulnud Bogdani rõõmuga vastu. Kokkukogunenud kasakad kuuluta-
sid tema kasakaväe hetmaniks ning andsid tema kätte võimu
sümboli — suure hetmanikepi.

1648. a. kevadel Hmelnitski astus Zaporožje kasakatega välja.
Poola sõjaväed hetman Potocki juhtimisel liikusid neile vastu. Mai
algul Kollaste Vete jõekese lähedal Hmelnitski purustas ettenihku-
nud poolakate salga. Selles teenivad kasakad tulid juba enne lahingu-
t Hmelnitski poole üle. Teade lüüasaamisest sundis Potockit kii-
rest taganema. Hmelnitski jälitas vastast ning mai keskel lõi teda
täielikult Korsuni all. Hetman Potocki võeti vangi. Kasakate ja
tatarlaste kätte langes suur saak.

Talupoegade ülestõus. Pärast hiilgavaid võite, mis kasakad said
Bogdan Hmelnitski juhtimisel Poola vägede üle, haaras talupoegade
ülestõus kogu Ukraina. Talurahvas kihutas välja poola šlahta,
ukraina mõisnikud ja vaimulikud nende mõisatest ning hävitas oma
orjastajad. Mõisnikud jätsid maha lossid ja varanduse ning põge-
nesid Poolasse. Ülestõusnud talupoegadele võrsusid vaprad juhid,
kelle hulgast eriti silmapaistev oli Maksim Krivonoss või, nagu
teda nimetati rahvalauludes, «Perebiinoss». Rikas Poola-Ukraina
magnaat, vürst Jeremias Wiśniowiecki katsus ülestõusu uskumatute
julmuste abil maha suruda. Kuid ta ei pidanud vastu kokkupõrgetel
Maksim Krivonossi kasakate-talupoegade väesalkadega, kes ilmu-
sid imesteldava kiirusega sinna, kus oli vaja purustada kokkukogu-
nenud šlahtitšeid. Ukraina järel tõusis üles ka Valgevenemaa, kus
samuti tekkisid kümned talupoegade väesalgad. Julgesti ja osavasti
tegutsesid valgevene talupoegade väesalgad Krivošapka, Nebaba ja
Garkuša juhtimisel.

1648. aasta septembris andis Hmelnitski ühes temaga liitunud
Krivonossiga uue, veel hirmsama löögi Poola kuninglikele vägedele
Piljavka jõel. Alustades võitlust Poolaga, kaitses Bogdan Hmel-
nitski peaaesjalikult registrikasakate huve. Ta nõudis registrikasa-
kate sõjaväe arvulist suurendamist, kasakailt äravõetud õiguste
tagasiandmist, kinnipeetud palga väljamaksmist, õigeusu kiriku
tagakiusamise lõpetamist. Talupoegade massiline ülestõus ja linna-
elanikkonna abi näitasid Hmelnitskile, et võitlust Poolaga peab
mitte ainult kasakkond, vaid kogu ukraina rahvas.

Võit Piljavka jõel Poola peajõudude üle avas Hmelnitskile tee
Varssavi. Kuid ta tungis kuni Lvovi ja Zamostjeni, siis aga pöördus
tagasi Kiievisse, kus ta võeti elanikkonna poolt vastu suure
pidulikkusega ja tervitati teda kui Ukraina vabastajat Poola orjusest.

Pärast lüüasaamist Piljavka jõel saatis Poola valitsus Kiievisse
saadikud rahu sõlmimiseks, et võita aega uue sõjaväe kogumiseks.
Hmelnitski, võttes arvesse talupoegade ülestõusude saavutusi, ei
nõustunud väikeste järeleandmistega, vaid nõudis Ukraina vabas-
tamist Poola sõjavägedest. «Ma kisun kogu ukraina rahva Poola
orjuse alt välja.» ütles ta Poola saadikuile. Rahuläbirääkimised ei
andnud mingeid tulemusi.

Zborovi rahu. 1649. aasta suvel asus Hmelnitski uuele sõjaretkele. Temaga liitus Krimmi khaan suure tatari hordiga. Zborovi linna all kasakad ja tatarlased piirasid Poola sõjaväed ümber. Kuid poola panidel läks korda ära osta Krimmi khaani, kes tegi Hmelnitskile ettepaneku sõlmida kuningaga rahu. Hmelnitski sai aru hädaohust, mis ähvardas teda tatarlaste poolt khaaniga mittenoustumise korral. Seepärast Hmelnitski nõustus ja sõlmis rahu, mis sai nimeks Zborovi rahu. Selle rahu tingimuste järgi osa Ukrainat eraldati eri valitsuseks, eesotsas hetmaniga, kelleks jäi Bogdan Hmelnitski. Registrikasakate arvu suurendati 6000-lt 40 000-le.

Zborovi rahuga aastal 1649 lõppes Ukraina vabastamise sõja esimene periood. Rahutingimused rahuldasi jõukate registrikasakate peamisi nõudmisi. Lihtkasakad ja talupojad olid teistsuguses olukorras. Paljud talupojad, kes võitlesid poola šlahtitsitega, kuid ei sattunud rahutingimustega määratud 40 000-lise registri-sõjaväe koosseisu, pidid minema tagasi oma vanadele kohtadele endiste omanike juurde. Talupojad jäid endiselt pärisorjuslikku sõltuvusse mõisnikest. Pärast rahu sõlmimist poola ja ukraina suurmõisnikud hakkasid tagasi tulema oma Ukraina valdustesse. Zborovi rahu ei rahuldanud talupoegi ja kasakaid. Seepärast ei tahtnud nad võitlust lõpetada ega lasknud panisid oma valdustesse.

Algasid uued ülestõusud nii poola panide kui ka kasakavanimete vastu, keda talupojad ja laiad kasakate ringkonnad pidasid süüdlasteks selles, et panid tulid tagasi Ukrainasse.

Seega ukraina rahva vabadussõda šlahtitsite-Poola vastu põimus klassiyõitlusega ukraina ühiskonnas.

Sõja taaspuhkemine. Poolas vaadati Zborovi rahule kui hingetõmbusele, mis on vajalik purukslöödud sõjaväe reorganiseerimiseks. Panid kasutasid seda hingetõmbust ka selleks, et purustada talurahva liikumist. Põldudel vedelesid surnukspiinatud ja surnuksraietud talupoegade ja linlaste laibad. Paljud talupoegade juhid hukkusid, nende hulgas ka Maksim Krivonoss. 1651. aasta algul tungisid Poola sõjaväed Ukraina lääneosadesse, enne kui Hmelnitski suutis koguda kasakaid pealetungi tagasilöömiseks. Otse uue sõja algul hukkus vapper Netšai, kes oma väikese salgaga tormas julgesti elanikkonda kaitsma.

1651. a. kevadel asus sõjaretkele suur Poola armee eesotsas kuningaga. Rooma paavst saatis pattude andeksandmise kõigile, kes võtavad osa sõjast ukraina rahva vastu. Bogdan Hmelnitski liitus jälle Krimmi khaaniga. 1651. a. juunis algas Berestetško juures lahing, mille jooksul tatarlased äkki jätsid kasakad maha ja tõmbusid tagasi. Bogdan Hmelnitski ruttas mõjutama khaani, et see lahinguväljale tagasi tuleks. Kuid khaan mitte ainult et ei tulnud tagasi, vaid pidas ka hetmanit enese juures kinni. Kasakad ja talupojad, jäänud ilma juhita, kaevasid oma laagris kaitsekraavi ja löid mitme päeva jooksul poolakate pealetungi mehiselt tagasi. Selles tapluses paistis eriti silma Bogun, keda tundsid nii kasakad kui ka poolakad tema muinasjutulise jõu ja vapruste poolest. Kasakad vali-

sid Boguni oma juhiks. Tema korraldas äkkrünnakuid, üllatades vaenlasi oma sõjakavaluse ja julgete ning ootamatute kallaletungidega.

Kuid jõud ei olnud võrdsed. Kasakad pidid mõtlema taganemisele; öösel läks osa kasakaid sohu ehitatud tammi kaudu märkamata ära. Kui hakkas koitma, tormasid poolakad tühjenenud laagrisse ja õiendasid julmalt arveid nendega, kes olid kohale jäänud ning kelle hulgas oli palju halvasti relvastatud talupoegi. Ligi kolmsada kasakat jäi paigale väikesele saarele ja jätkas visalt enese kaitsmist. Poolakad tegid neile ettepaneku alla anda ning lubasid säästa nende elu, kuid said kasakailt vastuseks: «Meie elu pole meile kallis, ent vaenlase armu põlastame.» Pärast seda kasakad kaelustasid üksteist ja tormasid poolakate kallale. Kõik kasakad langesid kangelastena.

Alles kuu aja pärast laskis Krimmi khaan Bogdan Hmelnitski vabaks. Poolakad olid selleks ajaks hõivanud Kiievi, tatarlased aga rüüstasid hirmasti maad. Hetman pidi nõustuma rahulepingu raskete tingimustega, mis kirjutati alla 1651. aasta sügisel Belaja Tserkovis. Registrikasakate sõjaväe arvu vähendati 20 000-ni. Kasakad kaotasid Zborovi rahuga saadud õigused, mis olid kätte võidetud raskes heitluses.

Ukrainasse naasnud poola mõisnikud tasusid talupoegadele ülestõusust osavõtmise eest julmalt kätte. Et pääseda tagakiusamise eest, hakkasid talupojad massiliselt minema Dnepri vasakule kaldale ja veelgi kaugemale Vene riigi piiridesse. Poola võimu all olev Ukraina territoorium tühjenes ruttu. Samal ajal Ukraina elanikkond asustas viljakad maa-alad Põhja-Donetsi ülemjooksul, kus tekkisid kiiresti kümned uued ukrainlaste alevikud. Seda piirkonda hakati nimetama Slobodaa-Ukrainaks.

Hoolimata rahu sõlmimisest Belaja Tserkovis jätkasid šlahtitšite väesalgad ukrainlaste suurte ja väikeste külade rüüstamist, inimeste riisumist ja tapmist, säästmata vanu, naisi ja lapsi. Poola kuningas leppis ära Krimmi khaaniga, lubades temal neljakümne päeva jooksul riisuda Ukraina elanikkonda. Mööda Krimmi suunduvaid teid venisid pikad voorid seotud vange. Krimmi tatarlased viisid endaga kaasa kümneid tuhandeid mehi ja naisi, keda ootas raske orjapõli. Vanas ukraina laulus lauldakse sellest ajast:

Murest on murtud Ukraina, et ei ole aset tal.
Tallas hobustega hord lapsuke si väikesi,
väiksekesi tallas, suuri vangi võttis,
käed selga sidus, khaani alla ajas.

§ 57. Ukraina liitmine Vene riigiga ja sõda Poolaga.

Ukraina liitmine Vene riigiga. 1648.—1651. a. sõda näitas selgesti, et Ukraina pole võimeline omade jõududega poola orjusest vabanema. Igalt poolt tugevamatest riikidest piiratuna ei võinud Ukraina sel ajal iseseisvaks saada. Juba alates 1648. aasta juulist

pidas B. Hmelnitski läbirääkimisi Vene valitsusega abi üle sõjas Poola vastu. Kui aastal 1652 Ukraina talupojad ja kasakad uuesti üles tõusid poola mõisnike ja Poola võimu vastu, astus Bogdan Hmelnitski läbirääkimisse Moskva valitsusega Ukraina liitmise üle Vene riigiga. 1653. a. sügisel Moskvasse kokkukutsutud Maakogus otsustati kaitsta Ukrainat ja kuulutada Poolale sõda. 8. jaanuaril 1654 tuli Perejaslavis Moskva saadikute osavõtul kokku raada, s. o. Ukraina kasakate esindajate nõupidamine. Hetman Bogdan Hmelnitski pöördus kokkutulnud kasakate poole kõnega, milles tuletas meelde ukraina rahva rasket olukorda. «Kõigile teile on teada,» ütles tema, «et meie vaenlased tahavad meid nii välja juurida, et isegi venelase (s. o. ukrainlase) nime ei tuletataks meelde meie maal. Seepärast valige endale valitseja nelja tsaari hulgast. Esimene on Türgi sultan, ta rõhub kreeklasi. Teine on Krimmi khaan, ta on valanud palju kordi meie vendade verd. Kolmas on Poola kuningas. Poola panide rõhumisest pole mul tarvis rääkidagi. Neljas on suure Venemaa tsaar, idapoolne tsaar.» Tuhanded hääled vastasid: «Soovime idapoolse tsaari alla.» Kokkuleppe järgi, mis sõlmiti pisut hiljem Moskvas, sai Ukraina omaette valitsemise õiguse, valitud hetmaniga eesotsas. Registrikasakate arv määrati kindlaks 60 000 mehe peale.

Poola kuninga ja poola mõisnike võim oli ukrainlastele mitu korda raskem kui alamus Vene tsaarile. Kuigi Ukraina rõhumine ka tsarismi poolt oli julm, ometi ta liitmine Venemaa külge etendas progressiivset osa Ukraina majandusliku elu arengus. Olles raskelt ekspluateeritud Vene tsaaride poolt, leidis ukraina rahvas ühtlasi vene rahva näol võimsa toe klassivõitluses rõhujate vastu. Suurvene rahvas on ukrainlaste ja valgevenelaste sugulasrahvas nii oma põlvnemiselt, keelelt kui ka kultuurilt. Ukraina üleminek Vene riigi koosseisu oli kahe suure vennasrahva taasühinemiseks, mis päästis Ukraina vallutamisest Poola või Türgimaa poolt.

Sõda Poola ja Rootsi. Poola ei tahtnud Ukrainat Vene riigile loovutada. Seepärast võis ainult sõda Ukraina Poola valitsuse alt vabastada. Moskvas otsustati Poolaga sõda alustada mitte ainult Ukraina, vaid ka Valgevenemaa pärast. Sõda algas 1654. a. ja kestis väikeste vaheaegadega kokku kolmteist aastat (1654—1667). Juba esimesel sõja-aastal vabastati Poola rõhumise alt peaaegu kogu Valgevenemaa territoorium. Paljudes linnades ajasid elanikud ise Poola garnisonid välja. Elanikkond võttis Vene väed rõõmuga vastu. Sügisel alistus Smolensk. Järgmise aasta suvel hõivasi Vene sõjaväed Vilno. Samal ajal Paremkalda Ukrainas pidasid Ukraina ja Vene sõjaväed edukat võitlust poolakate ja nende poole üle läinud tatarlastega. Vabastanud Ukraina maad, läks Bogdan Hmelnitski koos Moskva vojevoodidega Poola piiridesse ja vallutas Lublini.

1656. a. segas end sõtta Rootsi kuningas Karl X, kes oli otsustanud vallutada mõned Poola piirkonnad. Ta hõivas Varssavi, Krakovi ja paljud teised Poola linnad. Rootsi vallutustegevus sundis

Poola valitsust astuma Moskvaga rahuläbirääkimistesse. Kindla rahu sõlmimiseks nõudis Moskva valitsus Poola saadikult loobumist Ukrainast ja Valgevenemaast. Et Poola nende tingimustega ei nõustunud, siis sõlmiti ainult vaherahu, mille järgi sõjategevus mõlema poole vahel katkes.

Sõda Poolaga näitas Venemaale veel kord vajadust valitseda Balti mere sadamate üle ühenduse pidamiseks Lääne-Euroopaga, kust tulid relvad ja sõjamoona. Vene valitsus otsustas teha katset Rootsilt Balti mere lõunarannikut ära võtta, mille see oli taas valutanud XVII sajandi esimesel poolel. Sõda Rootsi algas 1656. a. Vene sõjavägi vallutas mitu Rootsi kindlust Zapadnaja Dvinaa kaldail ning piiras ümber Riia. Piiramine ei olnud edukas, sest Rootsi kindluse garnison sai abi merelt. Sõda kestis vahelduva eduga mitu aastat. Rootsi sõlmiti 1661. aastal Kärde rahu, mille järgi mõlemad pooled jäid oma endiste valduste juurde. Ka sel korral ei õnnestunud Venemaal Balti mereni välja tungida.

1657. a suri Bogdan Hmelnitski. Tema hetmanivõimu tunnustas kogu Ukraina. Pärast tema surma puhkes Ukraina vanemkonna üksikute rühmade vahel võitlus võimu pärast. Seda võitlust kasutas Poola, kes püüdis ukraina šlahtat ja jõukat kasakkonda raha ja lubadustega ära osta. Uus hetman Vögovski, päritolult šlahtitš, läks osa kasakavanematega üle Poola poole. Liidus Krimmi khaaniga õnnestus tal lüüa Vene vägesid Konotopi juures. Poola väed, rikkudes vaerahu, alustasid samuti sõjategevust. Kuid lihtkasakkond ja ukraina talupojad ei toetanud Poola poolehoidjaid ning jätkasid visalt koos Vene vägedega võitlust Ukraina vabastamise eest. Mõlemad pooled — Poola ja Vene riik — olid kauaaegselt sõjast tugevasti kurnatud. Viimaks, aastal 1667, pärast pikki läbirääkimisi, sõlmiti Andrussovo vaerahu (Andrussovo külas Smolenski lähedal) 13^{1/2} aastaks. Vene riigile jäi osa Valgevenemaast, Smolensk ja Ukraina maad Dnepri vasakul kaldal. Dnepri paremalt kaldalt läks Kiiev teda ümbritseva piirkonnaga kaheks aastaks Vene riigi alla; 1686. a. rahulepingu järgi läks Kiiev Venemaa külge «igaveseks ajaks».

XVII peatükk.

RAHVALIHKUMISED VENE RIIGIS XVII SAJANDI TEISEL POOLEL.

§ 58. Ülestõus Moskvas 1662. a.

Klassivõitluse tugevnemine. Pärisorjusliku rõhumise tugevnemine XVII sajandil kutsus välja klassivõitluse teravnemise, eriti ühenduses Poola sõjaga, sest maksude ja koormiste kogu raskus langes ekspluateeritavale elanikkonnale. XVII sajandi 60-ndail aastail puhkesid mitmes kohas üle riigi üksikud ülestõusud, kuid 1670.—1671. a. süttis talurahva sõda, mis haaras enda alla Vene riigi määratu suure kagupoolse territooriumi.

Riigi raske majanduslik seisukoord Ukraina pärast Poolaga peetava sõja ajal läks rahasüsteemi korratusse sattumise tõttu veel halvemaks. Aastal 1654 tsaarivalitsus, vajades suuri rahalisi ressursse sõjakulude katmiseks, laskis välja vaskraha, kuna varem olid käibel ainult hõbemündid. Valitsus ühevääristas vaskraha hõberahadega, kuigi vase hind oli peaaegu 100 korda madalam hõbeda hinnast. 8 aasta jooksul lasti välja määratu suur hulk vaskraha. See kutsus välja kõigi kaupade, eriti toiduainete järsu kallinemise. Talupojad keeldusid vilja müümast vaskraha vastu. Tekkinud majandusliku korratuse all kannatasid kõige rohkem linnakehvikud. Väga raskesse olukorda sattusid streletsid ja teised väiksemad teenistuslased, kes said palka vaskrahas.

Meeleheitele viidud vaene linnarahvas korraldas 25. juulil 1662 Moskvas ülestõusu. Ülestõusupäeva hommikul olid mitmes kohas pealinnas üles kleebitud proklamatsioonid, milledes loeteldi rahva vihaaluste tsaari bojaaride ja suurkaupmeeste nimesid. Salk käsitöölisi, «jõudeinimesi» ning samuti ka sõdureid ja streletse läks Kolomenskoje küllasse Moskva ligidal, kus sel ajal viibis tsaar Aleksei Mihhailovitš. Rahvahulk sundis tsaari läbirääkimiseks kirikust välja tulema ning nõudis ähvardustega vihatuimate bojaaride väljaandmist, maksude kergendamist ja vaskraha kaotamist. Et aega võita, töötas hirmunud tsaar täita kõik, mida paluti. Kuid ülestõusnud ei uskunud teda ja karjusid: «Kas seda uskuda?» Tsaar töötas vandega, et täidab kõik, ning lõi selle peale ühe inimesega rahva

hulgast käed kokku. Tsaari lubadustest petetud rahvahulk tahtis Moskvasse tagasi minna, kuid neile tuli Moskvast vastu uus Kolomenskojesse minev jõuk, kellega esimene rahvahulk liitus. Ülestõusnud tungisid teistkordselt Kolomenskojesse just sel hetkel, kui tsaar istus hobusele, et sõita Moskvasse.

Selleks ajaks olid juba Kolomenskojesse toodud valitsusele ustavaks jäänud streletsid polgud, kes juhiti tsaari residentsi tagavärvate kaudu. Seepärast tsaar muutis tooni ning käratas, et «need inimesed tuleb tappa ja surnuks raiuda ning elusatena kinni püüda». Streletsid tungisid ootamatult relvastamata rahvahulga kallale ning surusid ta Moskva jõe äärde. Paljud raiuti surnuks, paljud uppusid jões, enamik võeti kinni. Tsaarivalitsus karistas ülestõusnuid julmalt: 18 inimest poodi Moskva peateede kõrvale üles, paljudel lõigati keel suust, raiuti maha jalad, käed või peksti piit-saga. Kuid uut ülestõusu kartes kõrvaldas tsaar vaskraha käibelt.

§ 59. Volgamaa XVII sajandil.

Volgamaa rahvad. Volga mõlema kalda metsarikkad ja stepihised maa-alad olid asustatud mitmesuguste rahvastega. Metsarikkal maal, Vjatka jõest ida pool, elasid udmurdid (votjakid). Volga mõlemal kaldal — vasakul kaldal (Vjatka ja Vetluuga jõe vahel) ja paremal kaldal (Volga ja Sura jõe vahel) elasid marid (tšeremissid). Nad jagunesid «luhamarideks», kes asusid Volga vasakul, madalal kaldal, mis oli kaetud metsade ja soodega, ja «mägi-marideks», kes elasid jõe parempoolisel, kõrgel kaldal. Maride naabreiks olid tšuvašid ja mordvalased. Mordva asulad võtsid enda alla territooriumi Okaa alamjooksul ja Sura ülemjooksul. Kaama alamjooksu mõlemal kaldal elasid tatarlased. Maadel Kaamast kagu poole ja Ufaa jõe ümbruses elasid baškiirid. Baškiirid elasid ka Uraali taga Toboli jõe ülemjooksul. Pärast Kaasani khaaniriigi liitmist Ivan IV poolt kuulusid kõik need rahvad Vene riigi koosseisu.

Tsaarivalitsus kogus Volgamaa allaheidetud rahvailt naturaalmaksu (jassakki), mida nad varem maksid Kaasani khaanile ja tema vasallidele. Osa elanikkonnast oli peale jassaki maksustatud rahalise maksuga. Tsaari maksukogujad tarvitasid igasugust vägivalda, võtsid elanikelt ära vilja ja kariloomad. Kloostrid ja mõisnikud püüdsid haarata enda kätte viljakaid maid ja metsi, kus leidis rikkalikult karusloomi, ja pärisorjastada elanikkonda.

Oma võimu kindlustamiseks Volgamaa rahvaste üle kasutas tsaarivalitsus kiriku abi, kes pööras elanikkonda õigeusku. Sundristiusustamine kõvenes eriti patriarh Nikoni ajal. Õigeusu papid kogusid mordvalaste külades talupoegi kokku ja ristisid neid, hiljem aga sundisid neid maha raiuma «pühi» hiisi ja põletama esi- vanemate haudadele asetatud mälestusmärke.

Baškiiria olukord. Baškiiride peamiseks majandusharuks oli rändkarjapidamine. Baškiirid tegelesid samuti ka karusloomade

küttimise, metsmesinduse ja kalapüügiga. Juba XVII sajandil hakkasid baškiirid mõnes kohas osaliselt üle minema põlluharimisele. Neil tekkisid külad, mis koosnesid väikestest palkmajadest. Suvel ajasid baškiirid oma looma- ja hobusekarjad steppi rohutoidule, kuid hilissügisel tulid nad tagasi oma talveasulaisse.

Baškiiria rahvastik jagunes valdadeks; iga vald omakorda koosnes mitmest kogukonnast. Valda kuulusid inimesed, kes pidasid end ühe sugukonna järeltulijaks. Kuid XVII sajandil oli sugukondlik kord baškiiride juures juba täiesti lagunemas. Kuigi maa ühes karjamaadega loeti valla või selle alajaotuse, kogukonna ühiseks omandiks, valitsesid maa üle tegelikult rikkad inimesed, kes kandsid vürstide, tarhaanide ja batõride nimetust. Neil olid suured loomakarjad, nad said elanikkonnalt suuri sissetulekuid ning sundisid sõltuvaid inimesi töötama oma majapidamistes.

Baškiirid, nagu teisedki Kesk-Volgamaa rahvad, olid tsaarivalitsuse poolt maksustatud naturaalmaksuga (jassakiga), mis koosnes nugiste, rebaste, oravate ja teiste hinnaliste karusloomade nahkadest. XVII sajandil hakkasid vene mõisnikud ja kloostrid endale kiskuma Baškiiria rikkaid maid (tihedad metsad, suurepärased kalapüügikohad, soolaallikad, mustmullastep). Oma võimu kindlustamiseks selles piirkonnas ehitas tsaarivalitsus suure arvu kindlustatud linnu, teiste hulgas Ufaa linna. Vojevoodid linnades tarvitasid kurjasti oma võimu ning riisusid rahvast.

Kalmõkid. XVII sajandi 30-ndail aastail ilmusid kalmõkid Volga alamjooksule. Enne kalmõkid rändlesid Zaissani järvest põhja pool, mägismaal, mis kandis Džungaaria nime. Nad jagunesid hõimudeks, keda valitsesid vürstid. Hõimud olid üksteisest sõltumatud, kuid aeg-ajalt, pealetungi ähvardusel naaberrahvaste poolt, ühinesid nad ühisesse liitu tugevama hõimu ja selle vürsti juhtimisel.

XVII sajandi algul tuli üks rohkearvuline kalmõkkide hõim oma rändlaagritega Irtõši jõe ülemjooksule ning hakkas kallale tungima Vene linnakestele. Liikudes edasi edelasse, võttis osa kalmõkke XVII sajandi 30-ndail aastail enda alla stepid Jaiki jõe ja Volga vahel. 1656. a. need kalmõkid andsid alistumisvande Venemaale. XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul valitses Volga kalmõkkide üle energiline khaan Ajuka, kes tunnistas end küll Vene tsaari alamaks, kuid toimis sõltumatult ja sageli tungis kallale Volgaäärseile Vene linnadele. Aasiasse jäänud kalmõkid asutasid Džungaaria riigi, mis väga tugevnes XVII sajandi lõpul.

Ülestõusud Volgamaal ja Lääne-Siberis. Volgamaa rahvad võitlesid visalt tsaarivalitsusega, kaitsesid oma maid äravõtmise vastu ning mitmel korral võtsid ette ülestõuse. Mõned neist ülestõusudest kestsid mitu aastat. Kõige suuremad olid baškiiri elanikkonna ülestõusud. Koos baškiiridega võtsid neist osa ka teised Volgamaa ja Lääne-Siberi rahvad: tatarlased, marid (tšeremissid), tšuvašid, kalmõkid, mansid, handid.

1662. a. puhkes ülestõus ühel ajal mitmes kohas Baškiirias ja

Lääne-Siberis. Tatarlaste, baškiiride ja vogulite (mansside) ülestõusu Lääne-Siberis juhtis üks Siberi khaani Kutšumi järeltulijaid. Ülestõusnud tungisid Vene kindlustatud linnade kallale ning hävitasid kloostreid ja Vene alevikke. Ülestõus kestis mitu aastat ja suruti maha suure vaevaga. Tsaari sõjaväed, kes olid täiendatud Moskvast Volgamaale saadetud «välismaise riviga» soldatipolkudega, hävitasid elanikke ning ei säästnud isegi «päris imikuid», nagu väljendab ametlik ettekanne.

Pärast selle ülestõusu mahasurumist viis tsaarivalitsus läbi uued maadehaaramised Baškiirias. Noori baškiire hakati sunniviisil võtma tsaari sõjavägedesse ja neid saatma Krimmi vastu. Uus baškiiride ülestõus saavutas oma suurima ulatuse aastaks 1682. Ülestõusu juhtis ühe baškiiri valla vanem Seit Sadir (tema nime järgi seda ülestõusu nimetatakse Seidi ülestõusuks). Baškiire toetasid kalmõkid khaan Ajuka juhtimisel. Reetmine kalmõkkide juhi poolt, kes läks üle tsaarivalitsuse poole, ning baškiiride ja kalmõkkide vahel suurenev võitlus karjamaade pärast kergendasid ülestõusu mahasurumist.

§ 60. Rahva ülestõus Stepan Razini juhtimisel.

Doni kasakad XVII sajandil. Doni kasakkond ei olnud ühtlane. Kasakaid, kes elasid Doni alamjooksul, nimetati alamjooksu kasakaiks. Nende keskel tekkis jõukate kasakate kiht, kes haarasid enda kätte valitavad ametikohad. Jõukad kasakad pidasid kaubavahetust Vene linnadega, samuti ka Kaukaasia, Krimmi ja Türgiga. Vahetuks Venemaalt toodava vilja, viina, relvade, püssirohu, kalevi ja muude kaupade vastu andsid jõukad kasakad kala, karusnahku, häid Nogai hobuseid ja sõjasaaki. Oma tööndustes ja kaubanduses kasutasid jõukad kasakad vaese kasakkonna — «golõtba» tööjõudu. Jõukad kasakad varustasid kehvikkasakaid relvadega, riiete ja toidumoonaga ning saatsid neid röövretkedele. Kasakad nimetasid seda «vammuste järele käimiseks». Kasakad röövisid Volgal kaubakaravane, mis kuulusid Moskva kaupmeestele, tungisid Kaspia mere rannikute kallale ning rüüstasid Krimmi tatarlaste ulusse (asulaid). Õnnestumise korral tõid kasakad Donimaale kaasa suure saagi, millest suurem osa läks jõukate kasakate kätte. Alamjooksu kasakate administratiivkeskuseks oli Tšerkassk.

Doni jõe keskjooksul ja ta harude ümbruses elavaid kasakaid nimetati ülemjooksu kasakaiks. Nende hulgas leidis samuti jõukamaid kasakaid, kes olid endale jõudnud soetada oma majapidamise. Mõned neist olid sündinud Donimaal ja elanud seal palju aastaid. Neid nimetati seepärast «põliselanikeks». Kuid ülemjooksu kasakate enamik kuulus kehvikkasakate hulka, mis alatasa täiendus «uustulnukatega» Vene linnadest. Uustulnukad koosnesid ärajooksunud talupoegadest, holoppidest, linnakehvikutest ja muust varanduseta elanikkonnast. Samal ajal Doni jõe vasakpoolsete harude ülem-

jooksu viljakad maad võeti ära kloostrite, suurmaomanike, tsaari sugulaste ja tsaarile lähedaste bojaaride poolt.

Ärajooksnud talupoegi ja holoppe ähvardas kas tagasisaatmine oma endiste mõisnike juurde või pärisorjastamine kohalike maaomanike poolt.

XVII sajandi 60-ndail aastail tõusis kiiresti vaesumise ja nälja tagajärjel «ärajooksnute» ja «uustulnukate» juurdevool Donimaale. Rahvastiku suurenemisega Donimaal hakkas tunda andma suur puudus viljast, mida veeti sisse põhjapoolsematest Vene linnadest.

Stepan Razini ülestõus. 60-ndail aastail algasid nälgiva kasakakehvistu hulgas rahutused. Aastal 1666 viis kasakate ataman Vassili Uss¹ üsna suure kasakate väesalgga Tuula alla. Kohe hakkasid tema juurde üle jooksmata Tuula mõisnike pärisorjad-talupojad. Sel ajal ilmus Donimaale kehvikkasakate keskel ataman Stepan Timofejevitsš Razin, kes astus suure kasakate-talupoegade ülestõusu etteotsa.

1667. a. kevadel siirdus salk kehvikuid, eesotsas Stepan Raziniga, Doni jõelt Volgale. Kasakad vallutasid mitu jõelaeva viljaga ja mitmesuguse kaubaga, mis kuulusid tsaarile, patriarhile ja rikkale kaupmehele Vassili Šorinile. Ühel laeval olid asumisele mõistetud ja raudahelaisse pandud inimesed. Kasakad tapsid valvemeeskonna ja vabastasid vangid. Razin ütles asumisele mõistetuile, streletsidele ja sõudjaile: «Kõigil teil on vabadus, minge, kuhu soovite: mina ei hakka sundima jõuga, kuid kes tahab olla minuga, see saab vabaks kasakaks. Ma tulin tapma ainult bojaare ja rikkaid isandaid, kuid vaeste ja lihtinimestega olen valmis vennana kõike jagama.»

35 suurel laeval Razini kasakad, möödudes Astrahanist, sõitsid välja Kaspia merele ja suundusid Jaiki (Uraali) jõele, kus vallutasid kindlustatud Jaitski linnakese.

Talve veetis Razin Jaiki jõel. Järgmisel kevadel läks ta merele ning suundus Pärsia rannikuile. Nüüd oli Raziniga kaasas juba mitu tuhat kasakat. Nad laastasid rängalt Kaspia mere Kaukaasia ranniku. Kasakad vabastasid igal pool orje, kelledest paljud liitusid Razini väesalgaga. Kui kasakate laevad jõudsid Pärsia randa, saatis Razin mitu meest šahhi juurde ütleva, et ta on oma kasakatega valmis alaliseks tema maale elama jääma, sest ta ei taha enam kannatada Moskva bojaaride rõhumist. Šahh, kes tegutses ühel nõul Moskva valitsusega, käskis Razini saadikud ära tappa. Siis hakkasid kasakad riisuma ja purustama Pärsia linnu. Šahh saatis Razini salga vastu ligi 50 laeva sõjameestega. Tekkis vihane merelahing. Suurem osa Pärsia laevu uputati.

Neist kordaminekuist hoolimata polnud Razinil enam võimalik jääda Kaspia mere kaldaile; lahinguis pärslastega kandsid kasakad raskeid kaotusi surnute ja haavatutena; pääsnute hulgas möllasid hahgused.

¹ Tõlkes «vunts».

1669. a. sügisel ilmus Razin uuesti Astrahani alla. Tema äraolekul oli linna tugevasti kindlustatud ja selle garnisoni suurendatud.

Kuid Astrahani vojevoodid ei sõندانud astuda lahingusse Raziniga, kellele elanikkond avalikult kaasa tundis. Püüdes kehvikkasakate juhist rutem lahti saada, nõustusid vojevoodid Razini salka Doni jõe le läbi laskma, kuid nõudsid toodud sõjasaagi ja relvade äraandmist.

Astrahani kehvikud tervitasid Stepan Timofejevitš Razinit vaimustusega, nimetasid teda oma «batkaks» (isaks). Razini kasakad, kes sõjaretkele läksid nürustena, kandsid nüüd toredaid, kullaga tikitud siidriideid. Razin jagas rahvale heldelt kuldraha ja väärt-esemeid.

Razin ei andnud välja kõiki relvi, nagu nõudsid vojevoodid. Hästirelvastatud salgaga läks ta Donimaale, kus kuuldus tema edust oli juba laialt levinud. Raziniga läks kaasa ka osa Astrahani elanikke.

Donetsi jõe suudmest ülalpool, Doni ääres, ehtasid Razini kasakad saarele kindlustatud laagri, mida hakati nimetama Kagalnitski linnakeseks. Mitmelt poolt ruttas sinna linnakesse Razini juurde kasakaid, talupoegi, holoppe, samuti ka ärajooksnud streletse. Võttes endaga kaasa osa väesalgast, läks Razin Tšerkasskisse, kus sel ajal tuli kokku kasakate ring läbirääkimiseks kohalejõudnud tsaari saadiku Jevdokimoviga. Jevdokimov oli saadetud Moskvast selleks, et koguda teateid kehvikkasakate liikumisest ja lubada kingitusi jõukaile kasakaile, kui nad jäävad truuks tsaarile. Stepan Razin ilmus kasakate ringi siis, kui jõukad kasakad tahtsid valida vastusaatkonda Moskvasse. Razini ilmumisega Tšerkasskisse muutus kasakate meeleolu äkki: kehvikkasakad läksid tema poole üle ning tsaari saadik Jevdokimov tapeti.

Tšerkasskist läks Stepan Razin koos uute kehvikkasakate salkadega Doni jõe mööda üles ja siirdus Volgale. Tema juurde voolas alatasa kokku kasakaid ja talupoegi tervete salkadena, rühmadena ja üksikult. Juurdetulijate hulgas oli ka Vassili Uss, kes oli kasakate keskel hästi tuntud oma vapruse ja julguse poolest. Ta sai Razini lähimaks abiliseks. Sel ajal oli ülestõusnute väesalk juba enam kui 7000 meest suur. Linnaelanike eneste abiga vallutas Razin kergesti Tsaritsõni (praeguse Stalingradi) linna ning sai seal enda kätte suured relvatagavarad.

Razini teistkordsest Volgale ilmumise ajast kevadel 1670. a. algab kasakate-talupoegade ülestõusu uus periood. Esialgu astus Razin üles «vammuste järele» mineva kasakate sõjaretke atamanina, kuigi juba siis erines tema tegevus harilikest kasakate sõjasaagi saamise retkedest. Liikumise algusest peale astus Razin üles vojevoodide, aadlike ja rikaste kaupmeeste vaenlasena. Razini sõjaretke kordaminek aitas kaasa kasakate liikumise kiireks tõusuks Donimaal. Kehvikkasakate tubli atamani kuulsus oli levinud kaugele väljapoole kasakate asunduste piire. Razin sai stiihiliselt tekki-

nud rahvaülestõusu juhiks. Pärast Tsaritsõni vallutamist otsustas Razin alustada sõjaretke Vene riigi sisepiirkondadesse. Selleks oli kõigepealt vaja vallutada Astrahan ja kindlustada endale Volga alamjooksu maad. Astrahani vojevood saatis Razini vastu streletside salga, kuid streletsid tapsid oma ülemad ja läksid ise ülestõusnute poole üle. 1670. a. juunis jõudis Razin Astrahani alla. Linn oli piiratud kõrge, tornidega varustatud kivimüüri. Müüridel seisis hulk suurtükke. Vojevood valmistus kallaletungi tagasi lööma. Kuid linnas paljud streletsid ja vaesed inimesed aina ootasid juhust, et aidata kasakail vallutada kindlust.

Juba hämardus, kui kuuldus kirikukellade ärev alarm. See oli signaaliks, mis tähendas seda, et kasakad asusid rünnakule. Relvastatud aadlikud tormasid selle müüri juurde, kust kuuldus võitlejate kisa. Samal ajal lähenesid kasakad kindlusele ööpimeduses tähelepandamatult teisest küljest. Nad püstitasid redelid kõrgete müüride najale ning hakkasid üle müüri linna ronima.

Müüridel elanikud juba ootasid kasakaid ja andsid neile abi. Kõlas viis suurtükipauku kindluse allaandmise märgiks. Astrahani kehvikud liitusid Razini kasakatega ning söötsid tapma aadlikke ja kõiki neid, kes veel vastu panid. Hommikuks oli Astrahan vallutatud.

Astrahanist liikus Razin mööda Volgat ülespoole. Ülestõus levis laia lainena jõe mõlemal kaldal. Razini jõud suurenesid iga päevaga. Mitmesuguseist kohtadest tuli tema juurde kasakaid, streletse, holoppe, talupoegi. Viha mõisnike vastu oli nii suur, et talupojad tõid kottides oma isandate maharaiutud pead ja heitsid need Razini jalge ette. Sest ajast peale, kui algas Razini sõjaretk piki Volgat ülespoole, saab ülestõusu peajõuks talurahvas.

Ülestõusnud olid halvasti relvastatud, paljudel olid ainult kirved, noad ja piigid. Kuid streletsid, kes olid tsaari garnisonideks linnades, ei tahtnud minna rahva vastu. Nad sidusid kinni aadlikke ja ülemaid ning avasid Razini ees kindluste väravad. Nii vallutas Razin rahva enese abiga kiiresti Saraatovi (vana Saraatov oli Volga vasakul kaldal, praegusest Saraatovist pisut ülalpool) ja Samaara (praegu Kuibõšev), kuid leidis visa vastupanu Simbirskis (praegu Uljanovsk).

Razini saadikud käisid mööda külasid ning levitasid salaja «meelitavaid» kirju. Nendes Razin kutsus «kogu lihtrahvast», s. o. kõiki vaeseid ja rõhutud inimesi üles tõusma. Ta rääkis, et sõdib «suure valitseja» eest, äraandjate — bojaaride ja aadlikkude vastu. Rahva hulgas levis kuuldus, et Raziniga on kaasas tsaari poeg Aleksei Aleksejevitš ja Ukraina talurahva väesalkade juht vahva Netšai. Tegelikult Netšai oli ammu tapetud šlahtitšite poolt Ukrainas, tsarevitš Aleksei Aleksejevitš aga suri juba enne ülestõusu algust. Razin, nagu ka suurem osa rahvamassist, uskus naiivselt, et on võimalik saada abi tsaarivõimult.

Razini kutsed ülestõusuks olid pööratud venelaste, samuti ka tatarlaste, tšuvašside, mordvalaste ja teiste rõhutud rahvaste poole.

Nende üleskutsete peale tõusis üles nii Volga parema kui ka vasaku kalda elanikkond.

Razini edu Volgal ja talurahva ülestõusu kiire levimine tekitasid Moskvas erakordset ärevust. Tsaar kuulutas välja Moskva ja

Rahva ülestõusud Vene riigis XVII saj. teisel poolel.

provintsi aadli mobilisatsiooni. Nendega liitusid streletsid ja «välismaise riviga» polgud. Kogu see määratu suur armee saadeti ülestõusu maha suruma.

Peaaegu kuu aega piiras Razin Simbirskit. Oktoobri algul 1670. a. tekkis Simbirski all Razini väesalkade ja kohalejõudnud tsaarivägede vahel lahing. Võideldi käsitsi. Võitlejad segunesid nii, et raske oli eraldada omi võõraist. Razin võitles lahingu kõige palavamais paigus. Tema pea oli mõõgaga lõhki löödud, kuul oli läbistanud jala, kuid ta jätkas ikka veel võitlemist. Visast vastupanust hoolimata sai Razini väga lüüa. Razin läks ühes väikese kasakarühmaga Donimaale.

Hoolimata Razini kaotusest Simbirski all levis talurahva ülestõus ühtesoodu ning võttis enda alla määratu suure territooriumi: ülespoole mööda Volgat kuni Kaasanini ja Nižni-Novgorodini ning Volga paremal kaldal — peaaegu kuni Okaa jõeni. Ülestõusnud hõivasid Temnikovi, Pensa, piirasid Tambovit ja teisi linnu. Volga vasakul ja paremal kaldal liitusid ülestõusuga kalmõkid, tatarlased, mordvalased, tšeremissid (marid), tšuvašid ja baškiirid.

Volga paremal kaldal liitusid pärisorjad-talupojad vaese linna-rahvaga. Talupojad hävitasid mõisnike mõisaid ja pidasid edukat partisanisõda tsaari sõjavägedega. Üht suuremat salka juhtis talunaine Aljona, pärit Arzamassist. Ülestõus Volgamaal tekitas vastukaja ka teistes kohtades — Kolomna lähedal Moskva juures ja Põhja-Jäämere äärseis piirkondades. Slobodaa-Ukrainas tegutses Stepan Razini vend Frol. Kuid üksteisest eraldatud talupoegade väesalgad ei suutnud kaua vastu panna hästirelvastatud sõjavägedele. Tsaari sõjaväed, piirates mitmest küljest ülestõusurajooni, karistasid elanikkonda halastamatult.

Kinnivõetud talupoegi toodi Arzamassi linna piinamiseks ja hukkamiseks. Linna ümber olid üles seatud võllad. Iga võlla otsas rippus 40—50 laipa. Välismaalase-pealtnägija sõnade järgi hukati ainuüksi Arzamassis kolme kuu jooksul 11 000 inimest.

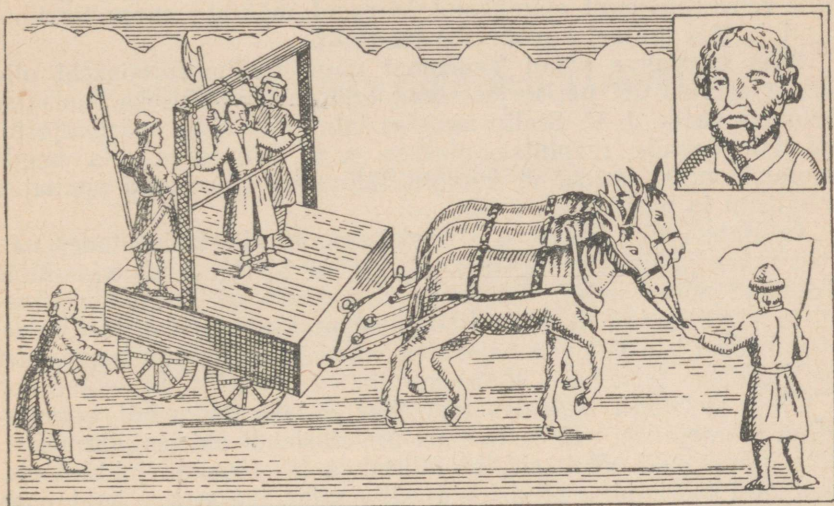
Tsaari vojevoodid tahtsid talupoegi ebainimlike piinadega hirmutada ja neid alistuma sundida. Kuid ka piinamise ajal käitusid väesalkade juhid mehiselt. «Mis kavatsused teil olid?» küsisid neilt timukad. «Me tahtsime vallutada Moskvat ja maha tappa kõiki teid, bojaare, aadlikke ja djakke,» kuulsid nad vastuseks.

Vangi võeti ka talupoegade väesalga naisjuht Aljona. Tule-surma mõistetuna kuulas ta rahulikult ära surmaotsuse. Enne hukkamist ta ütles: «Kui kõik oleksid nii sõdinud kui mina, siis vürst Juri oleks meie eest putket teinud» (vürst Juri Dolgoruki juhatas tsaarivägesid).

1671. a. alguseks olid ülestõusu peakolded Volga paremal kaldal hõivatud tsaarivägede poolt.

Stepan Razinil õnnestus pärast lüüasaamist Simbirski all jõuda Donimaale. Kuid seal valitsesid pärast kehvikkasakate äraminekut jõukad kasakad. 1671. a. aprillis võtsid nad Kagalnitski linnakeses Razini kinni ja ise tõid ta Moskvasse. Razinit piinati julmalt, sealjuures ta ei lasknud kuuldavale ainustki oiet. 1671. a. juunikuus raiuti Razin Moskvast neljaks (neljaksraiumise juures timukas raius kõigepealt maha käed ja jalad; viimasena raiuti pea).

Kõige kauem pidas vastu Alam-Volgamaa. Pärast Razini minekut Volgat mööda ülespoole jäi ataman Vassili Uss Astrahani. Teine Razini võitluskaaslane Fjodor Šeludjak võttis 1671. a. juulis ette uue sõjaretke mööda Volgat ülespoole ning jõudis Simbirskini, kuid sai lüüa ja tuli Astrahani tagasi. Sama aasta augustikuus tuli suur tsaari sõjavägi Astrahani alla. Fjodor Šeludjak kaitses veel umbes kaks kuud linna. Alles novembri lõpul vallutasid tsaari sõjaväed Astrahani — ülestõusu viimase kantsi. Šeludjak poodi üles.

Stepan Razin koos vennaga (vankri külge seotud) viiakse hukkamisele. Ülal paremal — Stepan Razini portree. *Inglise gravüür.*

Rahva hulgas ei tahetud kaua uskuda, et Razin on hukkunud. Vanad mehed jutustasid, et Razin ainult peitis enda ja tuleb aeg, millal ta ilmub uuesti Volgale, et hüüda kutset kehvikkasakatele ja kehviktalurahvale. Mälestus vahvast atamanist Stepan Timofejevitšist on säilinud rohkearvulistes rahvalauludes, mis levisid üle kogu Venemaa.

... Tõuse, tõuse üles, kaunis päikel
 Tõuse kõrgele, mäe kohale,
 üle metsade, üle haljaste,
 meid sa soojenda, mehi vaeseid,
 mehi tublisid, ärapagenuid.
 Pole vargad meie ega röövliid ka,
 Stenka Razinit me teenime.

Pärast talurahva ülestõusu mahasurumist XVII sajandi lõpul tekkis talurahva hulgas pettumus avaliku võitluse ebaedust. Lahkusuliste liikumine suurenes. Suur hulk lahusuliste asundusi tekkis raskesti kättesaadavasse metsarikkaisse kohtadesse Medveditsa ja

Hopjori jõe ümbruses (Doni jõe vasakpoolsed harud). Mõned lahkusuliste juhid isegi jutlustasid täielikku loobumist vägivalda vastu võitlemisest ja elust lahkumist. Selliste fanaatiliste jutluste mõjul võtsid lahkusulised XVII sajandi lõpul sageli ette massilisi endapõletamisi.

Ülestõus Stepan Razini juhtimisel oli (pärast talurahva sõda XVII sajandi alguses) kõige suuremaks liikumiseks feodaalse rõhumise vastu. Ülestõusnud kasakad, talupojad, holopid ja Volgamaa mitte-vene rahvusest elanikkond hõivasid määratu suure territooriumi ja löid mitmel korral tsaarivägesid.

Kõik talurahva sõjad Venemaal nagu Lääne-Euroopaski olid pärisorjastatud või pärisorjastatava talurahva võitluseks feodaalse rõhumise vastu. J. V. Stalin nimetas talurahva sõdu «pärisorjastatud talupoegade revolutsioonideks» ning kriipsutas alla nende revolutsioonilist iseloomu, kuivõrd talurahva sõjad olid suunatud feodalismi ja pärisorjuse vastu.

Talurahva sõdade progressiivset iseloomu alla kriipsutades näitasid Marx ja Engels, hiljem ka Lenin ja Stalin nende massiliste liikumiste nõrku külgi. Talurahva liikumised olid organiseeritud ja stiihilised. Talurahva liikumiste nõrkuseks oli killustumine, revolutsiooniliste jõudude hajaliolek, mis võimaldas valitsusvägedel ühe ülestõusu teise järel maha suruda.

Lenin ja Stalin, näidates talurahva sõdade nõrku külgi, osutasid, et talupojad ei saa võita ilma proletariaadi abi ja juhtimiseta. Selle juures nad rõhutasid, et talurahva ülestõusude juhid Venemaal olid tsaristid: nad astusid välja mõisnike vastu, kuid «hea tsaari» poolt.

Kõik need jooned ilmsesid ka neis talurahva sõdades, mis toimusid Venemaal XVII sajandil.

XVIII peatükk.

VEENE RIIGI KULTUUR XVII SAJANDIL.

§ 61. Kultuur ja haridus.

Venemaa kultuurielu arenes XVII sajandil intensiivsemalt kui XVI sajandil. Seda soodustas rahvusvaheliste ja kultuuriliste sidemetelajenemine Venemaa ja teiste maade vahel. Moskvas luuakse esimesed õppeasutused (Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia). Enne seda õigesti korraldatud koole Venemaal ei olnud. Kirjaoskust õpetasid köstrid kirikute juures ja jõukate inimeste kodudes. Kogu haridus seisis mõnede kirikuraamatute päheõppimises. Õpilased kordasid valjusti venitades seda, mida rääkis õpetaja. Seepärast vanasõna ütles: «Aabitsat õpetatakse — kogu maja kisa täis». Vähi­magi vea eest karistati õpilasi karmilt, sageli peksti vitstega. Vitsu ülistati isegi värssides.

XVII sajandil ilmus üsna suurel arvul tõlketeoseid ja algupärandeid (vene teoseid). Kirjutati lühike ülevaade Venemaa ajaloo («Sinopsis»), mis oli hiljem enam kui saja aasta jooksul vene ajaloo õpperaamatuks. XVII sajandi lõpul koostas Remezov «Siberi ajaloo». Ilmusid esimesed trükitud aabitsad. Vene keelde tõlgiti suur arv välismaa teoseid ajaloo, sõjakunsti, tervishoiu, matemaatika, maateaduse, loodusteaduse ja teiste teaduste aladelt.

Vene autorite sulest ilmunud kirjanduslikes teoseis kirjeldati aadlike ja kaupmeeste elu-olu. XVII sajandi teisele poolele kuulub üsna suur arv satiirilisi lühijutustusi. Nendes pilgati joodikuid, pappe, kasuahneid kohtunikke, altkäemaksuvõtjaid alamdjakke, petiseid-aadlikke jne. See kirjandus püüdis edasi anda elutõtt. Vastandina kiriklikule kirjandusele oli ta ilmalik ja realistlik. Samasugust elule lähenemist on märgata ka vene maalikunsti arengus. Kunstnikud hakkasid püüdma tõsielu täpsemat edasiandmist, «elavust». «Parsuunades» (portreedes) püüti saavutada sarnasust originaaliga. Andekas Moskva kunstnik Simon Ušakov seadis eeskujuks peegli omaduse, mis täpselt peegeldab tegelikku maailma. Seda Ušakov soovis ka maalikunstilt.

XVII sajandil arenes suuresti vene arhitektuur. Tähelepan­davaid mälestusmärke on plaanide ja reproduktsioonide järgi tun-

tud tsaar Aleksei Mihhailovitši palee Kolomenskojes, tsaari eluruu-
mid Troitse-Sergijevi kloostri jt.

XVII sajandisse kuulub kullassepatöö õitseng, millest kõne-
levad mitmesugused säilinud hinnalised nõud ja raamatuköited;
õitsel oli ka puunikerduskunst.

Kuid maa üldine kultuuriline seisukord jäi maha teistest
Euroopa riikidest.

See asjaolu oli põhjustatud äärmiselt ebasoodsatest tingimus-
test kultuuriliseks arenemiseks feodaal-pärisorjusliku korra juures

Kirjaoskuse õpetamine Venemaal XVII sajandil.
Gravüür Polikarpovi «Aabitsast».

(Lääne-Euroopa maades sellal arenes juba kapitalistlik majandus)
ja nende laastavate sõdade rasketest tagajärgedest, mida vene rah-
vas oli sunnitud pidama oma iseseisvuse kaitseks. Mitte ainult lin-
laste ja provintsiadlike, vaid ka kõrgema feodaalse aristokraatia
hulgas oli palju harimatuid ja isegi kirjaoskamatuid inimesi.

Eriti raskes olukorras olid naised ja neiud. Bojaaride, aadlik-
kude ja kaupmeeste kodudes kasvasid neiud kuni meheleminekuni
täielikus eraldumises. Nad ei võinud end näidata kõrvalistele ini-
mestele ega näinud ise võõraid inimesi. Neidudel möödus kogu
päev tikkimises ja palvetamises. Vanemad korraldasid oma laste
abielud, küsimata viimastelt nende nõusolekut. Peigmees ja pruut
harilikult teineteist enne pulmi ei näinud.

Parem polnud ka abielunaise olukord, kes muutus oma mehe
alandlikuks orjaks ega võinud midagi teha ilma tema loata. Kirja-
oskus naiste hulgas oli haruldane asi.

Jõuka elanikkonna riietus oli raske ja ehamugav. Üleriided ulatusid allapoole põlvi ning varrukad ulatusid peaaegu maani. Seejärel tõmmati need käele paljudeks voltideks. Sellises riietuses oli raske isegi kiiresti käia.

Mõnikord, tahtes uhkustada oma rikkusega, võeti külalisi toas vastu toredais karusnahkseis kasukais.

Paradriietus, mis oli õmmeldud kallist kalevist või idamaa siidriidest, säras kalliskividest, pärlitest ja suurtest kuld- ja hõbenööpidest. Aristokraadid kandsid väga kõrgeid, ülalpool pisut laie-

XVII saj. vene bojaaride riietus. *Oleariusest.*

nevaid karusnahast mütsi, mida nimetati «gorlatnõi». Parada- käigule minnes pani bojaar pähe isegi kolm mütsi (lameda — tafja, kolpaki ja «gorlatnõi»).

Juukseid pügati vähe. Erilise hoolitsuse osaliseks sai habe. Kui habe ei kasvanud, siis peeti sellist inimest võimeliseks halbadeks tegudeks.

Esrindlikud vene inimesed mõistsid mahajäämuse kahjulikke tagajärgi, eriti tehnikas ja sõjaasjanduses. Tsaar Aleksei Mihhailovitši lähim kaastööline bojaar Afanassi Lavrentjevitsi 'Ordin-Naštšokin oli tuliseks uuenduste pooldajaks mitte ainult Venemaa enda kogemuste põhjal, vaid ka teiste rahvaste parimate saavutuste alusel.

XVII sajandil sagesid venelaste välismaareisid. Moskva aadlikud sõitsid tihti saatkondade koosseisus Inglismaale, Saksamaale, Prantsusmaale, Türgimaale ja teistesse Euroopa ja Idamaa riiki-

desse. Vene kaupmeeste poolt tehti ka katseid sõita kaubaga Lääne-Euroopa linnadesse, kuid need katsed ei andnud tagajärgi, sest konkurentsi kartusel välismaa kaupmeeskond oma maal venelaste kauplemist ei lubanud.

Vajades teadmistega inimesi, kutsus Moskva valitsus enese juurde teenistusse välismaalasi-sõjaasjatundjaid, arste ja teisi eriteadlasi. Kaugeltki mitte kõik välismaalased polnud kasulikud inimesed. Paljud neist osutusid pettureiks, kes tulid Venemaale ainult kasusaamiseks või spioneerimiseks.

Moskvas eneses tekkis XVI sajandi lõpul terve välismaalaste poolt asustatud agul. Hiljem hakati seda nimetama Saksa aguliks. XVII sajandi keskel viidi ta Jauza jõe taha, Preobraženskoje küla lähedale.

Tutvumine välismaa, eriti Lääne-Euroopa kultuuriga tõi kaasa selle elementide järkjärgulise tungimise vene rahvastiku jõukate klasside — aadli ja kaupmeeskonna — elusse-olusse. Rikkaisse majadesse tekkis välismaise päritoluga esemeid: pilte, geograafilisi kaarte, muusikariistu, raamatuid, sööginõusid, ehteid jne.

Tugevnesid tunduvalt kultuurilised sidemed Venemaa ja selle koosseisu liidetud Ukraina ja Valgevenemaa vahel. Moskvas hakkasid töötama Kiievi ikoonimaalijad, nikerdad ja teised meistrid. Bojaarid kutsusid oma majadesse ukrainna õpetajaid ja kasvatajaid.

Haritud valgevene munk Simeon Polotski oli õpetajaks tsaar Aleksei Mihhailovitši perekonnas. Peale selle kirjutas ta komöödiad ning värse ja õpetas moskvalastele kõnekunsti.

Tsaar Aleksei Mihhailovitši ajal koostati vene õpilastest «komöödiatrupp», mis andis teatrietendusi ajaloolistel teemadel. Pärastpoole ehitati teatri jaoks eriruumid, kus mängiti ka venelaste kirjutatud näidendeid.

Teatrietenduse ajal istus tsaar erilisel pingil näitelava ees, kuna kutsutud bojaarid seisid püsti. Tsaarina jälgis etendust loozist, mis oli varjatud võreseinaga.

Kultuuriline areng XVII sajandil riivas ainult valitseva klassi kõrgemaid kihte.

Rahvahulgad jäid harimatusse ja vaimupimedusse. Talupojad

Bojaar A. L. Ordin-Naštšokin.

elasid taredes, mida köeti «mustalt», ilma suitsulõõrita. Suits väljus ainsa väikese akna kaudu. Elanikkonna harimatust kasutasid papid, mees- ja naissoost posijad, kes arstisid «posimisega», «püha veega» ja mitmesuguste taimedega. Seepärast surevus oli väga suur, eriti laste hulgas.

Taudide ajal surid välja terved linnad ja maakonnad.

Vaesusest ja pärisorjuslikust vangipõlvest hoolimata ei kutsunud rahvalooming. Rändurid ja kerjused laulsid böliinasid ning ajaloolise sisuga laule, milles jutustati väljapaistvaist sündmustest, võitlusest tatari ikke vastu ja rahva ülestõusudest.

Venelase tähelepanelikkus ja teravmeelsus ilmnesid paljudes rahvakõnekäändudes ja -naljades. Rahvalikud vigurdajad-veiderdajad etendasid väikesi stseenikesi, milledes sageli naeruvääristati pappe ja bojaare.

Kirik püüdis igapidi summutada rahva loomingu, keelata ära muusika ja etendused tänavail. Patriarh Nikon isegi käskis rahva muusikariistad kokku koguda ja ära põletada.

§ 62. Moskva — pealinn.

XVII sajandil oli Moskva suur ja rahvarikas linn. Välismaalased võrdlesid teda Lääne-Euroopa kõige suuremate linnadega.

Keset Moskvat asetses Kreml, mis oli riigi administratiivseks keskuseks. Kremlis oli tsaari palee, mis koosnes paljudest üksik-ehitustest. Palee ümber olid kõrvalhooned: aidad, keldrid, vilja-aidad, tallid jne. Palee lähedal seisis suur kivist prikaaside maja, mille esikülg oli vastu Ivani väljakut. Selle maja rõdult teatati kokkukogunenud rahvale tsaari ja bojaaride mitmesuguseid korraldusi. Prikaaside läheduses peksti karistusluseid piitsade või keppidega. Mälestus sellest on säilinud rahva kõnekäänus — «karjuda üle kogu Ivani väljaku». Kremlis oli bojaaride, vaimulikude ja mõnede suurkaupmeeste majad.

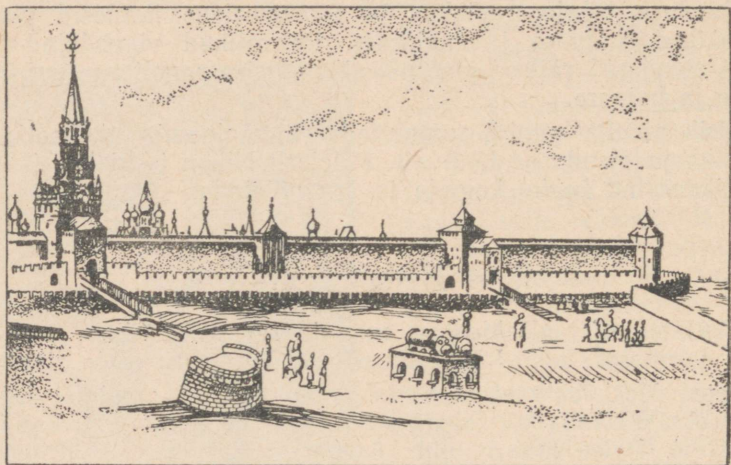
Moskva kasvas ja laienes igale poole ümber Kremli. Vastavalt Moskva kasvamisele linna ümbritsevate vürstide ja bojaaride mõisad, nende külad ja alevikud, kus elasid käsitöölised ja holopid, liideti linnaga. Mälestus kunagi linna asemel olnud aasadest ja küladest säilis kaua Moskva tänavate ja väljakute nimedes. Kudrino väljaku (praegu Ülestõusu väljak) kohal oli kunagi Kudrino küla. Poljanka tänav läks läbi kohtade, kus enne oli lage põld. Kremli kõrval asetsev Punane väljak tekkis XV sajandi lõpul mahapõlenud ehituste asemele. Seepärast nimetati seda veel kaua «Tulekahjuks». Sel väljakul toimus turukaubitsemine ja viidi täide surmaotsused. XVII sajandi keskel hakati seda väljakut nimetama Punaseks väljakuks, tõenäoliselt seepärast, et see kujunes kõige suuremaks ja ilusamaks väljakuks Moskvas.

Mitu korda ehitati ümber Moskva uued kindlusemüürid. XVI

sajandi 30-ndail aastail ehitati Kremli juurde «Kitaigorod'i» linna-osa ümbritsev müür.

XVI sajandi lõpul ehitas vene meister Fjodor Kon «Valge linna» müürid. Boris Godunovi valitsemisajal «Valge linna» taga asuvad ehitused ümbritseti puuseina ja kõrgete tornidega. Puusein põles maha 1611. a. kevadel, ülestõusu ajal poolakate vastu. Siis tehti selle asemele suur muldvall.

«Kitaigorod» oli Moskva kaubanduslikuks keskuseks. Suurema osa sellest võtsid enda alla kaubahoovid, mis koosnesid väikestest

Moskva Kreml XVII sajandil.

poodidest ja seisid tihedasti üksteise kõrval. Igas kaubahoovis kaubeldi mõne teatud kaubaga: liha, kala, raua, kalevi, siidi, pitside ja teiste asjadega.

Kõige suurem kauplemine käis kaubahoovides, kus peatusid kohalesõitnud kaupmehed («külalised») mitmesuguseist maadest.

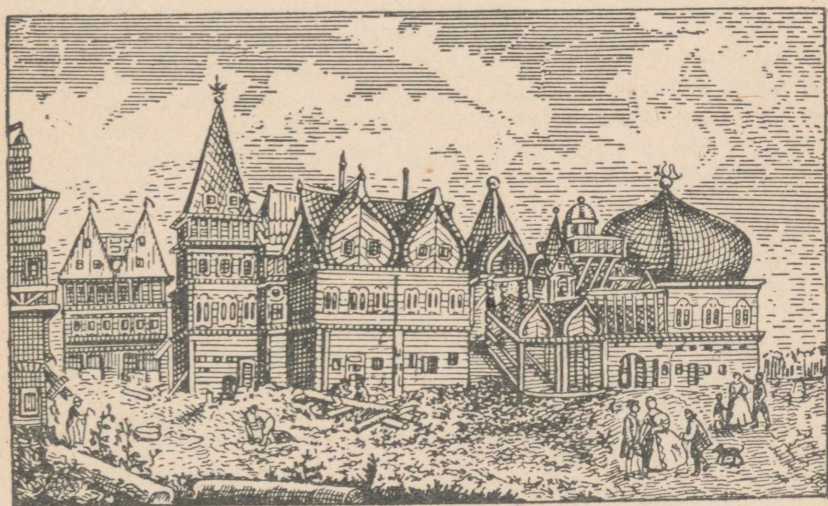
«Valges linnas» elas palju rikkaid aadlikke ja kaupmehi. Suured bojaaride majad meenutasid maa-mõisaid. Ruumikais aitades ja keldreis hoiti toiduainete tagavarasid, mida toodi küladest.

Kitsastes kõrvalhoonetes elas sadadena holoppe, kes moodustasid bojaari teenijaskonna.

Käsitöölised ja kaupmehed elasid omaette alevikes. Oli alevikke, mis kuulusid tsaarile, üksikutele bojaaridele ja klostreile. Kadašovi alevikus elasid kangrud, kes valmistasid õukonna jaoks linast riiet; Kuznetski alevikus elasid sepad, Bronnajas — kiivreid ja raudriideid valmistavad meistrid, teistes alevikkudes — käsitöölised muudelt erialadelt. Vaeste inimeste majad ei erinenud millegagi külataredest. Paiguti seisid ehitused üksteise külge lii-

Moskva tänav XVII sajandi keskel. *Oleariusest.*

Kolomenskoje palee Moskva juures. *XVIII sajandi gravüür.*

budes, paiguti olid jäänud hoonestamata väljakud või haljendasid karjamaad. Kitsais ja kõverais tänavais ei saanud sageli kaks koorimat teineteisest mööduda. Mõnedes tänavates olid üksikud majad ehitatud teistest ettepoole ja sulgesid läbisõidu.

Seoses sisekaubanduse arenemisega kasvas Moskva majanduslik tähtsus XVII sajandil üha enam. Mitte vähem tähtis ei olnud Moskva maa rahvuskultuurilise keskusena. Vene rahvas armastas oma muistset pealinna, millega oli seotud palju ajaloolisi mälestusi kangelaslikust võitlusest välismaiste vallutajate vastu.

XIX peatükk.

SIBERI RAHVAD XVII SAJANDIL.

§ 63. Ida-Siber XVII sajandil.

Ida-Siberi rahvad. Vene riik liitis XVII sajandil oma valdustega peaaegu kogu Ida-Siberi Jenissei jõest kuni Ohhoota mereni. Seda määratu suurt maa-ala asustasid mitmed, erisugusel sotsiaal-majanduslikul arenemisastmel seisvad rahvad. Jenisseist ida poole kuni Ohhoota mere rannikuni elasid evenkide ehk, nagu venelased neid nimetasid, tunguuside hõimud. Nad elasid koos suurte sugukondadena, kelle vahel tihti juhtus veriseid kokkupõrkeid. Talvel evengid küttisid Siberi taigas, kuid suveks kogunesid jõgede äärde kalapüügiks. Evenkide elamuteks olid edasikantavad tšumid, s. o. telgid, mis suvel kaeti kasetohuga, talvel aga nahkadega. Evengid kasutasid kodustatud põtru inimeste ja koormate veoks. Raudesemeid muretsesid evengid naabreilt, kuid neid esemeid oli evenkidel vähe. Mõnedel hõimudel olid tarvitusel luukildudest tehtud soomusriided. Evengid riietusid kirjult, nad armastasid eredavärvilisi ja läikivaid ehteid ning tätoveerisid oma nägu. Evengid paistsid silma suure sõjakuse poolest ning nende naabrid kartsid neid. Šamaanidel, s. o. nõidadel, oli evenkide hulgas suur mõju. Evengid uskusid, et šamaanid oskavad vaime välja kutsuda. Selleks šamaanid rõivastusid erilisse riietusse ning sooritasid metsikuid tantse, saates seda löökidega «pühal» tamburiinil.

Evenkidest lõuna pool, Jenissei jõe ülemjooksul, elasid juba iidsetest aegadest peale Jenissei kirgiisid. Hiinlased nimetasid neid muiste hakassideks. Seepärast me nimetame Jenissei ülemjooksul elavaid rahvaid hakassideks. Kirgiisid olid karjakasvatajad ja rändlesid Jenissei-äärseis steppides. Naabruses asuvailt metsarahvailt kogusid kirgiiside väikevürstid andamit karusnahkade näol. Ligipääsmatu Altai mägede orgudes elasid mitmesugused mägi-rahvaste hõimud. Mõned neist hõimudest oskasid sulatada rauda ning valmistada sellest relvi ja teisi asju. Naaberrahvad ostsid neid asju või võtsid neid vägivaldselt andami näol. Altai rahvad kuulusid oirootide (ühe mongoli hõimu) valduste hulka.

Evenkidest asustatud territooriumi keskel, Leena jõe keskjooksul, elasid jakuudid.

Kultuuriliselt seisid jakuudid XVII sajandil neid ümbritsevaist rahvaist kõrgemal. Jakuudid tegelesid sarvloomade ja hobuste kasvatamisega, mida soodustas heade rohumaade küllus Leena jõe keskjooksul. Jakuudid elasid tulekolletega köetavais puumajades. Nad oskasid algelisel viisil töödelda metalle; nende relvastust (varre otsa kinnitatud lõiketerad) ja eriti soomusriideid hindasid isegi venelased. Sugukondlik kord oli jakuutide juures XVII sajandil juba lagunemas. Jakuutide hulgast kerkisid esile väikevürstid, suurte karjade omanikud. Nende väikevürstide teenistuses seisid peale orjade ka vabad jakuudid — kehvikud, kellel polnud oma karja või oli seda vähesel arvul.

Jenissei harujõel Angaral, Baikali järve ümbruses ja Leena ülemjooksul elasid burjaadi-mongooli hõimud. Burjaatide peategevuseks oli karjakasvatus, kuid nad tegelesid vähesel määral ka põlluharimisega; nad isegi vahetasid otra ja hirssi karusnahkade ja teiste kaupade vastu. Kõrvaltöölaks oli küttimine. Burjaatide hõimude eesotsas seisid väikevürstid.

Amuuri jõel elasid daurid ja nende hõimud. Dauridel oli XVII sajandil juba kõrge kultuur. Nad elasid paikseina küldes, harisid põldu, külvasid iga liiki põlluvilja ja kasvasid mitmesuguseid aedvilju ja viljapuid; neil oli palju kariloomi; Hiinast oli neile sisse toodud ka kodukanu. Koos põlluharimise ja karjakasvatusega oli dauride juures mõnesugune tähtsus ka karusloomade, eriti sooblite küttimisel, keda nende maa-alal oli väga palju. Amuurimaa rikkus meelitas juurde naabermaa Hiina feodaale. Nad sundisid Amuurimaa elanikke maksma neile andamit sooblinahkadega. Igal aastal sõitis Hiinast Amuuri äärde andamikogujaid ja koos nendega hiina kaupmehi oma kaupadega. Hiinlastelt ostsid daurid siidriiet ja metalle. Hiinlaste mõjutusel hakkasid daurid endale ehitama häid maju akendega, mis klaasi asemel olid kaetud õhukese paberiga, ja hakkasid riietuma hiinapäraselt.

Dauridel olid hästikindlustatud linnad.

Amuuri suudmel elasid nivhid ehk giljakid. Nende peategevuseks oli kalapüük.

Kirde-Siberis elavad rahvad (oduulid ehk jukagiirid, nõmõlaanid ehk korjakid, tšuktšid, itelmeenid ehk kamtšadaalid) olid veel väga madalal kultuuritasemel. Nad ei tundnud veel rauda ning kasutasid selle asemel kivi ja luud, lasksid kivist otstega nooltega, tarvitasid kivinuge. Rauda nad õppisid tundma alles venelastelt, seepärast nad nimetasid venelasi oma muinasjuttudes «raudinimesteks».

§ 64. Ida-Siber ja selle koloniseerimine.

Venelaste edasitung itta. Ida-Siber vallutati Siberi teenistustelaste, s. o. kasakate ja teiste Siberi linnades teeninud sõjameeste poolt. Nad läksid omal algatusel väikeste salkadena «rahutute maade» allaheitmisele. Peale tsaari jassaki nad võtsid palju karus-

nahku ka enda jaoks ja said kasu vangivõetiute orjaks müümisest. Allaheidetud hõimudelt võtsid nad amanaatidena (pantvangidena) vanemaid ja väikevürste, ehitasid allaheidetud maadesse ostroogid, s. o. väikesed puukindlused. Siberi teenistuslastele aitasid kaasa ettevõtjad (kütid), keda tuli aastast aastasse üha suuremal määral soobleid püüdma. Sooblite tagaajamisel tungisid kütid Siberi kõige kaugemaisse nurkadesse mõnikord varem, kui sinna jõudsid teenistuslased.

Kasakate ja ettevõtjate salgad tungisid üha kaugemale itta, tundmatuile maile. Sel viisil liideti Venemaaga mõne aastakümne jooksul kogu Ida-Siberi Jenisseist kuni Ohhoota mereni.

Obi lahe idakaldail oli maa, mida venelased nimetasid Mangazejaks. Siit tungisid ettevõtjad jõgesid mööda ja maad kaudu paate tassides kuni Jenissei alamjooksuni (kus praegu on Turuhhansk). Kauge tee hädaohtudest hoolimata meelitas rikkalik karusnahasaak Mangazejasse igal aastal suure arvu ettevõtjaid. Tsaar Boris Godunovi ajal saadeti Mangazejasse suur sõjaline ekspeditsioon, kes pärast visa võitlust selles piirkonnas rändlevate neenetsitega ehitas sinna puust kindluse. Nii vallutati Jenissei alamjooksule kulgev tee. Pisut hiljem tungisid venelased Kesk-Obilt Kesk-Jenisseile, kus 1619. a. ehitasid Jenisseiski linna. Jenisseiskist algas evenkide (tunguuside), burjaatide ja teiste Jenissei-äärsete rahvaste alistamine. Umbes kümme aastat hiljem ehitati Jenissei jõe le Krasnojarski linn.

Siin pörkasid Vene teenistuslased tugevale vastupanule kirgiiside poolt.

Jenissei parempoolse harujõe — Angara — kaudu tungisid venelased Jenisseiskist kuni suure Baikali järveni. XVII sajandi keskel, selle koha lähedal, kus Angara voolab järvest välja, tekkis kindlustatud Irkutski talvituspaik (tulevane Irkutsk). Angara jõgikonnas ja Baikali kaldail elavad burjaatide hõimud osutasid vallutajaile meeletlikku vastupanu. Need burjaadid, kes elasid Baikali kaldail, rändasid Mongooliasse. Seal nad sattusid mongoli feodaalide all raskesse sõltuvusse ning paljud burjaadid tulid jälle tagasi Moskva tsaaride võimu alla.

Väga tähtsaks momendiks venelaste poolt Ida-Siberi vallutamise ajaloos oli tee avastamine Jenissei jõelt Leenale. Kuuldused karusnaharikkusest «suurel jõel» ida pool Jenisseid hakkasid väga vara ettevõtjaid ja teenistulasi juurde meelitama. Kahelt poolt, Jenisseiskist ja Mangazejast, sööstis sinna peaaegu ühel ajal saagihaanitsete jõugud. Nad tungisid Leena jõe ääres elavate jakuutide kallale, võtsid ära nende karusnahad ja kariloomad, viisid vangi naised ja lapsed. Jenisseiski ja Mangazeja teenistuslased riisusid mitte ainult elanikkonda mitu korda järjest, vaid astusid ka omavahel lahingusse saagijagamise pärast. Aastal 1632 ehitasid Jenisseiski teenistuslased Leena jõe äärde Jakutski ostroogi (Jakutsk). Mõne aja pärast saadeti Jakutskisse Moskvast erilised vojevoodid. Jakutskist hakkasid käima teenistuslaste ja ettevõtjate

salgad «kaugete» ja «tundmatute» maade otsimisel ja vallutamisel. Nad tungisid kirdesse kuni Põhja-Jäämereni oduulide (jukagiiride) maale ja panid neile peale jassaki.

Dežnevi ekspeditsioon. Aastal 1648 võttis salk kaupmehi ja ettevõtjaid nõuks uurida Jäämere randa ida pool Kolõma jõe suuet. Nad otsisid kohti, kus elutsevad merihobused, et koguda kallihinnalisi merihobusekihvuid. Ekspeditsiooni etteotsa astus kasakas Semjon Dežnev. Ekspeditsioon sõitis Kolõma suudmest välja seitsme laevaga ja liikus piki rannikut. Laevad, millega sõitsid julged mere-sõitjad, olid kuidagimoodi laudadest kokku löödud. Suurem osa laevu hukkus. Ainult laev, millega sõitis Dežnev ise, kanti tormist kaugele itta ja läbis väina, mis lahutab Aasiat Ameerikast (Beringi väin). Sel ajal Euroopas ei teadnud veel keegi, et Aasia on eraldatud Ameerikast väinaga. Nüüdisajal kutsutakse Aasia äärmist kirdepoolset neeme Dežnevi neemeks.

Üheaegselt avastustega kirdes käis ka Ohhoota mere ranniku ja Amuurimaa uurimine. Leena harujõelt Aldanilt tungisid teenistuslased Ohhoota mere rannikule ja rajasid sinna Ohhotski nime-lise puukindluse. Ohhoota evengid (tungusid) panid kaua vastu, kuid olid sunnitud alistuma tulirelvade jõule.

Võitlus Amuuri pärast. Ettevõtjad, kes käisid Amuuri ääres, tõid teateid Amuurimaa rikkusest ja ta sooblite rohkusest. 1643. a. korraldas Jakutski vojevood sõjalise ekspeditsiooni Amuurimaale Vassili Pojarkovi juhtimisel. Pojarkovil õnnestus jõuda Amuuri harujõe Zejani, kuhu ta ehitas väikese puukindluse. Kuid tema väesalk hakkas varsti toidumoonapuudust tundma. Algas nälgi; algul söödi männikoort ja juuri, hiljem, kui lumi ära sulas, söödi rohtu; viimaks jõuti selleni, et hakati sööma laipu. Pojarkov pidas vaevalt vastu oma linnuses, kaitstes end dauride pealetungide vastu. Kevaldel ehitati ta laevad ja koos ülejäänud meestega laskus mööda Zeja jõge Amuurile ning sõitis allapoole mööda jõge. Amuuri suudmes Pojarkov talvitas ja kogus nivhidelt (giljakkidelt) jassakki. Järgmise suve algul Pojarkovi väesalk läks avamerele ja purjetas piki rannikut põhja poole. Alles 1646. a. juulis, täpselt kolm aastat pärast väljasõitu, jõudsid Pojarkovi väesalga riismed pärast suuri-maid kannatusi Jakutskisse tagasi.

Hoolimata kõigist sõjaretke raskustest Amuuri aladele, meelitas Amuurimaade rikkus ikka ettevõtlikke inimesi. 1649. a. kogus kaupmees Jerofei Habarov omal kulul «tahtjaid inimesi» (vabatahtlikke), varustas nad relvade ja moonaga ning viis Amuuri-äärseid rahvaid alistama. Habarov oma sõjaväega tegeles Amuurimaal kolm aastat, põletas asulaid, tappis ja võttis inimesi vangi. Hiinlased, kes varem kogusid andameid Amuurimaa elanikelt, ei tahtnud saaki vene teenistustlastele loovutada. Suur Hiina sõjavägi tungis äkki puukindluse kallale, mille Habarov oli ehitanud Amuuri jõele. Jõudude ebavõrdsusest hoolimata löid venelased rünnaku tagasi ja sundisid hiinlased taganema. Siiski oli Habarovi väesalga olukord

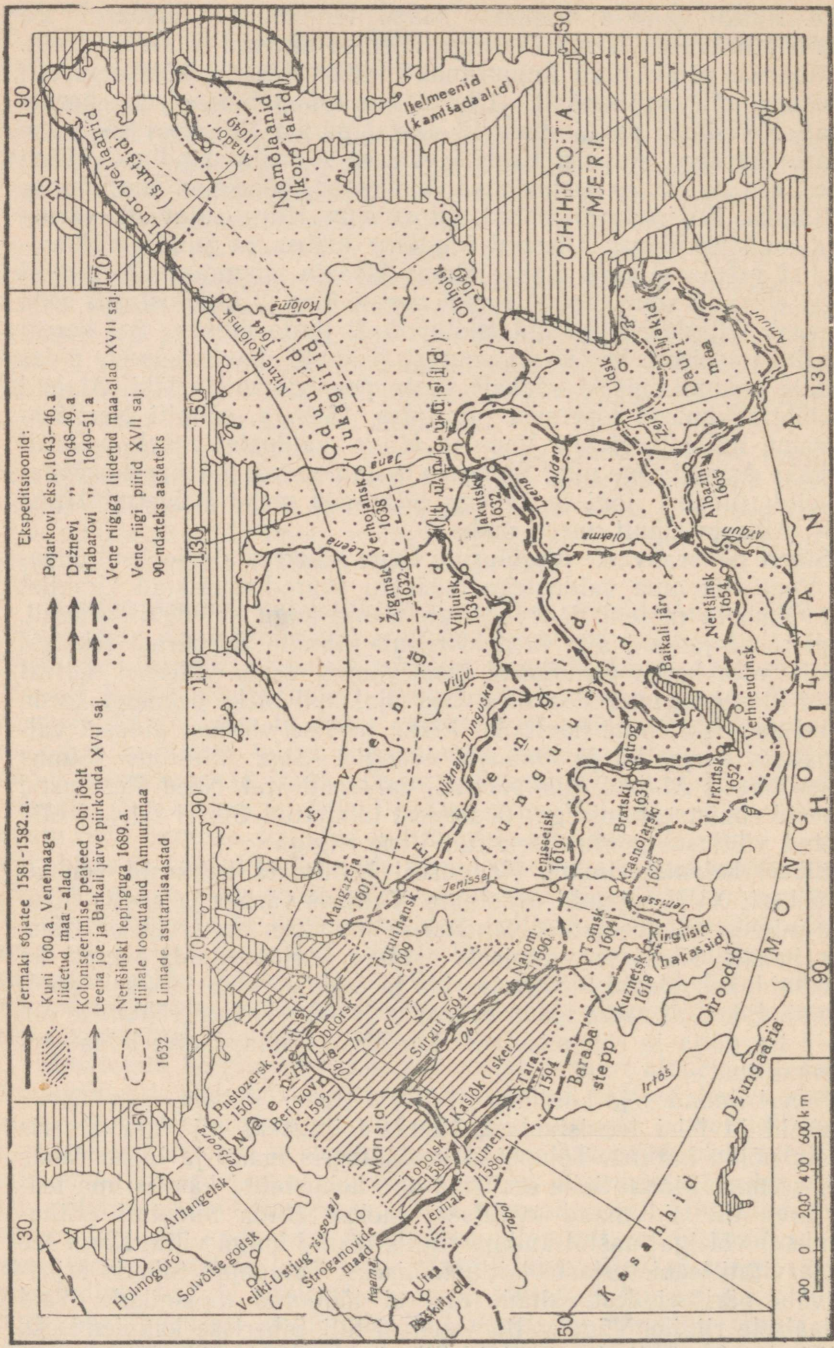
raske. Kuskilt polnud võimalik saada toidumoona. Habarov ise kutsuti Moskvasse. Tema väesalga riismed hävitati hiinlaste poolt.

Moskvas ei loobunud Amuurimaa liitmise mõttest, kuid otsustati tegutseda ettevaatlikumalt. Ühele Amuuri põhjapoolsele harule ehitati Nertšinski puukindlus. 15 aastat pärast Habarovi sõjaretke ehitasid kasakad Amuuri kaldale väikese Albazini kindluse. Hiina keiser, kes ise taotles Amuurimaa valitsemist, nõudis, et uus linnake hävitataks. Kui seda ei tehtud, piiras suur Hiina sõjavägi, varustatud suurtükkidega, Albazini kindluse ümber ja sundis väikesearvulist garnisoni selle maha jätma; Albazin lammutati. Järgmisel aastal ehitasid venelased Albazini uuesti üles ja kindlustasid seda tugevasti. Hiinlased piirasid teistkordselt linna ümber. Sel korral Albazini garnison, hoolimata suurest jõudude ebavõrdsusest, pidas ägedale pommitamisele edukalt vastu peaaegu aasta läbi. Alanud rahuläbirääkimised lõpetasid piiramise. 1689. a. sõlmiti Nertšinskis rahu, mille järgi piir Vene ja Hiina valduste vahel määrati kindlaks Arguni jõge ning Stanovoi ja Jablonovõi mäeharja mööda; nii olid Amuuri jõgi ja sellega piirnevad maad hõivatud Hiina poolt. Albazin lõhuti uuesti maha.

Siberi põlisrahvaste ülestõusud. Väga lühikese aja jooksul ühendas Vene riik oma valdustega määratu suured maa-alad Uraalist kuni Ohhoota mereni. Rahvad, kes elasid kogu sel territooriumil, pandi raske jassaki alla ja neid riisuti julmalt. Seepärast tekkisid Siberis mitu korda ülestõusud tsaarivõimu vastu. Mitmel korral tõusid üles jakuudid; ühe ülestõusu ajal neil oleks peaaegu korda läinud Jakutski linna hävitada. Pikka ja visa võitlust pidasid valutajatega burjaadid ja Ohhoota evengid. Suur ülestõus toimus Lääne-Siberis Aleksei Mihhailovitši valitsemisajal. Need ülestõusud lõppesid ebaõnnestumisega: üksteisest lahutatud Siberi rahvad olid jõuetud võitluses tsentraliseeritud Vene riigiga.

Siberi koloniseerimine. Kaugusest hoolimata hakkasid venelased Siberit XVII sajandil asustama. Valitsus värbas ja saatis Siberisse inimesi sõjateenistust kandma ja muudeks otstarveteks. Üsna vara hakati Siberisse asumisele saatma kurjategijaid, samuti ka kehvikuid, kes tõusid üles bojaaride ja aadlike vastu. Teiselt poolt talupojad, kel oli raske elada mõisnike ja tsaarivõimu rõhumise all, läksid ise nälja ja rõhumise eest ära Uraali taha, lootes leida seal paremat elu.

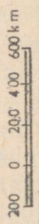
Siberi linnades ja kindlustes tuli valitsusel pidada suurt arvu kasakaid ja teisi teenistuslasi. Nende toitmiseks oli vaja Siberis hakata põldu harima. Talupojad said Siberis maad ja laenu rahas ning seemneviljana. Selle eest nad olid kohustatud kas harima teatud arvu tiinusid maad «valitseja jaoks» (seda nimetati «tiinupõlluks») või igal aastal andma riigile teatud hulga vilja. Kogu see viili tarvitati teenistustlaste toitlustamiseks. Talupojad Siberis erinesid vähe pärisorjadest, ainult nad ei töötanud mõisnikule, vaid feodaalsele riigile. Väga palju venelasi tuli Siberisse kauplemiseks ja tööduseks. Paljud neist jäid Siberisse, muretsesid «laenumaa»,

Jermaki sõjatee 1581-1582. a.
 Kuni 1600. a. Venemaaga
 liidetud maa-alad
 Koloniseerimise peateed Obi jõelt
 Leena jõe ja Baikali järve piirkonda XVII saj.
 Neršinski lepinguga 1689. a.
 Hiinale loovutatud Amuurimaa
 Linnade asutamisaastad

Ekspeditsioonid:
 Pojarkovi eksp. 1643-46. a
 Dežnevi " 1648-49. a
 Habarovi " 1649-51. a
 Vene riigiga liidetud maa-alad XVII saj.
 Vene riigi piirid XVII saj.
 90-ndateks aastateks

Siberi vallutamine ja koloniseerimine XVI—XVII sajandil.

s. o. uudismaa, või kirjutasid end sõjaväeteenistusse. XVII sajandi lõpuks kattusid Lääne-Siberi maakonnad vene alevike ja külade tiheda võrguga.

Vene kolonisatsioon aitas kaasa Siberi tootlike jõudude tõusule. Mõnes rajoonis hakkas põllundus tunduvalt arenema. XVII sajandi lõpuks olid Lääne-Siberi lõunapoolsed maakonnad juba täiesti põllunduslikud ning kujutasid, reisijate kirjelduste järgi, tihedasti asustatud ja heade põldudega maad. Algas Siberi loodusrikkuste, rauamaagi ja soola-allikate töötlemine. Vene kolonistid saatsid palju korda Põhja-Aasia avastamiseks ja tundmaõppimiseks. XVII sajandi lõpul asus üks Siberi teenistuslastest, Semjon Remezov, isegi Siberi geograafilise atlase koostamisele. Lääne-Euroopa geograafid kasutasid venelaste jutustusi ja kaarte oma teaduslikes töödes Aasia üle.

Siberi vene elanikkond, nagu ta põliselanikudki, kannatas tugevasti tsaari vojevoodide rõhumise ja riisumise ning raskete riiklike koormiste all. Mitmel korral tõusis ta üles administratsiooni vastu. Sageli põliselanikud ühinesid venelastega võitluseks ühise vaenlase vastu.

Siberi vallutamisel oli Moskva feodaalidele suur tähtsus. Siberist sai Vene riik karusnahku kauplemiseks teiste riikidega. See oli üheks rahaliste ressursside allikaks aadlikele palga maksmiseks, samuti ka riigikaitse korraldamiseks vaenlaste vastu.

XX peatükk.

TAGA-KAUKAASIA JA KESK-AASIA XVI—XVII SAJANDIL.

§ 65. Taga-Kaukaasia XVI—XVII sajandil.

Taga-Kaukaasia ei suutnud pikal ajal paraneda tatarlaste sissetungi ajal toimunud laastamisest. Põllumajandus ja kaubandus langesid korratusse. Majanduslikud sidemed üksikute piirkondade vahel katkesid. Maa feodaalne killustatus suurenes.

Gruusia jagunes XV sajandi lõpul Kartlia (pealinn Tbilisi), Kahheetia ning Imeretia kuningriigiks ja Mingreelia, Mesheetia, Guuria, Svaneetia ning Abhaasia vürstiriigiks. Igaüks neist väikeriikidest jagunes omakorda rohkearvulisteks veel pisemaiks feodaalvaldusteks. Killunenud ja sisetülidest nõrgendatud Gruusia ei olnud suuteline välisvaenlastele tugevat vastupanu osutama. Taga-Kaukaasia naabruses tekkis kaks tugevat riiki — Türgi ja Pärsia. XVI sajandil algas nende vahel vihane võitlus Taga-Kaukaasia pärast, mis kannatas mõlemate poolt rüüstavaid sissetunge. 1555. a. sõlmiti mõlema riigi vahel leping, mille järgi Gruusia jagati ära Pärsia ja Türgi vahel. Gruusia lääneosa (Imeretia) läks Türgile, idaosa (Kartlia ja Kahheetia) — Pärsiale. Gruusia kuningriigid ja vürstiriigid sattusid sel kombel vasallsõltuvusse naaberriikidest.

Püüdes taastada oma iseseisvust, otsisid Kahheetia kuningad abi Moskva tsaaride juurest. 1586. a. sõlmiti Moskva ja Kahheetia vahel leping, mille kohaselt Kahheetia kuningad tunnistasid end Moskva tsaari vasallideks. Kuid suure vahemaa tõttu Vene riik ei saanud anda oma liitlastele sõjalist abi. Gruusia seisukord oli seda raskem, et võitlus Türgi ja Pärsia vahel üksikute Taga-Kaukaasia piirkondade pärast kestis veel edasi. Aastal 1614 langes Kahheetia Pärsia šahhi Abbase sissetungi ohvriks. Maa rüüstati enneolematult ju'malt. Üle 150 000 grusiinlase asustati ümber Pärsiasse. Kahheetia kuningas Teimuraz oli sunnitud uuesti pöörduma Moskva poole, kus sel ajal valitses Mihhail Fjodorovitš. Aleksei Mihhailovitši ajal Teimuraz sõitis ise Moskvasse, et nõutada abi, ja võeti vastu suure austusega. Kuid selgi korral ei õnnestunud tal abi saada. Jäetud üksinda, pidasid grusiinlased mehiselt ebavõrdset võitlust julmade vaenlastega. Selles võitluses kerkis esile rida silma-

paistvaid rahvakangelasi. Üks neist oli Georgi Saakadze, kes kogu oma elu ja väljapaistvad võimed pühendas kodumaa teenimisele. Georgi Saakadze püüdis lõpetada sisetülid ja lahkkelid feodaalide vahel, mis nõrgestasid maad ja takistasid edukat vastupanu vallutajaile. Oma teenete eest rahvuslikus vabadussõjas sai ta austava nimetuse «Suur Mouravi» (suur valitseja).

Türklaste ja pärslaste sissetungid laostasid Taga-Kaukaasia täielikult. Aserbaidžan vallutati pärslaste poolt XVI sajandi algul. Hiljem ta langes saagiks kord türklastele, kord pärslastele, mis mõjus hukutavalt elanikkonnale. Kunagi õitsvad Taga-Kaukaasia linnad — Tbilisi ja Kutaisi — jäid tühjaks. Eriti raske oli talupoegade olukord. Et hoida oma maavaldusi, läksid Gruusia ja Armeenia maaomanikud muhamedi usku ning sellega lunastasid endale toetuse Türgi ja Pärsia feodaalide poolt. Üsna suur arv talupoegi tehti täiesti maatuks ja muudeti peaaegu orjadeks (niinimetatud «ostetud pärisorjad»). Kartlia kuningas Rostom, Pärsia šahhi käsilane, kinnitas XVII sajandi keskel kokkuleppel feodaalidega, et talupoegadel ei ole õigust ära minna oma isandate maalt.

Feodaalid püüdsid alistada endale isegi mägismaa kogukondi, kes selle ajani olid säilitanud oma vabaduse. Kuid mehised mägilased — hevsuurid ja mõned vaba Svaneetia kogukonnad — suutsid kaitsta oma iseseisvust. Sel kombel gruusia, armeenia ja aserbaidžani talupojad kannatasid kahekordset rõhumist — oma ja võõramaiste feodaalide poolt.

Kauaaegsed kogemused gruusia rahva võitlusest pärslaste ja türklastega näitasid, et feodaalselt killustatud Gruusia, hoolimata mehisest vastupanust, ei olnud suuteline end kaitsma vaenlase suurearvuliste vägede vastu. Seepärast oli juba XVII sajandil selge, et Venemaaga liitumine oli Gruusiale väiksem pahe kui saatus, mis ähvardas teda Türgi ja Pärsia võimu all.

§ 66. Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil.

XVI sajandi algul tekkis Kesk-Aasias kaks suurt usbekkide riiki: Buhaara ja Hiiva. Nende rahvastik koosnes turkmeenidest, tadžikidest ja usbekkidest. Turkmeenid rändlesid oma karjadega Kaspia mere ja Amu-Darja jõe vahel. Tadžikkide peategevuseks oli põlluharimine, mis arenes eriti edukalt viljakais, niisutatud rajoonides. Linnades tadžikid tegelesid käsitöö ja kauplemisega. Usbekid olid enamikult rändlejad-karjapidajad, kuid osaliselt hakkasid juba muutuma paikseiks. XVI sajandi lõpul ilmusid Sõr-Darja jõe alamjooksu piirkonda karakalpakid, kes enne rändlesid põhja pool Araali merd.

Buhaara khaaniriigis jäid valitsema usbeki vallutaja Seibani järeltulijad. Hiivas valitses nendest sõltumatu usbeki khaanide dünastia. Mõlemad riigid jagunesid suureks hulgaks väikesteks vürstiriikideks, mida valitsesid khaani sugulased. Valitsev kiht

koosnes hõimu aristokraatiast (bekkidest), kes järk-järgult koondas enda kätte laialdased maavaldused.

Buhaara riik sai väga tugevaks XVI sajandi lõpul Abdulla-khaani ajal, kes hävitas peaaegu kõik oma sugulased ning liitis nende maad oma valdustega. Oma võimu kindlustamisel Abdulla-khaan toetus muhamedi usu vaimulikkonna kaasabile. XVI sajandi lõpul lõppes Buhaaras Šeibani järeltulijate dünastia. Uue dünastia ajal läks võim üle hõimu ülemkihi kätte. Usbeki bekid, kes enne olid khaani asevalitsejaks, muutusid iseseisvaiks valitsejaks. See pärast tükeldus nii Buhaara kui ka Hiiva territoorium väikesteks sõltumatuiks valdusteks.

Paikse feodaalse majanduse arenemisega muutus endine hõimu ülemkiht suurmaapidajaks ning alistas endale nende valdustes elava rahvastiku. Tugevnev feodaalne rõhumine kutsus välja korduvaid rahva ülestõuse.

Kesk-Aasia suurtes linnades (Buhaaras, Samarkandis, Hiivas jt.) oli XVII sajandil rohkearvuliselt käsitöölisi ja kaupmehi. Karavanikaubandus ühendas neid linnu Hiina, India ja Venemaa turgudega. Linnad rikastusid ilusate ehitustega. Koolide (medreste) jaoks ehitati head hooned, eriti Samarkandis. Usbekkide rahvusliku kirjanduse rajajaks sai geniaalne luuletaja Ališer Navoi (suri a. 1501). Tema teoseid kirjutati hoolikalt ümber ja kasutati eeskujuna.

Usbeki khaaniriikidest põhja pool asuvad avarad stepid Uraali jõest kuni Balhaši järveni olid asustatud kasahhide poolt, kes olid eraldunud eri rahvuseks XVI sajandi alguses pärast usbekkide lahkumist lõunasse, Kesk-Aasia keskosasse. Feodaalsuhete arenguga kaasnes Kasahhi khaaniriigi jagunemine žuzideks (riikideks): «vanem žuz» (Kasahstani idaosas), «noorem žuz» (Araali merest põhja pool ja läänes kuni Uraali jõeni) ja «keskmise žuz». Hoolimata Kasahhi khaaniriigi poliitilisest lagunemisest ei katkenud žuzide vahel siiski majanduslikud ja kultuurilised sidemed. Kogu Kasahstani rahvastik kõneles üht ning sama keelt ja tundis oma kuuluvust ühisesse kasahhi rahvusesse.

XVII sajandil hakkasid majanduslikud sidemed Kesk-Aasia ja Vene riigi vahel tugevnema. Astrahani kaudu veeti Kesk-Aasiast Venemaale puuvilla- ja siidkangaid ja mitmesuguseid väärtasju. Venemaalt toodi karusnahku, merihobuseluid, metall- ja puunõusid ning muid esemeid.

NSV LIIDU AJALOO PEADAATUMID.

(Vanimaist aegadest kuni XVII sajandi lõpuni.)

- VIII saj. e. m. a. . . . . Urartu riigi õitseng.
 VIII—III saj. e. m. a. . . . . Sküütide valitsemine Musta mere äärseis steppides.
 VII saj. e. m. a. . . . . Kreeka kolooniate tekkimine Musta mere rannikul.
 II saj. e. m. a. . . . . Orjade ülestõus Bosporose riigis.
 IV saj. lõpp m. a. j. . . . . Hunnide sissetung.
 VI—VIII saj. m. a. j. . . . . Türkide kaganaat.
 VII saj. m. a. j. . . . . Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia vallutamine araablase poolt.
 VII saj. m. a. j. . . . . Kasaari riigi tekkimine.
 VII saj. lõpp
 m. a. j. . . . . Mukanna ülestõus Kesk-Aasias araablase vastu.
 X saj. m. a. j. . . . . Araabia kalifaadi lagunemine.
 IX saj. teine pool . . . . . Samaniidide riigi asutamine.
 860. a. . . . . Vene sõjaretk Konstantinoopoli vastu.
 911. a. . . . . Olegi leping kreeklastega.
 941. a. . . . . Igori sõjaretk Bütsantsi.
 944. a. . . . . Igori leping kreeklastega.
 967.—971. a. . . . . Svjatoslavi sõda Bütsantsi keisriga.
 988. a. . . . . Vladimir Svjatoslavitši leping Bütsantsiga.
 1015. a. . . . . Vladimir Svjatoslavitši surm.
 1019.—1054. a. . . . . Vürst Jaroslav Targa valitsemine.
 1068. a. . . . . Ülestõus Kiiemis.
 1089.—1125. a. . . . . David Ehitaja valitsemine Gruusias.
 1113. a. . . . . Ülestõus Kiiemis.
 1113.—1125. a. . . . . Vürst Vladimir Monomahhi valitsemine.
 1122. a. . . . . Tbilisi vabastamine seldžukkide võimu alt.
 1136. a. . . . . Ülestõus Novgorodis.
 1147. a. . . . . Esmakordne Moskva mainimine.
 1157.—1174. a. . . . . Vürst Andrei Bogoljubski valitsemine.
 1169. a. . . . . Kiievi vallutamine Andrei Bogoljubski vägede poolt.
 1176.—1212. a. . . . . Vürst Vsevolod Suurpesa valitsemine.
 1184.—1213. a. . . . . Tamara valitsemine Gruusias.
 1185. a. . . . . Igor Svjatoslavitši lahing polovetsidega.
 1202. a. . . . . Mõõgavendade (Liivi) Ordu asutamine.
 1206. a. . . . . Temutšini kuulutamine Tšinghis-khaaniks.
 1216. a. . . . . Lipitsa lahing.
 1223. a. . . . . Lahing Kalka jões.
 1227. a. . . . . Tšinghis-khaani surm.
 1237. a. . . . . Batu sissetung Kirde-Venemaale.
 1237. a. . . . . Mõõgavendade Ordu ühinemine Teutooni Orduga.
 1238. a. . . . . Tarabi ülestõus Buhaaras.
 1240. a. . . . . Vürst Aleksander Jaroslavitši võit rootslaste üle Neeva jões.
 1242. a. . . . . Saksa rüütlite puruklöömine Peipsi järvel vürst Aleksander Jaroslavitš Nevski poolt (Jäälahing).
 1255. a. . . . . Galiitsia Daniili kuningaks kuulutamine.
 1316.—1341. a. . . . . Gediminase valitsemine Leedus.
 1325.—1341. a. . . . . Vürst Ivan Danilovitš Kalita valitsemine Moskvas.

1328. a. . . . . Ivan Kalita — Vladimiri suurvürst.
1359.—1389. a. . . . . Vürst Dimitri Ivanovitš Donskoi valitsemine.
1370.—1405. a. . . . . Timuri valitsemine.
1377.—1392. a. . . . . Vürst Jagailo valitsemine Leedus.
1380. a. . . . . Kulikovo lahing.
1385. a. . . . . Leedu unioon Poolaga.
1389.—1425. a. . . . . Suurvürst Vassili Dimitrijevitši valitsemine.
1392.—1430. a. . . . . Suurvürst Vitautase valitsemine Leedus.
1410. a. . . . . Grünwaldi lahing.
1425.—1462. a. . . . . Suurvürst Vassili Vassiljevitš Pimeda valitsemine.
1437. a. . . . . Kaasani khaaniriigi asutamine.
XV saj. keskpaik . . . . . Kasahhide hordi tekkimine.
1462.—1505. a. . . . . Suurvürst Ivan III Vassiljevitši valitsemine.
1478. a. . . . . Novgorodi liitmine Vene riigiga.
1479.—1515. a. . . . . Mengli-Girei valitsemine.
1480. a. . . . . Vene rahva vabastamine tatari ikke alt.
1485. a. . . . . Tveri liitmine Vene riigiga.
1497. a. . . . . Ivan III «Sudebnik».
1502. a. . . . . Kuldhordi riismete hävitamine Krimmi tatarlaste poolt.
1503. a. . . . . Tšernigov-Severskimaa liitmine Vene riigiga.
1505.—1533. a. . . . . Suurvürst Vassili III Ivanovitši valitsemine.
1510. a. . . . . Pskovi liitmine Vene riigiga.
1514. a. . . . . Smolenski liitmine Vene riigiga.
1533.—1584. a. . . . . Suurvürst Ivan IV valitsemisaeg, tsaarina — 1547. a. alates.
1547. a. . . . . Ülestõus Moskvast.
1552. a. . . . . Kaasani vallutamine.
1553. a. . . . . Kaubanduslike suhete algus Vene riigi ja Inglismaa vahel Valge mere kaudu.
1556. a. . . . . Astrahani liitmine.
1558.—1583. a. . . . . Liivi sõda.
1564. a. . . . . Esimese vene raamatu ilmumine, mis trükiti Ivan Fjodorovi poolt Moskvast.
1565.—1572. a. . . . . Opritšnina.
1569. a. . . . . Poola ja Leedu ühinemine. Lublini unioon.
1581. a. . . . . Jermaki sõjaretk algus Siberisse.
1581. a. . . . . Talupoegade kohavahtamise keeld jüripäeval.
1584.—1598. a. . . . . Tsaar Fjodor Ivanovitši valitsemine.
1586. a. . . . . Kahheetia vasallsõltuvus Moskvast.
1598.—1605. a. . . . . Tsaar Boris Fjodorovitš Godunovi valitsemine.
1605.—1606. a. . . . . Tsaar Vale-Dimitri I valitsemine.
1606.—1610. a. . . . . Tsaar Vassili Ivanovitš Suiski valitsemine.
1606.—1607. a. . . . . Talupoegade ülestõus Ivan Bolotnikovi juhtimisel.
1612. a. . . . . Moskva vabastamine Minini ja Požarski maakaitseväge poolt.
1613.—1645. a. . . . . Tsaar Mihhail Fjodorovitš Romanovi valitsemine.
1614. a. . . . . Gruusia laastamine Pärsia šahhi Abbase poolt.
1645.—1676. a. . . . . Tsaar Aleksei Mihhailovitši valitsemine.
1648.—1650. a. . . . . Linnade ülestõusud Vene riigis.
1648. a. . . . . Semjon Dežnevi ekspeditsioon.
1648. a. . . . . Rahva ülestõusu algus Ukrainas (Bogdan Hmelniški juhtimisel) Poola valitsuse vastu.
1649. a. . . . . «Sobornoje Uloženiye».
1649. a. . . . . Zborovi rahu.
1654. a. . . . . Perejaslavli raada otsus Ukraina taasühendamiseks Venemaaga.
1662. a. . . . . Ülestõusud Moskvast, Baškiirias ja Lääne-Siberis.
1667. a. . . . . Andrussovo vaherahu Venemaa ja Poola vahel.
1667.—1671. a. . . . . Rahva ülestõus Stepan Razini juhtimisel.
1682. a. . . . . Ülestõus Baškiirias.

RÕHKUDE ASETUSEST.

Abbás	Bármad	Déžnev
Abdul-khaan	Baskákid	Deúlino
Adam	Basmánov	Dévlet-Giréi
Adášev	Bát'ka	Diofántes
Adolf	Bátu	Dimítiri
Afanássi	Bélaja	Dimítrijevitš
Ahmat	Bélaja Tsérkov'	Dioskurías
Ajúka	Beloózero	Dírhem
Akrópolis	Bél'ski	Djád'ka
Albazín	Béring	Dmitróvski
Aldán	Bírger	Dneprogés
Aleksánder	Bitjagóvski	Dnepropetróvsk
Aleksándrov	Bobrók	Dobrõ'nitši
Aljóna	Bogdán	Dobrõ'nja
Aljóša	Bogoljúbovo	Dolgorúki
Altái	Bogoljúbski	Dolóbka
Amú-Darjá	Bogún	Domostrói
Anastássia	Bolesláv	Donskói
Andréas	Bólhov	Dregovítšid
Andréi	Bolótnikov	Džútši
Andréjevitš	Borétskaja	Eristávid
Andrussóvo	Borétski	Erzerúm
Angará	Borís	Eupátor
Ani	Boríssovitš	Euxéinos (loe: eukséinos)
Aráks	Bósporos	Evéngid
Ararát	Bózin	Fárhad
Argíštis	Brónnaja	Feódor
Argún	Búrtsev	Feodóssia
Arhángelsk	Buslá'ev	Feognóst
Arzamás	Bütsántš	Filarét
Aserbaidžán	Cháncellor	Filípp
Askold	(loe: tšä'nsellor)	Filoféi
Astrahan	Chodkiéwicz	Fjódor
Ašót	(loe: hodkjeevitš)	Fiódorov
Attila	Chróbry	Fjódorovitš
Avicénna	(loe: hroobrõ)	Gaóarino
(loe: avitsénna)	Czaplínski	Gálitš
Avvakúm	(loe: tšaplinski)	la Gardié
Bábek	Daniíl	(loe: lagardii)
Bagrát	Daniilovitš	Gavrila
Bahtšisarái	Daréios	Gedimínas
Baikál	David	Génua
Báltikum	Derbént	Giljákid
Barabá		

Glínskaja	Jarlō'kk	Krivošápka
Glínski	Jaropólk	Krómo
Godunóv	Jarosláv	Kúdrino
Golot'ba	Jaroslávitiš	Kúibōšev
Gonsiěwski	Jarosláv	Kulikóvo
Góri	Jassákk	Kupála
Gorlátnoi	Jaúza	Kurá
Góttfried	Jédiger	Kúrbski
Grégory	Jeléna	Kuz'má
Grigóri	Jeléts	Kuznétski
Gróznōi	Jenissěi	Kutaísi
Grünwald	Jenissěisk	Kútška
Gústav	Jeremías	Kutškovitiš
	Jermák	Kutšúm
	Jerofěi	Kā'kisalmi
Habárov	Jesugái	Kyрилlos (loe: kúrillos)
Hádzi-Giréi	Jevdokimov	
Hakáni	Júri	Lázika
Hánsa	Júrjev	Lavrěntjevitš
Hášim-ibn- Hákim	Júrjevitš	Leónti
Hérberstein		Letgállid
Hermogén	Kadášev	Lípitsa
Hersonésos	Káfa	Ljapunóv
Hindukúšš	Kagal'nitski	Ljubetš
Hlópko	Kalitá	Lúblin
Hmelnitski	Kálka	Lubnō
Hopjór	Kalmō'kid	Luká
Horésm	Kárgopol	
Hórtitsa	Kártliá	Mahmúd
Husséin	Kasáhhid	Maikóp
Hústáspes	Kasáhstan	Makári
	Káspia	Maksím
Ibn-Fadlán	Kazímír	Maljúta
Igor	Kéksholm	Malojaroslávets
Igorevitš	Kibítka	Mamái
Ilijá	Kiik-Kobá	Mangazėja
Ilmen	Kljázma	Marakánda
Irboska	Klúšino	Márfa
Irina	Kodák	María
Irkútsk	Kolhís	Márid
Irtō'šš	Kolómenskoje	Marína
Iskorosten	Kolómna	Maštóts
Istóma	Kolótski	Maúljana-záde
Izbórsk	Kolpák	Medvéditsa
Izjasláv	Kolómá	Mélik
Izjaslávitiš	Kónstantin	Méngli-Giréi
Itil	Kopórje	Ménuas
Iván	Korsún	Mesróp
Ivángorod	Kossói	Methódios
Ivánovitiš	Kossoláp	Mihhail
Iváška	Kosténki	Mihhailovitiš
	Kostromá	Mikúla
Jáblonovōi	Kozél'sk	Mindáugas
Jadvíga	Kozlów	Mínin
Jagáilo	Kotošihhin	Míša
Jaík	Krákov	Mitridátes
Jákob	Krasnojársk	Mniszek
Jákavlev	Krivitišid	(loe: mniišek)
Jakútsk	Krivonóss	Mogolistán

Mogiljov
 Mológa
 Monomáhh
 Mordvá
 Morózov
 Mozáisk
 Mstisláv
 Mstislávets
 Mstislávitš
 Mukánna
 Murgáb
 Múromets

 Nagája
 Nagói
 Naliváiko
 Navoi
 Neprijádva
 Neredítsa
 Nértšinsk
 Netšái
 Névski
 Nikíta
 Nikítin
 Nikítitš
 Níkon
 Nizámi
 Nižni-Nóvgorod
 Nívhid
 Nogái
 Nóvgorod
 Novgoródok

 Olbia
 Olég
 Oléksitš
 Olgjérd (loe: olgjérd)
 Oprítšn'ina
 Ordín-Naštšókin
 Oréšek
 Or'ól
 Osmomō'sl
 Otrépjev

Poljánovka
 Pólotsk
 Pólovetsid
 Pompéius
 Póntos
 Popóvitš
 Póstnik
 Požárski
 Potócki
 (loe: potótski)
 Preobražénskoje
 Prípjat
 Prokópi
 Púrgas
 Pustoozérsk
 Putívl

Radímitšid
 Rádonežski
 Rázin
 Razrjádnoi
 Régensburg
 Rémezov
 Rión
 Rjúrik
 Rjúrikovitš
 Román
 Románov
 Románova
 Románovitš
 Róstom
 Rostóv
 Rožínski
 Rustavéli
 Rúza

Sadír
 Sadkó
 Samarkánd
 Sámbor
 Sapiéha
 (loe: sapjéha)
 Sarái
 Sáumak
 Seíd
 Seldzúk
 Sémgallid
 Semibojárštšina
 Semjón
 Sérgi
 Sérpuhrov
 Séverski
 Sigismúnd
 Síl'vester
 Simbírsk
 Símeon
 Símon
 Síneus
 Síti

Skópin-Súiski
 Skurátov
 Slobodá
 Smolénsk
 Sobór
 Sofía
 Sogdiána
 Solóhha
 Sol'vótšegódszk
 Spitámen
 Sláden
 Stálingrad
 Stefán
 Stepán
 Stepánko
 Stephán (loe: stefán)
 Stoglav
 Stólbovo
 Streléts
 Stríbog
 Stróganovid
 Sudák
 Sudébnik
 Surá
 Súrož
 Súrožlased
 Sussánin
 Súzdal
 Svaróg
 Svenéld
 Svijážsk
 Svjatopólk
 Svjatosláv
 Svjatoslávítš
 Sör-Darjá

Selón
 Seludják
 Šemahhá
 Šemjája
 Širin
 Širvan
 Šl'áhta
 Šórin
 Šotá

Zagórsk
 Zahrár
 Zahrárjin
 Zamóštje
 Zaozérski
 Zaporóžje
 Zápoved
 Zarútski
 Zbórov
 Zéja
 Zémski
 Zeravšán
 Zvenígorod

Zízdra	Tsar'grád	Váhtang
Zolkiéwski	Tsarítsön	Vassián
Tafjá	Tšagatái	Vassili
Tamára	Tšeremissid	Vassiljevits
Tamerlán	Tšerkássk	Vassiljevna
Tánais	Tšernígov	Vassil'ko
Tánnenberg	Tšertomlō'k	Véles
Tao-Klardžét	Tšussovája	Vil'no
Tárab	Tšuvášš	Vínius
Tbilísi	Tzimískes	Višla
Teimuráz	Turá	Wišniowiécki
Temnikóv	Túrov	(loe: višnjovétski)
Temutšín	Túšino	Vitáutas
Térek	Tvertzá	Vítebsk
Tigránes	Udmúrdid	Vititšev
Tigranokért	Ugedéi	Vjátitšid
Timoféjevits	Úglitš	Vjátka
Tímur	Ugrá	Vjátško
Tísza (Tíssa)	Uljánovsk	Vladímir
Tjumén	Uložénije	Vladímirovitš
Tmútarakan'	Ulugbék	Vladisláv
Toból	Úlu-Múhamed	Vólga
Toból'sk	Ulúss	Vólhov
Tohtamō's	Upá	Vólogda
Torópets	Urártu	Vorobjóvo
Trahhaniótov	Úrgentš	Vorónež
Tripólje	Usbékid	Voskressénski
Tróitse-Sérgijev	Uspénski	Vožá
Tróitski	Ustjúg	Vsesláv
Trubetskói	Ušakóv	Vsévolod
Trúvor	Uskúi	Vsévolodovitš

SISUKORD.

MEIE MAA KAUGES MINEVIKUS.

I peatükk.	Ürgkogukondlik kord meie maa territooriumil	3
§ 1.	Vanim inimühiskond	3
§ 2.	Emajärgne sugukond	21
§ 3.	Isajärgne sugukond	7
II peatükk.	Vanimad riigid meie maa territooriumil	11
§ 4.	Vanimad orjanduslikud riigid Kaukaasias ja Kesk-Aasias	11
§ 5.	Põhjapoolsete Musta mere äärsete maade rahvad kuni meie ajaarvamise IV sajandini	16
§ 6.	Rändrahvaste liikumine	21
§ 7.	Varafeodaalsed riigid Taga-Kaukaasias	23
§ 8.	Kesk-Aasia rahvad võitluses araablastega	27
§ 9.	Kasaarid ja bulgaarlased Volga ääres	29

KIIEVI-VENEMAA.

III peatükk.	Kiievi riigi tekkimine ja õitseng	33
§ 10.	Slaavlased VI—IX sajandil	38
§ 11.	Idaslaavlaste ühendamine Kiievi ümber	38
§ 12.	Kiievi-Venemaa õitseng	42
IV peatükk.	Kiievi riigi lagunemine	48
§ 13.	Feodaalsuhete lõplik maksvuselepääs Kiievi riigis	48

IDA-EUROOPA, TAGA-KAUKAASIA JA KESK-AASIA FEODAALNE KILLUNEMINE.

V peatükk.	Feodaalsed vürstiriigid XII—XIII sajandil	56
§ 14.	Feodaalse killustatuse suurenemine	56
§ 15.	Galiitsia-Volöonia vürstiriik XII—XIII sajandil	58
§ 16.	Rostov-Suzdali vürstiriik	61
§ 17.	Novgorodimaa	64
§ 18.	Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XI—XII sajandil	70
VI peatükk.	Mongolite vallutused XIII sajandil	75
§ 19.	Tšingis-khaani riik	75
§ 20.	Ida-Euroopa vallutamine	78
§ 21.	Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia mongolite võimu all	83
VII peatükk.	Võitlus saksa ja rootsi feodaalidega	85
§ 22.	Saksa feodaalide vallutused Baltimail	85
§ 23.	Novgorodi ja Pskovi võitlus rootsi ja saksa feodaalidega	88

VIII peatükk.	Leedu suurvürstiriik	91
§ 24.	Leedu suurvürstiriigi tekkimine	91
§ 25.	Leedu suurvürstiriigi ühiskondlik kord	93
IX peatükk.	Vladimiri suurvürstiriik	96
§ 26.	Kirde-Venemaa vürstiriigid	96
§ 27.	Novgorod ja Pskov XIV—XV sajandil	100
X peatükk.	Moskva tõus	102
§ 28.	Moskva vürstiriigi tugevnemine	102
§ 29.	Võitluse algus tatarlastega	104
§ 30.	Feodaalne võitlus XV sajandi esimesel poolel	108
XI peatükk.	Timuri riik ja Kuldhordi lagunemine	111
§ 31.	Timuri riik, Usbekid	111
§ 32.	Volgamaa ja Grimmi rahvad tatarlaste võimu all	114
§ 33.	Siberi khaaniriik, Kasahhid	117

TSENTRALISEERITUD PALJURAHVUSELISE RIIGI TEKKIMINE.

XII peatükk.	Moskva suurvürstiriik Ivan III ja Vassili III ajal	119
§ 34.	Vene riigi territooriumi kujunemine	119
§ 35.	Vabanemine tatari ikkest	121
§ 36.	Vene riigi ühiskondlik ja riiklik kord XV sajandi lõpul	123

VENE RIIGI LAIENEMINE IVAN IV AJAL.

XIII peatükk.	Ivan IV isevalitsus	131
§ 37.	Bojaaride valitsemine. 1550-ndate aastate reformid	131
§ 38.	Tsaar Ivan IV sõjad	133
§ 39.	Opritšnina	137
§ 40.	Liivi sõja lõpp	140
§ 41.	Lääne-Siberi rahvad XVI sajandi lõpul	143
§ 42.	Kaubandus ja käsitöö Vene riigis XVI sajandil	146
§ 43.	Kultuur XVI sajandil	148

ISEVALITSUSE KINDLUSTAMINE VENELASTE TALURAHVA SÕJAD JA RÕHUTUD RAHVASTE ÜLESTÕUSUD XVII SAJANDIL.

XIV peatükk.	Talurahva sõda ja võitlus Poola ja Rootsi interventsooniga Vene riigis XVII sajandi algul	152
§ 44.	Vene riik talurahva sõja eel	152
§ 45.	Poola panide katse Vene riiki orjastada	156
§ 46.	Talurahva ülestõus Bolotnikovi juhtimisel	160
§ 47.	Poola ja Rootsi pealetung Vene riigile	162
§ 48.	Vene rahva võitlus poola vallutajate vastu	165
XV peatükk.	Isevalitsuse tugevnemine Venemaal XVII sajandil	169
§ 49.	Tsaar Mihhail Romanovi valitemisaeg	169
§ 50.	Välispoliitika pärast talurahva sõda	171
§ 51.	Feodaal-pärisorjuslik majandus XVII sajandil	172
§ 52.	Linnade ülestõusud XVII sajandi keskel	178
§ 53.	Vene riigi valitsemisorganid	180
§ 54.	Nikoni kirikureform ja kirikulõhe	182

XVI peatükk.	Ukraina ja Valgevene rahva võitlus panide-Poola rõhumise vastu	185
§ 55.	Ukraina ja Valgevene Poola valitsuse all	185
§ 56.	Ukraina rahva vabadusvõitlus 1648.—1654. a.	189
§ 57.	Ukraina liitmine Vene riigiga ja sõda Poolaga	193
XVII peatükk.	Rahvaliidumised Vene riigis XVII sajandi teisel poolel	196
§ 58.	Ülestõus Moskvast 1662. a.	196
§ 59.	Volgamaa XVII sajandil	197
§ 60.	Rahva ülestõus Stepan Razini juhtimisel	199
XVIII peatükk.	Vene riigi kultuur XVII sajandil	207
§ 61.	Kultuur ja haridus	207
§ 62.	Moskva — pealinn	211
XIX peatükk.	Siberi rahvad XVII sajandil	215
§ 63.	Ida-Siber XVII sajandil	215
§ 64.	Ida-Siber ja selle koloniseerimine	216
XX peatükk.	Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil	222
§ 65.	Taga-Kaukaasia XVI—XVII sajandil	222
§ 66.	Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil	223
NSV Liidu ajaloo peadaatumid		225
Rõhkude asetusest		227

ИСТОРИЯ СССР, ч. I

Под редакцией проф. А. М. Панкратовой

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярну маантеэ 10

Toimetaja E. Peterson

Kunstiline toimetaja R. Tungla

Tehniline toimetaja M. Aardma

Korrektorid S. Kõiv ja E. Valdna.

Ladumisele antud 28. X 1955. Trükkimisele
antud 27. I 1956. Paber 60×92, 1/16. Trüki-
poognaid 14,75 + 11 lisa. Arvutuspoognaid
17,64. Trükiarv 4500. MB-01030. Tell. nr. 3663.
Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tän. 40/42

Hind rbl. 5.—

6—6

A-20947

Rbl. 5.—

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00358336 8